

કિમ્મત : ત્રણ રૂપિયા

પ્રકાશક : કિમ્મત ઝવેરી, આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી, ગુજરાત સંજ્ઞાધન મંડળ, એસ્પેનેડ મેન્શન, મહાત્મા
ગાંધી રોડ, મુબઈ ૧. મુદ્રક : શ્રીગજ વરેરકર, સાધના પ્રેસ, ૪૬૦ આર્થર રોડ, મુબઈ ૧૧.

અનુક્રમણિકા

પ્રાચીન	શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહ
અંગ્રેજી આદર્શિત આમુખ	શ્રી. મણિલાલ બી. નાણાવટી

ભાગ ૧

આમાન્ય માહિતી

પ્રકરણ					પાન
૧	પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ	૧
૨	વસતિ	૩

ભાગ ૨

આર્થિક પ્રશ્નો

૩	દુષ્કાળ	૧૪
૪	જમીનનો પ્રશ્ન	૧૮
૫	જમીનનો આર્થિક ઉપયોગ	૨૪
૬	ભૂમિ સમસ્યા	૩૪
૭	સિંચાઈ અને પાણીના પુરવઠાના પ્રશ્નો	૪૩
૮	પશુધન	૫૩
૯	વિનિમયપ્રવૃત્તિ અને વાહનવ્યવહાર	૬૮
૧૦	સહકાર	૮૨
૧૧	ઉદ્યોગો	૧૦૩

ભાગ ૩

સામાજિક પ્રશ્નો

૧૨	શિક્ષણ	૧૧૫
૧૩	નાદેર સ્વાસ્થ્ય	૧૨૭
૧૪	સામાજિક સુખસગવડો	૧૩૬
૧૫	સ્થાનિક વ્યવસાય	૧૪૩
૧૬	સાર અને તારવણી	૧૪૮
	પરિશિષ્ટો	૧૫૬

પરિશિષ્ટાની યાદી

- ૧ જિલ્લાની પુનર્રચના
- ૨ મહેસાણા જિલ્લાની ધાતુસંપત્તિ
- ૩ મહેસાણા જિલ્લામાં જુદી જુદી રીતે જીવનનિર્વાહ ચલાવતા વર્ગોમાં વસતિની વહેંચણી : ૧૯૫૧
- ૪ ખેતીવાડી પર જીવનનિર્વાહ ચલાવતા વર્ગો
- ૫ મહેસાણા જિલ્લાની જમીન—પૃથક્કરણના પરિણામો : ૧૯૫૨-૫૩
- ૬ (અ) મહેસાણા જિલ્લામાં જમીનનો વપરાશ : ૧૯૫૧-૫૨ (એકરમાં)
- (બ) મહેસાણા જિલ્લામાં જમીનનો વપરાશ : ૧૯૫૧-૫૨ (ટકાવારી)
- ૭ મહેસાણા જિલ્લામાં પાકના પ્રકાર - ૧૯૫૧-૫૨
- ૮ મહેસાણા જિલ્લામાં મુખ્ય પાકોનું એકર દીઠ સરેરાશ ઉત્પાદન : ૧૯૪૯-૫૦
- ૯ ખેતીવાડીને લગતા યંત્રો તથા સાધનોની ગણતરી : ૧૯૫૧
- ૧૦ મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૯૭૬ થી ૧૯૫૨-૫૩ સુધીના વર્ષોમાં જિલ્લાના તાલુકાઓમાં થયેલા વરસાદના આંકડાઓ પતાવવું નિવેદન
- ૧૧ મહેસાણા જિલ્લામાં જળસિંચાઈ કામો
- ૧૨ ગામડાઓ અને ખડતર જમીનનો વિસ્તાર—તાલુકાવાર
- ૧૩ તાલુકા કોગ્રેસ સમિતિએ સૂચવેલ રખારી વસવાટો, ૧૯૫૨
- ૧૪ પશુવસતિ ગણતરી : ૧૯૫૧. (૧) ગાય-ભેંશની વસતી
- ૧૫ પશુવસતિ ગણતરી : ૧૯૫૧. (૨) ઘેટાં-બકરાં વિ.
- ૧૬ મહેસાણા જિલ્લામાં ઇસ્તિપતાલો અને દવાખાનાંઓની તેમજ ખાટલા, સ્ટાફ, ઇ. ની યાદી
- ૧૭ ગુજરાતના જિલ્લાઓના શહેરી વિસ્તારમાં સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ સૂચવવું નિવેદન : ૧૯૫૦
- ૧૮ ગુજરાતના જિલ્લાઓના ગ્રામ વિસ્તારમાં સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ સૂચવવું નિવેદન : ૧૯૫૦
- ૧૯ ગુજરાતના જિલ્લાઓના શહેરી તેમજ ગ્રામ વિસ્તારોમાં રેસ્ટોરેશન અને બાળકલ્યાણ કેન્દ્રો, સ્વાસ્થ્ય મુલાકાતીઓ અને તાલીમપદ્ધતિ સુધારણીઓ : ૧૯૫૦

પ્રાગ્વચન

ઉત્તર ગુજરાત વિકાસ મંડળે, એના પ્રમુખ શ્રી. તુલસીદાસ કિલાસદ એમ. પી. ની ઇચ્છાથી મહેસાણા જિલ્લાની આર્થિક અને સામાજિક તપાસ કરવાનું કાર્ય ઇન્ડિઅન સોસાયટી ઓફ એગ્રિકલ્ચરલ ઇકોનોમિક્સ (શ્રી હિન્દી કૃષિ અર્થવિજ્ઞાન મંડળ) ને સોંપ્યું હતું. તે કાર્ય તેના પ્રમુખ શ્રી મણિલાલ નાણાવટીના નિયમન નીચે ઘણી સુંદર અને સફળ રીતે પાર પાડવામાં આવ્યું છે, અને ૨૦૩ પૃષ્ઠોના દળદાર અને માહિતીપૂર્ણ અહેવાલ અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું અને છપાવવાનું કાર્ય ગુજરાત સંશોધન મંડળને સોંપવામાં આવ્યું છે. તે કાર્ય આજે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવાથી પૂરું થાય છે. મંડળ એને આ કામમાં ભાગ લેવાની તક આપવા માટે સર મણિલાલ નાણાવટીનો અને શેઠ તુલસીદાસનો આભાર માને છે.

મહેસાણા જિલ્લો ગુજરાતનું નાક છે. ગુપ્ત થયેલી પ્રાચીન સરસ્વતી નદી અને એને કિનારે આવેલું હાલનું માતૃતીર્થ સિદ્ધપુર ગુજરાતની પ્રાચીન ઐતિહાસિક કીર્તિનું ભાન કરાવે છે. એક પાશુએ અંબામાતા અને અણ્ણદા દેવીનાં તીર્થસ્થાનો, અને બીજા પાશુએ શુભ્ર સાપરમતીના કિનારે દધીચિન્નપિ અને મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમો, અને વચ્ચે અણ્ણદિલ પાટણના કીર્તિમંદિરો અને મોઢેરાનાં સૂર્યમંદિર-એ ગુજરાતનાં ગૌરવસ્થાનો વિરાજે છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં વસતા ગુજરાતના માનવોનું સંશોધન સાપરમતીની ખીણમાં આ જિલ્લામાં જ થયેલું છે. આવી રીતે પ્રાચીન કાળથી જ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતિવાળી ભૂમિ મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલી છે. આવા કીર્તિમંત ભૂતકાળવાળા પ્રદેશનું ભવિષ્ય તો હજુ થે ઘણું ઉજ્જવળ અને પ્રભાવશાળી છે, જો કે હાલમાં તો આપણને જોઇતો પ્રકાશ દેખાતો ન હોય, અથવા તો ઝાંખો જ લાગતો હોય.

આ તપાસનાં મુખ્ય પરિણામો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય :

૧. પ્રજાનો ૬૧ ટકા જેટલો ભાગ ખેતીવાડી ઉપર છાવે છે.
૨. પાંચસોથી ઓછી વસ્તીના ગામડાંઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે; અને ૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ જેટલી વસ્તીના ગામડાંઓની સંખ્યા વધતી જાય છે.
૩. અ. પ્રદેશમાં દુધાળાનું જોર ઘણું ગરે છે, દર ચોથે વર્ષે દુધાળા પડે છે, અને દર ત્રીજે વર્ષે પાણીની તંગી પડે છે.
૪. જિલ્લાની ૬૧ ટકા જેટલી જમીન અને ૪૧ ટકા જેટલી વસ્તી દુકાળગ્રસ્ત છે.
૫. પાણીની જમીન સારી હોય છે, અને તેને જોઈતું પાણી આપવામાં આવે તો સારો પાક નીપજે છે.
૬. પૂર્વના પ્રદેશમાં નદીના પાણીને લીધે જમીન ધોવાતી જાય છે. એ ધોવાણને અટકાવવાની જરૂર છે.
૭. પશ્ચિમના પ્રદેશમાં જમીન ખારી હોય છે અને પવનને લીધે કેટલીએક જમીન ધોવાતી જાય છે.

૮. વર્ષાદ ધણો ઓછો પડે છે; અને બે પાકવાળી જમીન ધણી ઓછી છે. વીસ ટકા જેટલી જમીન પડતર જમીન છે, અને ધાસચારાને માટે વપરાતી ગુરુચરણ જમીનનો ૫૮ ટકા જેટલો ભાગ ખેડી શકાય તેવો છે. વધુ જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવવા માટે યોજનાપૂર્વક રેકલેમેશનની જરૂર છે.
૯. જિલ્લાનો ધણો ખરો-૮૫ ટકા જેટલો પાક અનાજનો છે અને તે પશુ જરૂરી, બાજરી જેવા હવકા પ્રકારના અનાજનો. પાકતું પ્રમાણ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી ઘટતું જાય છે; કુવાનું પાણી પૂરતું હોય તો ફક્ત ઘઉંનો પાક સારો થાય છે.
૧૦. પાક ઘટતો જવાનાં કારણો ધણાં છે. વર્ષાદની ખામી અને અનિશ્ચિતતા ઉપરાંત ખેતીનાં સાધનની અછત ધણી છે. એ ખેડૂતોની વચ્ચે ૫૭ દુબો અને ૨૨ ગાડાંથી વધારે સાધનો નથી હોતાં. બળદની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. ૧૯૨૦ માં બળદ દીઠ ૧૧ વીધાં જમીન ખેડાતી; ૧૯૫૧ માં બળદ દીઠ ખેડાણ ૩૧ વીધાં જમીન જેટલું છે.
૧૧. જંતુનાશક અને ખીજ વૈજ્ઞાનિક સાધનો વાપરવા જેટલું જ્ઞાન અને આર્થિક શક્તિનો અહીં અભાવ છે.
૧૨. ખીજ જિલ્લા કચ્છમાં આ પ્રદેશનું એક શુભ ચિહ્ન છે કે અત્યારે ૭૭ ટકા જેટલી જમીનની માલીકી ખેડૂતોમાં જ છે.
૧૩. ખાતેદારની જમીન ધણી નાની હોય છે. ૪૧ ટકા ખાતેદારોની જમીન અડધા એકર કરતાં ઓછી હોય છે અને ૩૮ ટકા જેટલા ખાતેદારોની જમીન સરેરાશ સવાપાંચ એકર કરતાં ઓછી હોય છે.
૧૪. આ જિલ્લામાં પછાત વર્ગોની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં છે, લગભગ ૨૧ ટકા વસ્તી તેો ફક્ત હાકરગાંધીજી છે, અને ખીજ ૨૮ ટકા હરિજન, ભરવાડ, રખારી, ચીધરી, રાવળ, વાધરી એવી જાતના પછાત વર્ગો છે.
૧૫. જમીન હવે વધારે પ્રમાણમાં કણખી અને ખેડૂતો પાસેથી પછાત વર્ગોના હાથમાં જતી જાય છે અને તેઓ ખેતીકામમાં નેર્ધઁ તેટલા કાર્યક્ષમ અને હોશિયાર નથી.
૧૬. જમીનની સ્થિતિ એવી ગણાય છે કે પીત જમીન ૧૫ એકર હોય અને સૂકી જમીન ૨૫-૩૫ એકર હોય તોજ ખેડૂત પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે. ૪૫ ટકા ખાતેદારો આવી અનાર્થિક જમીન પર ખેતી કરતા હોય છે.
૧૭. મહેસાણા જિલ્લાનાં કાંકરેજ દોર પ્રસિદ્ધ છે અને આખા ગુજરાતમાં વખણાય છે. તે છતાં છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં દોરની સંખ્યા અને તેમાંની શક્તિ અને ગુણો ઘટતાં જાય છે. દોરની ઉત્પત્તિ અને વિકાસને માટે ખાસ પગલાં લેવાની મણી જરૂર છે.
૧૮. આખા જિલ્લામાં પાણીની તંગી છે અને કુવાઓની ખણ અછત છે.
૧૯. જિલ્લામાં દીવેલીગા, ગરીબાળા, જીર, અને કાશ્યમુતના પાક સારા થાય છે, પણ વેચાણને માટે મોગ્ય મેમાણ મોઝાનાની જરૂર છે.

૨૦. રેલ્વે માર્ગ તેમજ ખીજ વાહનમાર્ગની સ્થિતિ ખરાબ છે. આખા જિલ્લામાં ત્રણ માર્ગોની લંબાઈનો માત્ર એકજ પાકો માર્ગ છે.
૨૧. ગ્રામ અને ગૃહઉદ્યોગો ધુરી હાલતમાં છે. એને પાકા પાયા પર મૂકવા માટે ખાસ ઉત્તેજન અને આયોજનની જરૂર છે. હાથવણાટ, ખાદી, ચર્મ ઉદ્યોગોને માટે સારું ક્ષેત્ર છે.
૨૨. અક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. જે કે ૨૫ ટકા જેટલું પ્રમાણ હિન્દના ખીજ પ્રદેશોની સરખામણીમાં ઓછું ન ગણાય. પરંતુ ખેતમજૂરોમાં ફક્ત ૯૬ ટકા સાક્ષરતા છે. પ્રૌઢ શિક્ષણ અને પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિની ખાસ જરૂર છે.
૨૩. જાહેર સ્વાસ્થ્ય અંગેની પરિસ્થિતિ પણ અતિ ગંભીર છે. ખાળમરણનું પ્રમાણ ઊંચું, દવાદારુની સગવડ અપૂરતી, રહેઠાણ માટેની વ્યવસ્થા ધણીજ કંગાળ અને પીવા-ખાવાના ચોકખા પાણીની અછત-એ સર્વેત્ર ઊંચો માટે ખાસ ધ્યાન અપાતું જોઈએ.

આ આખીયે તપાસમાંથી એક તારતમ્ય નીકળે છે: મહેસાણા જિલ્લો આર્થિક દૃષ્ટિએ પછાત છે એ એની પ્રાકૃતિક સંપત્તિના અભાવને કારણે નહીં પરંતુ એની અર્થરચનાને કારણે. સમજપૂર્વક અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અહીંની પ્રાકૃતિક સંપત્તિનું આયોજન કરવામાં આવે તો આ પ્રદેશમાં ભલે થી દૂધની નદીઓ ન વહે તો ય અછતના વાહના વરસતા અટકે ખરા. અને આ હકીકત સમગ્ર ભારત માટે સાચી છે. આપણી ગરિબી આપણા પ્રવાસોમાં સામગ્રિક દૃષ્ટિના અભાવને આભારી છે.

ભારત નવસર્જનને પંથે પ્રયાણ કરી રહ્યું છું. પહેલી પંચવાર્ષિક યોજના પૂરી થવા આવી છે અને બીજી અને ત્રીજી યોજનાનાં સ્વરૂપો ઘડતા જાય છે. લક્ષ્ય ઘણું ઊંચું રાખ્યું છે. અને આખી ભારતીય પ્રજા આ નવધરતરનાં કામમાં લાગી જશે તો કદાચ આપણી આ પેઢી જ સુખ શાંતિ અને સમૃદ્ધિના દિવસો જોઈ શકશે.

આ રીપોર્ટ ૧૯૫૪ મા લખાયો હતો અને જેમ બને તેમ છેવટની માહિતી આપવામાં આવી છે. પરંતુ ત્યારપછીના ૧૯૫૪ અને ૧૯૫૫ ના વર્ષોમાં આયોજન પંચની ગ્રામ વિકાસ યોજનાના અમલને લીધે અગત્યના કેરફારો થયા છે. એકંદર પ્રગતિ અને પ્રગતિ સાગ પ્રમાણમાં થતી જાય છે અને તેમાં ઘણું કાર્ય કરવાનું બાકી રહે છે. તે છતાં અગ્રણીય નાં કિંગ્ડો ચારે તરફથી પ્રસરતા દેખાય છે. નૂપી દિશામાં કાર્ય કંચાની જરૂરીઆત અને તે સંબંધી વધારે સંશોધન અને તંપારી કરવાને માટે આ પુસ્તકમાં 'પણી માહિતી આપવામાં આવી છે. આશા રાખવામાં આવે છે કે મહેસાણા જિલ્લાના વતનીઓને જ નહીં પણ અન્ય પ્રદેશોની ઉન્નતિ ધ્યેયનારાઓને પણ પુસ્તકમાં ઘણું જાણવાનું, વિચારવાનું અને કાર્ય કરવાનું મળશે.

આ દિશામાં વતકિંચત સફળતા પ્રાપ્ત થશે તો ગુજરાત સંશોધન મંડળ કૃતકૃત્ય થશે અને રોહ તુલસીદાસ તેમજ સગ મણિવાવ નાણાવડીએ લીધેલા જમનો પણ સદુપયોગ થશે ગણાશે.

આમુખ

ભારત દેશ વિશાળ છે અને એના અલગ અલગ પ્રાદેશિક વિભાગોની ભૌગોલિક રચના વિવિધ પ્રકારની છે. એટલે સ્વાભાવિકજ અલગ અલગ પ્રદેશની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ એક સરખી નથી. સમગ્ર ભારતના આર્થિક વિકાસનું નિયોજન કરવું હોય તો પ્રત્યેક વિશિષ્ટ પ્રદેશનો સર્વાંગીણ અભ્યાસ અતિ આવશ્યક છે. પ્રાદેશિક વિકાસની યોજનાનો પાયો પ્રાદેશિક તપાસણી છે. કોઈપણ એકસૂત્રી આયોજનમાં આ હકીકત આવશ્યક છે. ભારતમાં તો ખાસજ. આયોજનમાં પ્રદેશવાર અભ્યાસની અગત્ય અને આવશ્યકતા આયોજન પાંચે પહેલી પંચવાર્ષિક યોજનામાં સ્વીકાર્યા છે. 'કોઈપણ પ્રદેશના વિકાસના કાર્યક્રમમાં તે તે પ્રદેશની ટૂંકા ગાળાની તેમજ લાંબા ગાળાની મૂળભૂત શક્તિ તેમજ તેની જરૂરિયાતો અને આવશ્યકતાઓની નોંધ લેવાની જોઈએ. એક શક્તિતા દર્શક હોય છે અને તે એ કે રાજ્યના કેન્દ્રીય દફતરમાં પ્રાદેશિક વિકાસને જોઈએ તેટલી અગત્ય મળે નહિ.' આ હકીકતને કારણે અમારી સોસાયટીએ ઉત્તર ગુજરાત વિકાસ મંડળના પ્રમુખ શ્રી તુલસીદાસ કિશાબંદ એમ. પી., ની વિનંતિ સ્વીકારીને મહેસાણા જિલ્લાની આર્થિક અને સામાજિક તપાસનું કાર્ય હાથમાં લીધું.

આ તપાસણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અહિંના પ્રદેશની સમસ્યાઓનાં પ્રકાર અને સ્વરૂપ સમજવાનો છે, જે સમજ જિલ્લાના વિકાસની યોજના તૈયાર કરવામાં જરૂરી છે. પ્રદેશના જે પ્રશ્નો અગત્યના છે પરંતુ જેના તરફ સમગ્ર યોજનાના સંદર્ભમાં પૂરતું લક્ષ અપાયું નથી તે પ્રશ્નો તરફ લોકોનું અને સરકારનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવાનો અર્થ આશય છે. આવી તપાસણીને માટે એકમ તરીકે જિલ્લા જેવા મોટા વિસ્તારને પસંદ કરવામાં અમારું દૃષ્ટિબિન્દુ આયોજનના કાર્યક્રમને અમલી કરવામાં જિલ્લાના વહિવટી તંત્રના સંગઠનની અગત્ય પર ભાર મૂકવાનું છે.

હિન્દુસ્તાનમાં વહિવટની દૃષ્ટિએ દર્શક જિલ્લાને અગત્યનું એકમ ગણવામાં આવ્યું છે. પહેલાના દાયકાઓમાં જિલ્લાનું એકમ તરીકેનું મહત્વ મહેસુલી વહિવટ પૂરતું હતું; પરંતુ હમણાંથી વસ્તીના આર્થિક જીવનસુધારમાં તેમજ પ્રદેશના વિકાસ કાર્યક્રમમાં એવું મહત્વ સ્વીકારાયું છે. એક બાજુ રાજ્યની સરકાર અને બીજી બાજુ સ્થાનિક સ્વશાસન સંસ્થાઓને બાંધતી કડી રૂપે જિલ્લા-અધિકારી છે. આમ વિકાસયોજનાઓને અમલી કરવામાં જિલ્લો એક સરળ એકમ છે.

આ અભ્યાસપૂર્ણ તપાસે એક વસ્તુ આગળ ધરી છે : દરેક પ્રદેશની વિશિષ્ટ સમસ્યાઓને ત્યાંની સ્થાનિક પરિસ્થિતિની પૃષ્ઠભૂમિમાં અને યોગ્ય દૃષ્ટિબિન્દુએ સમજવી જોઈએ; તેમજ વહિવટી તંત્રની જે જીણપો છે તે દૂર કરવી જોઈએ. તપાસમાંથી બહાર આવતી હકીકત એ સૂચવે છે કે વિકાસ કાર્યક્રમની કેટલીક કવંચોનો અમલ ન થઈ શક્યો હોય તો એનાં કારણો યોગ્ય સંગઠનની ખામી, આવશ્યક સંશોધન અને પૂર્વ આયોજનનો નેમજ સંયુક્ત કાર્યપદ્ધતિ અને કામના સાતત્યનો અભાવ છે. જિલ્લામાં આટલી બધી સિંચાઈ તંત્રાવની યોજનાઓ નિર્માણ ગઈ છે એ પણ નાની નાની સિંચાઈની યોજનાઓ વિષે અપૂરતી અને આધારપિનાની માહિતી હોવાને કારણે. હીરાપુરામાં જમીનની

સાચવણીની યોજના, પાટણમાં થેટા હિઠેર અને બેન તૈયાર કરવાની યોજના અને ધિણોજમાં ઘી ટ્રેડીંગ યોજના—આવી કેટલીયે અગત્યની યોજનાઓ વ્યવસ્થાથી છોડી દેવાઈ એવું કારણ પણ કાર્ય-ક્ષમતાનો અને કામના સાતત્યનો અભાવ હતું. જમીનના ધોવાણનો પ્રથમ ખૂબ વિકટ બનતો જાય છે અને તાકીદનું લક્ષ માગી લે છે. એજ પ્રમાણે રપ્પારી કામના વસવાટના પ્રથમ ત્રણે પણ ખૂબ દુર્વંશ અપાયું છે. આ બધી હકીકતો તરફ રાજ્યે તેમજ લોકોએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ બધી ત્રુટિઓ સૂચવે છે કે કોઈ પણ જિલ્લાના વિકાસની સમસ્યાઓની ઉકેલની સફળતાનો મુખ્ય આધાર એ યોજનાને માટે બનાવેલી સંસ્થાઓ પર છે. આજના વહિવટી તંત્રને આજની સમસ્યાઓને અનુરૂપ બનાવવા માટે સમૂળરૂપે બદલી નાખવું જોઈએ. આજની માંગ છે સ્થાનિક સંગઠનની. આથી સ્થાનિક વહિવટી તંત્ર માટે સ્થાનિક સહકાર અને ધ્યાનિક નેતૃત્વ જ જીવું થશે એટલું નહીં પરંતુ સરકારના વિકાસ કાર્યક્રમમાં કોઈ ખામીઓ હશે તો તે તરફ સરકારનું લક્ષ પણ દોરાશે. અને પછી જ સરકાર માટે એવી યોજના આંકવાનું શક્ય બનશે જેને પદ્ધતિસર અને સ્થાનિક સહકાર સહિત અમલમાં મૂકી શકાશે.

આશા છે કે આ પ્રાદેશિક તપાસ રચનાત્મક કાર્યક્રમની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સમજવામાં સહાયરૂપ થઈ પડશે. ઉપરાંત આ અભ્યાસ વધુ નાના વિસ્તારોની—થોડાંક ગામોની વધુ વિગતવાર અને જાડી તપાસ હાથ ધરવા અભ્યાસીઓને અને સમાજસેવકોને પ્રેરશે. દા. ત. જુના રાધનપુર રાજ્યનો વિક્ષીનીકરણ પછી આવો અભ્યાસ થાય તો ત્યાંના લોકોની આર્થિક અને સામાજિક જરૂરિયાતોનું ચિત્ર વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે.

આ અભ્યાસ એક ચોક્કસ સમયની લોકોની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. ત્યારબાદ અનેક ઘટનાઓ બની ગઈ છે. કલોન—વિજાપુર વિભાગમાં ગ્રામવિકાસ યોજનાનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે. વિજાપુર વિસ્તારમાં અનેક કૂવાઓ તૈયાર થઈ રહ્યા છે. સાબરમતી નદી યોજના વિશે સક્રિય વિચારણા ચાલે છે. આ સર્વ ઘટનાઓ જિલ્લાને સમૃદ્ધિ તરફ નિશ્ચિતપણે લઈ જાય છે.

આ તપાસનું સાફ થે કામ સોંપાયેલીના રીસર્ચ ઓફિસર ડૉ. આયુ. જી. આચાર્ય, એમ. એ., પીએચ. ડી. એ કયું છે. આકડા વિ. જોઈ જવામાં અને મુદ્રણ અંગેના કામમાં સોંપાયેલીના રીસર્ચ આસિસ્ટન્ટ શ્રી. એ. કારિયા આફેન્સોએ ખૂબજ મદદ કરી હતી.

મુખર્ધ,

૨૦ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૫૪

}

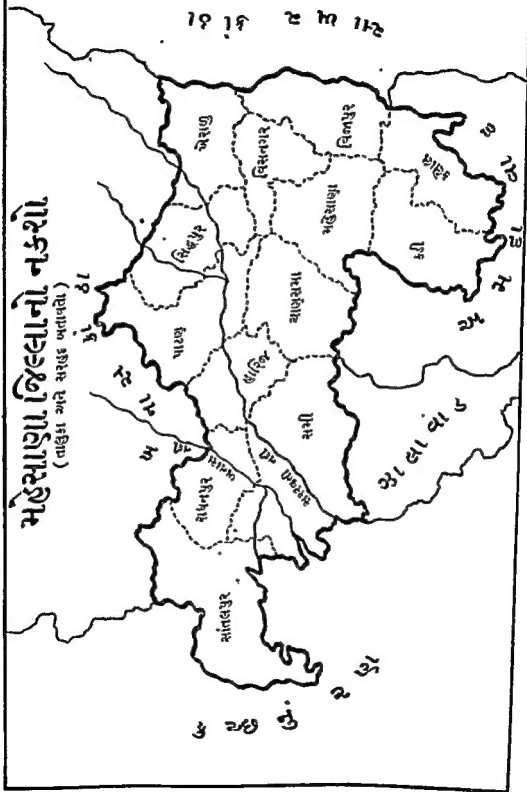
મણિલાલ બી. નાણાવટી

પ્રમુખ, ઈન્ડિઅન મેસાયટી ઓફ

એટ્રિકલચરલ ઇકોનોમિસ્ટ

મહેસાણા જિલ્લાનો નકશો

(તાલુકા અને સરહદ બતાવતો)

આકૃતિક પરિસ્થિતિ

ગુજરાત પ્રદેશના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ કહી શકાય, ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણ. મહેસાણા જિલ્લો ઉત્તરમાં આવ્યો છે.

ક્ષેત્રફળ

આ જિલ્લો જ્યારે વડોદરા રાજ્યનો એક ભાગ હતો ત્યારે તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૭૦ ચો. મા. હતું, પરંતુ મુ'ખર્ષ રાજ્યમાં વિલીનીકરણ થતાં ક્ષેત્રફળ વધીને ૪૧૨૬ ચો. મા. થયું છે. હાલ એની વધુમાં વધુ લ'ખાઈ ૭૨ માઈલની છે—ઉત્તરમાં પાટણ તાલુકાના મુના ગામથી તે દક્ષિણમાં ચંદ્રાસણ સુધી. તથા વધુમાં વધુ પહોળાઈ આશરે-૧૧૨ માઈલની છે—પૂર્વમાં ખેરાણુ તાલુકાના મુલના ગામથી તે પશ્ચિમમાં સાંતલપુર તાલુકાના પીપરલા ગામ સુધી. દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતાં પહોળાઈ ૨૬ માઈલથી વધીને ૧૧૨ માઈલ થાય છે; તેમ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતાં લ'ખાઈ ૧૩ માઈલથી ૭૨ માઈલ થાય છે.

સરહદો

જિલ્લાની ઉત્તર બાજુએ કચ્છનું રણ, બનાસ નદી અને બનાસકાંઠા જિલ્લો આવેલાં છે. દક્ષિણે કચ્છનું રણ, વિંધુવાણ, વાણોદ અને દસાણ (સૌરાષ્ટ્ર) અને અમદાવાદ જિલ્લો આવેલાં છે; પૂર્વે સાબરમતી નદી અને સાબરકાંઠા જિલ્લો આવેલાં છે; જ્યારે પશ્ચિમે કચ્છનું રણ પથરાયેલું છે.

ભૂરચના

આ પ્રદેશ ઈશાન્યથી નૈઋત્ય તરફ ઢળેલો છે. અને કુંગરાળ નદી, પરંતુ સપાટ છે. ફક્ત પૂર્વ અને ઉત્તર તરફ ક્યાંક ક્યાંક અરવલ્લીની હારમાળામાંથી ટેકરીઓ દેખાય છે.

એકંદરે સપાટી પરનું પાણીનું વહેણ સંતોષકારક છે. આખા પ્રદેશમાં પડતું વરસાદનું પાણી સાબરમતી, રૂપેણ, મરસ્વતી અને બનાસ તેમજ તેની અનેક શાખાઓમાં વહી જાય છે. સરસ્વતી સિદ્ધપુર અને પાટણ તાલુકાઓમાંથી વહીને કચ્છના રણને ભળે છે.

નદીનો પટ પહોળો છે; પાણી બહુ છીછરું છે. બનાસ નદી પાટણ અને હારિજ તાલુકામાં થઈને વહે છે અને સાબરમતી વિજાપુર તાલુકામાં થઈને વહે છે. રૂપેણ ખેરાણુ, વીસનગર, મહેસાણા અને ચાણસમા તાલુકાઓમાં થઈને વહે છે.

આ બધી નદીઓમાં પાણી બહુ ઓછું રહે છે અને એ બારે માસ વહેતી નથી. નાના રણને ફરતા ગુજરાતની દક્ષિણે આવેલા રાધનપુર, સાંતલપુર, સમી, હારિજ, ચાણસમા અને પાટણ તાલુકાના પશ્ચિમ ભાગના સપાટ પ્રદેશમાં જમીન ખારાસવાળી, માટીઆળ તથા રેતાળ છે અને ભૂગર્ભના પાણીનું વહેણ અસંતોષકારક છે. બ.કાના વિસ્તારમાં જમીન કાંપવાળી, માટીઆળ અથવા તો રેતાળ છે, અને ભૂગર્ભના પાણીનું વહેણ સંતોષકારક છે.

• સરહદોની પુનરચના વિષે વધુ માહિતી પરિશિષ્ટ ૧ માં આપવામાં આવી છે.

૧૯૨૧	૯,૦૦,૫૭૮	+ ૮૨	૨૯૫
૧૯૩૧	૧૦,૧૦,૦૭૭	+૧૨૦	૩૨૯
૧૯૪૧	૧૧,૬૫,૦૯૭	+૧૬૦	૩૮૩
૧૯૫૧	૧૪,૭૧,૬૬૨	+૨૫૨	૩૫૭
૧૯૦૧-૧૯૫૧	—	+૭૬૦	—

આધાર : રેડીરેડીકલ એન્ડ્રેક્ટ, બેરોડા રેલ ૧૯૫૭.

મહેસાણા ડીરેક્ટરી સેન્સસ ટેબ્યુલ ૧૯૫૧.

કામ ઉપરથી જણાશે કે પ્રત્યેક દાયકાએ વસ્તીનો વધારો વધુને વધુ ગતિએ થતો ગયો છે. છેલ્લા દાયકામાં ૨૫.૨ ટકા વધારો થયો છે, જે આગલા બધાજ દાયકાઓ કરતાં ઘણો વધુ છે. આનું કારણ જિલ્લાની પુનરંચના છે. નવા પ્રદેશો ઉમેરાયા છે અને ક્ષેત્રફળ વધ્યું છે. ‘ડેન્સીટી’ ના આંકડાઓ પણ વસ્તીનો વધારો સૂચવે છે. છેલ્લા દાયકામાં ‘ડેન્સીટી’ ઘટી છે તેનું કારણ એ સમય દરમિયાન સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર જેવા આછી વસ્તીવાળા વિભાગો જોડવામાં આવ્યા છે અને દેહગામ અને અતરસુંમાં જેવા વિભાગો છૂટા કરાયા છે.

જિલ્લાના અલગ અલગ વિભાગમાં થયેલા વસ્તીવધારાનો અભ્યાસ કરવો હોય તો છેલ્લા બે દાયકામાં તાલુકાવાર વસ્તીની ધનતાના આંકડા જાણવા જરૂરી થઈ પડશે.

કોડો નં. ૩.

તાલુકાવાર વસ્તીની ધનતા ૧૯૪૧-૫૧.

તાલુકા કે પેટા.	ધનતા ૧૯૫૧	ધનતા ૧૯૪૧	તફાવત
ચાણુસમા	૩૩૪	૨૯૨	+૪૨
હારિજ	૨૧૨	૧૬૦	+૫૨
કડી	૩૮૫	૩૪૫	+૪૦
કલોલ	૫૬૧	૪૮૩	+૧૦૮
ખેરાળુ	૩૮૯	૩૪૦	+૪૯
મહેસાણા	૫૧૧	૪૪૦	+૭૧
પાટણ	૪૧૬	૩૫૨	+૬૪
રાધનપુર	૧૭૦	૧૦૭	+૬૩
સમી	૯૨	૭૧	+૨૧
સાંતલપુર	૯૨	૪૫	+૪૭
સિદ્ધપુર	૧૦૬	૫૩૩	+૭૩
વિજાપુર	૫૬૨	૪૮૫	+૭૭
વીસનગર	૫૪૮	૪૬૪	+૮૪

આધાર : સેન્સસ ટેબ્યુલેશન ઓફીસ, મુબઈ.

ઉપરના કોડો ઉપરથી જણાશે કે સિદ્ધપુર, કલોલ અને વિઝપુર તાલુકામાં ધનતા સૌથી વધુ છે. એનું કારણ એ છે કે આ વિભાગો ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ તેમજ ખેતી વિષયક દૃષ્ટિએ નિઃસ્વામાં સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. સમી, સાંતલપુર, અને રાધનપુર કચ્છના રણની નજદિક હોવાને કારણે આંધ્રી વસ્તીવાળા પ્રદેશો છે. આ તાલુકાઓની અર્થરચના ઘણી પછાત છે. અહીંની ધનતા ઓછી હોવાના કારણો ખરાબ આબોહવા, દુધકી કોટીની જમીન, અને પાણીની અછત છે.

આમ નિઃસ્વામાં વસ્તી અસમાનરીતે વહેંચાઈ છે. ચો. મા. વાર ધનતા ૯૨ થી ૬૦૬ છે. ગીચ વસ્તીવાળા તાલુકામાંથી આંધ્રી વસ્તીવાળા તાલુકાઓમાં વસ્તીની ફેરબદલી કરવી ધ્યાનનીય છે, અને એ તોજ થઈ શકે ને પછાત તાલુકાઓનો આર્થિક વિકાસ વધુ થાય.

શહેરીકરણ

કોઈપણ પ્રદેશના અર્થતંત્રનો વિકાસ સમજવો હોય તો એ પ્રદેશની વસ્તીનું શહેરી અને ગ્રામીણ વિભાગીકરણ સમજવું જરૂરી છે. આ દૃષ્ટિએ નીચેનો કોડો ઉપયોગી છે.

કોડો નં. ૪.

ગુજરાતના નિઃસ્વાઓમાં શહેરી વસ્તી ૧૯૫૧.

નિઃસ્વા	શહેરી વસ્તી	કુલ વસ્તી	ટકાવાર શહેરી વસ્તી
મહેસાણા	૩,૨૩,૨૩૧	૧૪,૭૧,૬૬૨	૨૨.૦%
ખનાસકોટા	૫૬,૮૪૨	૭,૪૮,૭૯૬	૭.૬%
સાબરકાંઠા	૪૯,૦૧૨	૬,૮૪,૦૧૭	૭.૧%
અમરેલી	૮૬,૪૩૬	૩,૧૭,૨૦૩	૨૭.૦%
વડોદરા	૨,૯૭,૨૧૮	૧૧,૯૪,૭૪૬	૮.૦૨%
અમદાવાદ	૯,૯૬,૧૮૫	૧૬,૮૫,૬૩૦	૫૮.૪%
ખેડા	૪,૫૫,૫૩૫	૧૬,૧૨,૪૬૬	૨૮.૨%
પંચમહાલ	૧,૩૭,૧૪૭	૧૧,૪૮,૪૩૨	૧૧.૯%
ભરૂચ	૧,૨૯,૦૦૫	૭,૦૬,૦૩૫	૧૮.૨%
સુરત	૩,૮૮,૬૫૧	૧૮,૨૭,૮૪૨	૨૧.૨%
ગુજરાત	૨૬,૧૬,૨૬૨	૧,૧૩,૬૬,૭૮૯	૨૫.૬%
સુઅર્ધ	૧,૧૧,૭૦,૩૪૦	૩,૫૬,૫૬,૧૫૦	૩૦.૧%

આધાર : સેન્સસ ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯૫૧

મહેસાણાની કુલ વસ્તીનો ૨૨ ટકા ભાગ શહેરમાં રહે છે. ખનાસકોટા, સાબરકાંઠા, પંચમહાલ અને ભરૂચ નિઃસ્વાઓની સરખામણીમાં મહેસાણા વધુ શહેરીભૂત છે. અમદાવાદ નિઃસ્વા શહેરીકરણમાં પહેલો આવે છે. જેમ શહેરીકરણ ઓછું તેમ આર્થિક વિકાસ ઓછો. શહેરીકરણ ની પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ રસપ્રદ છે કારણ એ અર્થતંત્રના ફેરફારો અને વિકાસ રજુ કરે છે. મહેસાણા નિઃસ્વાનો શહેરીકરણનો કોડો નીચે મુજબ છે.

કોઠો નં. ૫.

મહેસાણા જિલ્લામાં શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિ

૧૫૧

શહેરી વસ્તીમાં

ટકાવાર વધારો

૧૯૩૧

૧૭.૪

૧૯૪૧

૨૧.૪

૧૯૫૧

૨૨.૦

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી જણાય છે કે દાયકે દાયકે શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ છે. છેલ્લા દાયકા દરમિયાન સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર જેવા ગ્રામીણ પ્રદેશો જિલ્લામાં ભગવાથી શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિનો વેગ ઓછો રહ્યો છે. જુદા જુદા તાલુકાઓની શહેરીકરણની કક્ષા નીચેનો કોઠો બતાવે છે.

કોઠો નં. ૬.

મહેસાણા જિલ્લાના તાલુકાઓની ટકાવાર શહેરી-ગ્રામીણ વસ્તી, ૧૯૫૧

તાલુકો	ગ્રામીણ વસ્તી ટકામાં	શહેરી વસ્તી ટકામાં
ચાણસમા	૮૪.૭	૧૫.૩
દારિજ	૭૬.૩	૨૦.૭
કડી	૮૩.૫	૧૬.૫
કલોલ	૭૮.૨	૨૧.૮
ખેરાળુ	૭૫.૧	૨૪.૯
મહેસાણા	૮૪.૬	૧૫.૪
પાટણ	૭૧.૧	૨૮.૯
રાધનપુર	૭૩.૮	૨૬.૨
સમી	૧૦૦.૦	—
સાંતલપુર	૧૦૦.૦	—
સિદ્ધપુર	૬૬.૨	૩૩.૮
વિગ્નપુર	૭૪.૮	૨૫.૨
વીસનગર	૭૨.૪	૨૭.૬
મહેસાણા જિલ્લો	૭૮.૧	૨૧.૯

આધાર : મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ સેન્સસ ડેન્ડ યુઝ ૧૯૫૧.

ઉપરના કોઠા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમી અને સાંતલપુર તાલુકા સેાએ સો ટકા ગ્રામીણ છે. જ્યારે સિદ્ધપુર, પાટણ અને વીસનગર ના શહેરીકરણનું પ્રમાણ ઘણું સારું છે. છેલ્લા દાયકામાં

કલોલ અને સિદ્ધપુર તાલુકાઓમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ છે—૪૮% કલોલમાં, ૩૯% સિદ્ધપુરમાં. આનું મુખ્ય કારણ આ તાલુકાઓની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ છે.

શહેરો અને ગામડાં

મહેસાણા જિલ્લામાં કુલ ૨૭ શહેરો છે, જેમાંના ૫૬૨ મુધરાઈ શહેરો છે. ગામડાઓની કુલ સંખ્યા ૬૨૩૮ છે. કોઈપણ શહેરની વસ્તી પચાસ હજારથી વધુ નથી. શહેરો અને ગામોની વસ્તીવાર વહેંચણી નીચે મુજબ છે.

કોઠો ૭

શહેરો અને ગામો (વસ્તીપ્રમાણે) ૧૯૫૨

વસ્તીનું પ્રમાણ	સંખ્યા	ટકાવારી
પાંચસો થી ઓછી	૪૭૭	૩૭.૭
પાંચસો થી હજાર	૩૭૨	૨૯.૪
હજાર થી બે હજાર	૨૫૭	૨૦.૩
બે હજાર થી પાંચ હજાર	૧૩૦	૧૦.૩
પાંચ હજાર થી દસ હજાર	૧૭	૧.૩
દસ હજાર થી વીસ હજાર	૬	૦.૫
વીસ હજાર થી પચાસ હજાર	૬	૦.૫
કુલ	૧૨૬૫	૧૦૦.૦૦

આધાર : સેન્સસ ડેપ્યુટી કમિશનર, મુળર્થ.

ઉપરનો કોઠો બતાવે છે કે લગભગ ૩૭ ટકા વસ્તી પાંચસોથી ઓછી વસ્તીવાળા ગામોમાં રહે છે અને ૨૯ ટકા વસ્તી પાંચસો થી હજારની વસ્તીવાળા ગામોમાં રહે છે. આમ જિલ્લાનું વસ્તી સ્વરૂપ મુખ્યત્વે ગ્રામીણ છે, માત્ર કો'કજ ઠેકાણે શહેરોનો વિકાસ થયો છે.

શહેરીકરણની પ્રગતિ અને વેગ સમજવા માટે ક્રમવાર દાયકાઓના આંકડાઓ તપાસવા જરૂરી છે. ૧૯૫૧ માં જિલ્લાની મુનંદરચના કરી એ પહેલાના દાયકાઓના આંકડા તપાસવા થોગ્ય છે.

કોઠો નં. ૮.

દાયકાવાર વસ્તીની દૃષ્ટિએ ગામો અને શહેરોનું વિભાગીકરણ

વસ્તીનું પ્રમાણ	૧૯૩૧	૧૯૪૨	તફાવત
૧ ૫૦૦ થી ઓછી	૪૫૫	૩૯૩	-૬૨
૨ ૫૦૦—૧,૦૦૦	૩૧૨	૩૨૯	+૧૭
૩ ૧,૦૦૦—૨,૦૦૦	૧૯૭	૨૧૬	+૨૪
૪ ૨,૦૦૦—૫,૦૦૦	૮૦	૯૯	+૧૯

૫	૫,૦૦૦—૧૦,૦૦૦	૭	૧૧	+૪
૬	૧૦,૦૦૦—૨૦,૦૦૦	૫	૭	+૨
૭	૨૦,૦૦૦—૫૦,૦૦૦	૨	૨	—
કુલ		૧,૦૫૩	૧,૦૫૭	+૪

આધાર : રેટીસીકલ એન્ડ્રેક્સ, બરોડા રેટ.

ઉપરનો કોરો તપાસતાં જણાશે કે ૧૯૩૧થી ૧૯૪૧ સુધીના દાયકામાં નાના ગામડાંમાંથી મોટા ગામડાંઓમાં વસ્તીની ફેરબદલી થઈ છે. ખાસ કરીને (બે), (ત્રણ) અને (ચાર) માં અફેરબદલી વધુ વેગીથી છે. શહેરોની સંખ્યા પણ વધી છે. જિલ્લાના કેટલાક અગત્યના શહેરોનો થતો વેગીલો વિકાસ શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિ પ્રતિવર્થે વધતી જાય છે એ સૂચવે છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં હારિજ શહેરની વસ્તી ૬૪૧.૫ ટકા અને મહેસાણા શહેરની ૧૪૫ ટકા વધી છે.

વસ્તી : આ શહેરીકરણની પ્રવૃત્તિ વિષે એક દૃષ્ટિકોણ નોંધવા જેવી છે. આ આખીયે પ્રવૃત્તિ ઉદ્યોગીકરણની નિશાની નથી, પરંતુ વ્યાપારીકરણની નિશાની છે. હારિજ શહેરનો વિકાસ એ અગત્યનું રેલ્વે સ્ટેશન અને વિતરણ કેન્દ્ર છે એટલા માટે થયેલો છે. મહેસાણા પણ અગત્યનું રેલ્વે જંકશન હોવાને કારણે વિકાસ પામ્યું છે. ઉંઝા વ્યાપાર કેન્દ્ર છે એટલે વિકસ્યું છે. આમ જિલ્લાનું આખીયે શહેરીકરણ મુખ્યત્વે વ્યાપારને આધારી છે.

નિરાશ્રિતો

પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાંથી નિરાશ્રિતોનો ધસારો ખાસ વધુ નથી. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૧ સુધીમાં માત્ર ૭૪૨૧ નિરાશ્રિતો જ અહીં વસવાટ માટે આવ્યા છે. જિલ્લાની સમગ્ર વસ્તીના પ્રમાણમાં આ આંકડો અતિસામાન્ય છે. આમાંના ૫૦% નિરાશ્રિતો રાધનપુર, સમી, સાંતલપુર અને હારિજના ગ્રામીણ વિભાગમાં પુનર્વસવાટ પામ્યા છે. બીજા તાલુકાઓમાં એમનું પ્રમાણ નહોતું. શહેરી વિસ્તારમાં આ લોકોનો વધુ ધસારો સિદ્ધપુર, પાટણ, મહેસાણા, રાધનપુર અને હારિજ તાલુકાઓમાં છે.

નિર્વાહના પ્રકારો

સામાન્ય રીતે જેમ ગ્રામીણ વસ્તી વધુ એમ લોકોનો નિર્વાહનો આધાર વધુ ખેતીવિષયક. મહેસાણા જિલ્લો આ નિયમને અનુસરે છે. અહીં, ખેતી પર નિર્વાહનો મુખ્ય આધાર રાખતા વર્ગની સંખ્યા ૬૧ ટકા છે. દિન્દી સંઘમાં આ વર્ગની સંખ્યા ૭૦% છે, મુખ્યધ સંઘમાં ૬૧% છે અને ગુજરાતમાં ૫૨% છે. અલગ અલગ તાલુકામાં આ ટકાવારી લગભગ સરખી છે, માત્ર ચાણસમા તાલુકામાં ખેતી પર નભતી વસ્તી ૬૮.૫ ટકા છે.

ખેતીના વ્યવસાયમાં રોકાયેલા માણસોનું વિભાગીકરણ નીચે મુજબ થઈ શકે : (૧) માલિક ખે. (૨) શ્રેણીતીઆ (૩) ખેતમજૂર (૪) અનિવાસિત્વ જમીનદારો.

આ ચાર પ્રકારની ખેતી પર જીવતા વર્ગોની માહિતી કોઠો નં ૯ ઉપરથી મળી આવશે
(કોઠો નં ૯ પાના ૧૦-૧૧ પર)

• કોઠો નં. ૧૦.

	મા ખે	ગ	ખે મ	જ.
મહેસાણા જિલ્લો	૭૭૨	૭૩	૯૩	૬૨
ગુજરાત	૬૭૦	૧૫૦	૧૫૦	૩૦
મુખર્ષી રાજ્ય	૬૬૦	૧૬૦	૧૫૦	૩૦
હિંદી સંવ	૬૭૦	૧૩૦	૧૮૦	૨૦

આધાર સેન્સસ ઓફ ઇન્ડિયા-૧૯૫૧

ઉપરના કોષ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે મહેસાણા જિલ્લામાં ગુજરાત, મુખર્ષી રાજ્ય તેમજ સમગ્ર હિંદીમધની સરખામણીએ જાત ખેડૂતોની ટકાવારી વધુ છે અને ગણોત્તીઆ તેમજ ખેત મજૂરોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘોડી છે વળી જમીનદારોની ટકાવારી પણ મહેસાણા જિલ્લામાં સૌથી વધુ છે આમ મહેસાણામાં જાત ખેડૂની પદ્ધતિ વડુ પ્રમાણમાં છે એટલે આ વિભાગનો ખેતીવિષયક વિકાસ કરવો પ્રમાણમાં સહેલો છે.

કોષ ૧૦ પ્રમાણેની માહિતી તાનુખવાર નીચે મુજબ છે

કોઠો નં. ૧૧.

તાલુકા	મા ખે	ગ	ખે મ	જ.
ચાણુમમાં	૮૦૭	૫૦	૫૮	૮૫
દાગિજ	૭૨૮	૧૩૪	૭૬	૬૫
કડી	૭૩૫	૫૧	૧૩૭	૭૭
કયોન	૭૧૮	૫૭	૧૪૦	૮૫
ખેરાળુ	૮૧૧	૮૨	૫૮	૪૯
મહેસાણા	૮૦૨	૩૬	૮૬	૬૬
પાપણ	૭૭૯	૬૧	૧૧૩	૪૭
રાધનપુર	૯૩૪	૧૪	૩૦	૨૨
સમી	૮૨૫	૧૭	૧૦૭	૫૧
સિદ્ધપુર	૮૧૫	૫૫	૭૯	૫૧
સાતપુર	૧૦૧	૮૪૫	૧૩	૪૧
વિઝાપુર	૭૮૪	૪૬	૧૦૪	૬૬
વીસનગર	૮૨૩	૪૦	૮૮	૪૯

આધાર મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ મેન્સસ હેન્ડ બુક ૧૯૫૧

	માલિક ખેડૂત	ગણેતીયા	ખેત મજૂર	અનિયમિત જમીનદાર	કુલ	
	૧	૨	૩	૪	૬	
મહેસાણા	...	૧,૯૩,૧૩૪ (૪૭.૧)	૧૫,૧૮૯ (૪.૫)	૮૩,૧૮૮ (૫.૭)	૫૫,૦૬૦ (૩.૭)	૮,૮૭,૧૦૩ (૬૧.૦)
ગુજરાત	...	૪૭,૯૮,૦૦૦ (૪૨.૦)	૧૧,૧૬,૦૦૦ (૯.૭)	૯,૩૪,૦૦૦ (૮.૩)	૨,૩૭,૦૦૦ (૨.૦)	૭૨,૮૫,૦૦૦ (૬૨.૦)
મુખર્ષી ગાંધી	...	૧,૪૬,૪૯,૦૦૦ (૪૧.૦)	૩૪,૮૫,૦૦૦ (૯.૪)	૩૦૫૩૦૦૦ (૯.૦)	૭,૧૨,૦૦૦ (૨.૦)	૨,૨૦,૬૯,૦૦૦ (૬૧.૪)
હિંદી સંઘ	...	૧૬૭૩૪૬,૦૦૦ (૪૬.૯)	૩૧૬૪૦,૦૦૦ (૮.૮)	૪૪૮૧૨,૦૦૦ (૧૨.૬)	૫૩૦ /૦૦૦ (૧.૫)	૨૪,૯૧૨૦,૦૦૦ (૬૬.૮)

રાધનપુર, મગી, સિદ્ધપુર, વિગપુર અને વીમનગર તાલુકામાં જનખેતીનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું છે—૮૦ થી વધુ વધુ જમીન સાંતવપુર તાલુકામાં માત્ર દરેક ટકા જ છે. આ તાલુકામાં ગણેતીયાઓનું પ્રમાણ ઘણું જ મોટું છે—૮૪.૫ ટકા. એમ જણાય છે કે સાંતવપુરના મોટા જમીનદારો, જુના જમાનાના દેકારોએ ખેત મજૂરો પાસે ખેતી કરાવવા કરતાં માથે જમીન ખેડવા આપવાનું વધુ પસંદ કર્યું છે.

આ જ પ્રમાણે જીનખેતી વ્યવસાયો દ્વારા જીવનનિર્વાહ કરનારા માણસો પૈકી વ્યાપારમાં રોકાયેલા માણસોની ટકાવારી મહેસાણા જિલ્લામાં ગુજરાત, મુખર્ષી ગાંધી તેમજ હિંદી સંઘની અસખ્ય છે.

કોઠો નં. ૧૨.

જીનખેતી વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા વર્ગોની ટકાવારી વહેંચણી, ૧૯૫૧

પ્રદેશ	જીનખેતી ઉત્પાદન	વ્યાપાર	વાહન	મોકરી વગેરે
મહેસાણા	૩૫	૨૦	૬	૩૯
ગુજરાત	૩૭	૨૦	૬	૩૭
મુખર્ષી ગાંધી	૩૬	૨૦	૪	૪૦
હિંદી સંઘ	૩૫	૨૦	૫	૪૦

આધાર : સેન્સસ ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯૫૧.

વસ્તીની બેઝી

ખીન ખેતી ઉત્પાદન	વાણિજ્ય	વાણિક્ય	નોકરી કૃત્યાદિ	કુલ	
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
૨,૦૬,૫૧૬ (૧૪.૦)	૧,૧૮,૦૩૦ (૮.૦)	૨૨,૪૧૦ (૧.૫)	૨,૨૭,૧૦૩ (૧૫.૦)	૫,૭૪,૦૫૮ (૩૬.૦)	૧૪,૭૬,૬૬૨
૧૫,૮૭,૦૦૦ (૧૪.૦)	૮,૬૪,૦૦૦ (૭.૫)	૧,૯૪,૦૦૦ (૧.૫)	૧૬,૬૭,૦૦૦ (૧૫.૦)	૪૩,૧૨,૦૦૦ (૩૮.૦)	૧,૧૩,૬૭,૦૦૦
૪૬,૪૬,૦૦૦ (૧૪.૦)	૨૭,૩૬,૦૦૦ (૭.૬)	૮,૦૨,૦૦૦ (૨.૦)	૫૩,૭૦,૦૦૦ (૧૫.૦)	૧,૩૮,૫૭,૦૦૦ (૩૮.૬)	૩,૫૬,૫૬,૦૦૦
૩૭૬,૬૦,૦૦૦ (૧૦.૬)	૨૧૩,૦૬,૦૦૦ (૬.૦)	૫૬,૨૦,૦૦૦ (૧.૬)	૪૨૬,૮૩,૦૦૦ (૧૨.૦)	૧૦૭૫૭૨,૦૦૦ (૩૦.૨)	૩૫૬૬,૬૪,૦૦૦

આધાર સેન્સસ આફ ઈન્ડિયા, ૧૯૫૧

મહેસાણાની ખીનખેતી ઉત્પાદન ટકાવતી ખીન પ્રદેશની સરખામણીમાં લગભગ સરખીજ છે ત્યારે વાહન વ્યવસાયનું પ્રમાણ ઓછું છે. મહેસાણાનું રેલ્વે જંકશન ને અહીં ન હોત તો આ ટકાવતી હજી ઓછી હોત. તાનુકાવાર કોકો જોતા જણાશે કે મહેસાણા, વિજાપુર, સિદ્ધપુર અને ક્યોય ચિવાય ખીન તાનુકાઓમાં વાહન વ્યવસાયમાં રોકાયેલા માણસોની સંખ્યા નહિવત્ છે. નોકરી વગેરે વ્યવસાયની ટકાવતી પધેજ લગભગ સરખી છે.

આમ વ્યવસાય ચિત્ર જોતાં જણાશે કે જિલ્લાની ૩/૫ વસ્તી ખેતીમાં રોકાયેલ છે, એટલે આ પ્રદેશનો વિકાસ હજી ખૂબ નીચલી કક્ષાએ છે. માત્ર ૧૪ ટકા વસ્તી ખિનખેતી ઉત્પાદનના કાર્યમાં રોકાયેલી છે. એનો અર્થ એ કે ઉદ્યોગીકરણનો વિકાસ અહીં ખાસ થયો નથી. અહીંની વસ્તી, પ્રમાણમાં, ઉદ્યોગ કરતા વ્યાપારમાં વધુ રોકાયેલી છે તે સૂચવે છે કે આ પ્રદેશ વ્યાપારનિષ્ઠ છે.

પછાત વર્ગો

કોઈ પણ પ્રદેશની સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ માત્ર એના સુખી અને સમૃદ્ધ વર્ગોની સિદ્ધિએ પર મપાતી નથી. પછાતવર્ગો અને સમૃદ્ધ વર્ગો વચ્ચેની અસમાનતાની માત્રા પણ ખ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે. જેમ અસમાનતા વધુ તેમ સમાજસ્વચ્છ અને લાભચિારા સમિતેના લગ વધુ પછાતવર્ગો પોતાની પરિસ્થિતિ પોતાની ભેગજ સુધારી શકે નહિ. સમાજ ને એમના વિકાસમાં વધુ સક્રિય રસ ન લે તે પરિણામ લગાનક આવવા સંભવ છે.

સમસ્યાની વિશાળતા અને ઊંડાણ

આ જિલ્લાની જુદી જુદી જાતોની આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ જોઈએ તો મુખ્ય સરકારે તૈયાર કરેલ પછાત વર્ગોની યાદી સંપૂર્ણ લાગતી નથી. વિશ્વનીકરણ પહેલાં વડોદરા રાજ્યમાં અમુક ખાસ પ્રદેશો માટે પછાત વર્ગોની એક જુદી યાદી રાખવામાં આવતી. વિશ્વનીકરણ બાદ સરકારે સમગ્ર રાજ્ય માટે એકજ ધોરણ રાખ્યું. પરિણામે જુના વડોદરા રાજ્યમાં જે કેટલીક 'કેમો' પછાત મનાતી એ હવે 'પછાત' ન રહી.

આપણે જિલ્લાનું જાતિવાર ચિત્ર જોઈએ તો પછાત વર્ગો કેટલા છે એ સહેજે સમજાશે. એ સાચેજ દુઃખ છે કે ૧૯૫૧ ના વસ્તીપત્રકમાં વસ્તીનું વિભાગીકરણ કરતી વખતે ન્યાતજાતને જોવામાં આવી નથી. પરિણામે આપણે ૧૯૪૧ નું વડોદરા રાજ્યનું વસ્તીપત્રક આ આંકડાઓ માટે જોવું પડશે.

કોઠો નં ૧૩.

મહેસાણા જિલ્લાનું જાતિવાર ચિત્ર

હિંદુ	૯૦
મુસલમાન	૬
ખ્રિસ્તી	નહિવત્
બીજા	૪

આધાર : બરોડા સેન્સસ (૧૯૪૧).

જિલ્લાની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ છે. માટે પછાત વર્ગનું પ્રમાણ જણાવા માટે હિંદુ વસ્તીરચના જણાવી ઠીક પડશે. મુધરેલા અને પછાતવર્ગોનું વર્ગીકરણ ૧૯૪૧ ના વસ્તીપત્રક ના આધારે લીધું છે. વસ્તીપત્રકે બજાના પુરોણું પ્રમાણ ૫૦ કે વધારે ટકા હોય તેજ જાતિને મુધરેલી તરીકે ગણી છે.

કોઠો નં. ૧૪.

હિંદુઓની વસ્તીરચના-મુધરેલા અને પછાત.

મુધરેલા વર્ગ

બ્રાહ્મણ	૪૦૮
જૈન	૨૦૩
પારિદાર	૨૪૦૯
બીજા હિંદુઓ	૧૭૦૯
	<u>૪૯૦૯%</u>

પછાત વર્ગ

આંજણ ચોધરી	૩૦૯
ભરવાડ રખારી	૪૦૯
અત્યજ	૯૬
મકા	૨

જંગલી કોઓ (હિંદુ)	૦.૩
રાજપુત	૩.૯
રાવલ	૨.૭
ઠાકરડા	૨૦.૯
વાઘરી	૧.૯
	૫૦.૧%
હિંદુ	૧૦૦%

આધાર : બરોડા સેન્સસ ૧૯૪૧.

આ ઉપરથી જણાશે કે મહેસાણા જિલ્લાની વસ્તીનો ધણો ભાગ પછાત વર્ગમાં મૂકી શકાય. ધણી બધી જાતોમાં અક્ષરજ્ઞાન બહુજ ઓછું છે અને સામાજિક તેમજ આર્થિક વિકાસને અવરોધક તત્વોનું પ્રમાણ પણ ધણું છે. પછાત કોમમાં પણ ઠાકરડાઓનું વધુ પ્રમાણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે; અને વિસ્તારના વિકાસના કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં આને ખાસ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે.

ઠાકરડા

આ એક કોળીની જાત છે અને મુખ્યત્વે મહેસાણા જિલ્લામાંજ જોવા મળે છે. રાજપુત માંથી ઉતરી આવેલા હોવાથી તેઓ ઠાકરડા કહેવાય છે. તેમનો મોટો ભાગ બહુજ પછાત, અધા જંગલી અને ખેડાર છે. આમાં પણ અનેક વાડાઓ છે, દા. ત. સુનવાલીઆ, પાટણવાડીઆ, વગેરે. સુનવાલીઆ ખાસ કરીને કડી તાલુકામાં જોવામાં આવે છે; અને અમુક વર્ષો ઉપર આ આખી જાત સમગ્ર ઉત્તર ગુજરાતને રંગીતી, અને ધાડો પાડતી. અત્યારે તેમાંના ધણા જોડે ખેતી તથા મજૂરીએ લાગી ગયા છે છતાં તેમનો જુરસો હજી ઓછો થયો નથી. પાટણવાડીઆઓમાં પણ આવીજ ખાસિયતો છે. જોકે તેઓ હોશિયાર, ઉદ્યમી અને બહાદુર છે. જનાં અભણ અને ખેતીમાં ખીજ કરતાં નીચી કોટીના હોવાથી સમાજને બહુ ઉપયોગી થઈ શકતા નથી. મોટાનાયતા નામનાં પાટણ તાલુકાના એક ગામડામાં ઠાકરડાઓનીજ મુખ્ય વસ્તી છે. ૧૯૫૨ માં એ લોકોએ ત્યાં નિશાળ સ્થાપવાની વિરુદ્ધમાં અરજી કરી અને પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે ન મોકલવાના શપથ લીધા. સમગ્રવટના બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા અને છેવટે નિશાળની વાત પડતી મૂકવી પડી. આવું છે સર્વત્ર અચાન.

તેમના ગુનેગાર માનસને જે સાચી દોરવણી આપવામાં આવે તો આ લોકોની બહાદુરી ચાતુર્ય અને સહનશીલતા સમાજના ઉત્કર્ષમાં મોટો ફાળો આપે એમ છે.

પ્રકરણ ૩

દુબકાળ

કાર્ઠ પલ્લુ પ્રદેશના આર્થિક પ્રશ્નમા સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન અનાજનો છે. ત્યાં સુધી અનાજનો પ્રશ્નનો ઉકેલ થાય નહિ ત્યા સુધી કાર્ઠપલ્લુ આર્થિક નિયોજન સતોષકારક રીતે થઈ શકે નહિ.

મહેસાણા જિલ્લો મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ છે. અહીંનો વાર્ષિક વરસાદ ૨૦ ઇંચ છે. મુખ્ય રાત્રીની ઉત્તરે આવેલો હોઈ અહીં નૈઋત્યના ભેજવાળા પવનનું જોર બહુ નબળું હોય છે. ઉપરાંત પ્રદેશ સપાટ હોવાને કારણે વાદળો રોકતા અરોધો પલ્લુ નથી. આમ વરસાદનો અભાવ અને નહેરોના અભાવને કારણે વખતોવખત પાક નિષ્ફળ જાય છે, અને દુબકાળ પડે છે.

કોઠો નં. ૧.

મહેસાણા જિલ્લામાં દુબકાળ અને અછતનાં વર્ષો

દુબકાળ વર્ષ	અછત વર્ષ	મારાં વર્ષ.
૧૮૯૯	૧૯૦૦	૧૯૦૫
૧૯૦૧	૧૯૦૨	૧૯૦૬
૧૯૦૪	૧૯૦૩	૧૯૦૭
૧૯૧૧	૧૯૧૦	૧૯૦૮
૧૯૧૫	૧૯૧૨ (ભારે અછત)	૧૯૦૯
૧૯૧૬	૧૯૧૪	૧૯૧૩
૧૯૨૩	૧૯૨૦ (")	૧૯૧૬
૧૯૨૫	૧૯૨૨	૧૯૧૭
૧૯૩૬	૧૯૨૪	૧૯૧૯
૧૯૩૯	૧૯૨૬	૧૯૨૧
૧૯૪૮	૧૯૨૯	૧૯૨૬
૧૯૫૧	૧૯૩૦	૧૯૨૭
૧૨	૧૯૩૧	૧૯૩૩
	૧૯૩૨	૧૯૩૪
	૧૯૩૫	૧૯૩૭
	૧૯૩૮	૧૯૪૧
	૧૯૪૦ (")	૧૯૪૨
	૧૯૪૬	૧૯૪૩
	૧૯૪૭	૧૯૪૪
	૧૯૪૯	૧૯૪૫
	૧૯૫૨	૧૯૫૦
	૨૧	૨૧

ઉપરના કાંઠા ઉપરથી જળાશય કે અહીં દર ચોથે વર્ષે દુકાળ અને ત્રીજે વર્ષે અછત હોય છે. પરિણામે બે અછત અને દુકાળના વર્ષો સાથે સારું વર્ષ તો એકજ હોય છે. આમ આ પ્રદેશ સતત દુકાળગ્રસ્ત છે.

છેલ્લા ૫૪ વર્ષમાં બાર દુકાળનાં અને ૨૧ અછતનાં વર્ષો હતાં. આમ ત્રણ વર્ષે બે વર્ષ દુકાળ કે અછતનાં હોય છે. જિલ્લામાં અમુક ભાગોમાં દુકાળ કે અછતની શક્યતાઓ વધુ હોય છે. વરસાદના આંકડાઓ તપાસ્યું તો જળાશય કે ચાણસમા, હારિજ, સમી, રાધનપુર અને સાંતલપુર તાલુકાઓમાં સારા વર્ષોમાં પણ વરસાદ ઓછો પડ્યો હોય છે. આમ આ તાલુકાઓ દુકાળગ્રસ્ત વધુ છે.

વસ્તી અને ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમ કહી શકાય કે કુલ ૪૧૨૬ ચો. મા. ના વિસ્તારમાંથી ૨૭૨૧ ચો. મા. નો વિસ્તાર અને ૧૪,૭૧,૬૬૨ વસ્તીમાંથી ૬,૧૦,૩૮૨ વસ્તી દુકાળગ્રસ્ત પ્રદેશમાં ગણાય છે. સેંકડે ૬૧ ટકા વિસ્તાર અને ૪૧૮૬ વસ્તી આગતના પ્રદેશમાં આવી જાય છે.

આપણે આગળ જોઈએ તેમ વસ્તીનો ૬૦% ભાગ ખેતીમાં રોકાયો છે અને ૪૦% ખીન ખેતીના ધંધાઓમાં રોકાયો છે. અહીં ખાસ મોટા શહેરો છે નહિ અને માત્ર ૭ કાપડની મીલો સિવાય બીજા કોઈ મોટા ઉદ્યોગો છે નહિ. ગ્રામોદ્યોગો પણ જનરૂંએ તેવા વિકાસ પામ્યા નથી. આમ આર્થિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ જોતાં આ જિલ્લો દરિદ્ર છે, અને એથી દુકાળ કે અછતની અસર વધુ ધેરી લાગે છે. મૌથી વધુ દુઃખી વર્ગો તો ઠાકરડા, રબાળી, કાળી અને હરિજનો જ છે.

અહીં દુકાળોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ કે સરકારે લીધેલાં પગલાં વિશે કશું કહેવું શક્ય નથી. પરંતુ આ પ્રદેશની અછતની પરિસ્થિતિ વિશે પૂરતો ખ્યાલ આવે તેમજ દુકાળધારા હેઠળ સરકારે ખર્ચેલા-પૈસાની આર્થિકતાનું પૃથક્કરણ કરવા માટે દુકાળના એકાદ વર્ષની સવિસ્તર માહિતી મેળવવી જરૂરી છે. આ માટે ૧૯૫૧-૫૨ નું અછતવાળું વર્ષ આપણે લઈએ.

૧૯૫૧-૫૨ નું અછતવાળું વર્ષ

૧૯૫૧-૫૨ ની અછતનું મુખ્ય કારણ છેલ્લા વરસાદનો અભાવ હતું. રાધનપુર, સાંતલપુર સમી, હારિજનો કેટલોક ભાગ, પાટણનો ઉત્તર ભાગ, કડીનો ખાખરીઆ ટપ્પા, કલોલ, અને મહેસાણા તાલુકાનો કંઠાસણ વિભાગ આ અછતમાં સપડાયાં હતાં. આ બધાંજ અંછતગ્રસ્ત ગામડામાં ચાર આવી પાક ઉતર્યાં હતાં. ખાંડ મળીને ૩૬૩ ગામો અને ૨,૧૦,૧૧૫ માણોએ આ અછતની અસર નીચે આવી ગયાં હતાં. છેલ્લો વરસાદ જો પડ્યો હોત તો પરિસ્થિતિ સાવ અલગ જાતે. પરંતુ એવું થયું નહિ અને અછતની પરિસ્થિતિ જાહેર કરવામાં આવી.

મુખર્જી દુકાળધારા હેઠળ કૃષિ ખોજાવવા, તળાવો બાંધવા, તળાવોની આપવી વગેરે શરતકારો સર કરવામાં આવ્યાં. સરકારે આપેલી રાહતનું ખર્ચ નીચે મુજબ હતું.

અવરથા ખર્ચ	૨૩,૨૩૦-૮-૩
ગદત કાર્ય	૮,૯૦,૧૪૮-૨-૬
એમ્યુઈટીની રાહત	૧૮,૧૨૩-૯-૫
પાણી પુરવઠો	૬,૦૩૮-૮-૩
ધાત્મની હેરફેર	૪૦,૫૦૭-૮-૦
ચારાનો પુરવઠો	૧,૭૭,૫૩૯-૭-૧૦
ધાત્મની મફત વહેંચણી	૮૩૫-૫-૬
પરચુરણ	૧,૯૩૧-૪-૦

૧૬ ૦૮,૨૫૪-૫-૯

આ ઉપરાંત અમદાવાદના દુષ્કાળરાહત અધિકારીતરફથી રૂ. બે હજાર તેમજ ખાનગી સંખાવતનાં રૂ. અગિયાર હજાર આદેસો એવી મળ્યા હતા.

આ ધારા મુજબ ચાર આનીથી ઓછો પાક થયો હોય તેવા ૮૧૮ ગામોને મહેસુલમુક્ત કરવામાં આવ્યાં હતાં. આથી છ આની પાક થયો હોય તેવા ગામોને ૫૦ ટકા મહેસુલમુક્તિ આપવામાં આવી હતી. અને ૯૪૮ ગામોમાં જુની મહેસુલ ઉધરાણી માંડી વાળવામાં આવી હતી. આમ કુલ રૂ. ૪૨,૧૦,૫૫૭ જમીન મહેસુલ ખાતે માંડી વાળવામાં આવ્યા હતા. રૂ. ૧૧,૭૯,૬૫૦ તળાવી પેટે આપવામાં આવ્યા હતા. જાહેર આરોગ્યખાતાદ્વારા સારી એવી રકમ દવાદાર વગેરેમાં ખર્ચવામાં આવી હતી. આમ અછન પાછળના ખર્ચાની રકમમાં આટલી વસ્તુનો સમાવેશ થાયઃ રાહતકાર્યમાં સરકારદ્વારા ખર્ચાએલી રકમ, આર્થિક મદદ, ખાનગી સંખાવતો, મહેસુલ મુક્તિની રકમ, સરકાર તેમજ ખીજ સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલું સેવાકાર્ય.

આ પ્રદેશમાં દુષ્કાળ અને અછતનું પ્રમાણ જોતાં દુષ્કાળરાહત ધારા હેઠળ લેવાતાં પગલાં આ પરિસ્થિતિને અહીંથી સમૂળી દૂર કરી શકશે કે પછી માત્ર તાત્કાલિક રાહત બની રહેશે એ પ્રશ્ન અગત્યનો થઈ પડે છે. અનુભવ તો એમ બતાવે છે કે આવી જાતનું કામ માત્ર તત્સમય પૂરતું જ રહ્યું હોય છે. જેવી પરિસ્થિતિ સુધરી કે કાર્ય બંધ થયું. ઉપરાંત રાહતકાર્ય કરતી વખતે જે દૃષ્ટિ સામે રાખવામાં આવે છે એ પ્રદેશના વિકાસની નથી હોતી. જેમકે તળાવ ખોદવાનું કે રસ્તા બનાવવાનું કામ આર્થિક દૃષ્ટિએ અથવા તો પ્રદેશના વિકાસની દૃષ્ટિએ કરવામાં નથી આવતું, પરંતુ જે જિલ્લા દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારમાં ફાયા હોય છે એને રાહત આપવાની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવે છે.

આમાં પ્રદેશના આમૂલ સુધારાની દૃષ્ટિ નથી હોતી, માત્ર તાત્કાલિક રાહતની હોય છે. આનો એક જ વ્યવસ્થિત દાખલો એ છે કે રાધનપુર તાલુકામાં કેલસા બનાવવા માટે બાબુજના ઝાડનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવે છે; જ્યારે એ વિભાગમાં રજુને આગળ વધતું અટકાવવા માટે વનીકરણ કરવું બાતિ આવશ્યક છે. એકબાજુ રજુ વધતું અટકાવવાને માટે બાબુજ ઉગાડવાની વાતો કરવામાં આવે છે જ્યારે બીજી બાજુ કેલસા માટે બાબુજનાં ઝાડ કાપવામાં આવે છે ! દુષ્કાળરાહત ધારા હેઠળ ખર્ચાતાં નાણાં એ પ્રદેશને દુષ્કાળ પરિસ્થિતિમાંથી હંમેશાને માટે ઉગારી લેતા નથી. માત્ર મહેસાણા જિલ્લામાં જ છેલ્લા ૫૪ વર્ષની અંદર ૩૩ વાર દુષ્કાળ કે અછતની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ હતી જેની પાછળ કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ સરકારે કર્યો. કહેવાનું એ છે કે દુષ્કાળ રાહત ધારા હેઠળ ખર્ચાતાં નાણાં જે રીતે ખર્ચાય છે એથી દુષ્કાળની પરિસ્થિતિમાંથી હંમેશ માટે ઉગરવાનું શક્ય નહિ બને.

સિંચાઈ જેવી યોજનાઓ પ્રત્યેક સભ્યમાં એક સરખી રીતે અમલમાં મૂકવાથી દરેક વિભાગને ફાયદો થાય કે કેમ એ પણ એક સવાલ છે. કેમકે જ્યાં સુધી પછાત પ્રદેશના વિકાસ માટે કેસ તૈયાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવું શક્ય નથી. ઉપરાંત લોકો તરફથી નહિ કરાયેલો ફાળો આપવામાં આવતો નથી, કારણ કે એ ફાળો આપવા તેઓ શક્તિમાન હોતા નથી. આવી યોજનાઓમાં દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારો પર ખાસ લક્ષ આપવું જરૂરી છે. ઉપરાંત લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ યોજના તૈયાર કરવી પણ જરૂરી છે.

ગ્રામ વિકાસ યોજના આ દિશામાં એક પ્રસંગીક પગલું છે. વિળપુર અને કલોલ તાલુકામાં આ યોજના પામેથી વધુ આશા રાખવામાં આવે છે. ગ્રામવિકાસ યોજના હેઠળ જે પ્રદેશો નહિ કરવામાં આવે છે તેનું ધોરણ એ હોય છે કે ત્યાં અમુક વરસાદ હોવો જોઈએ કે સિંચાઈની

સગવડ હોવી જોઈએ, આતુજ જો હોય તો તો દુષ્કાળગ્રસ્ત પ્રદેશોમાં ગ્રામ વિકાસ યોજનાનું કામ થાય એવી સક્ષમતા ખિલકુલ ઓછી છે. આનું પરિણામ એ આવે કે એકજ પ્રદેશમાં અવગ અવગ વિલાગના વિકાસ અસમાન ધોરણે થાય. એ જરૂરી છે કે જે પ્રદેશ આર્થિક દૃષ્ટિએ સતત સગકારને યોગ્ય છે એ પ્રદેશનો વિકાસ વિસરાર્થ ન જાય અને સમગ્ર પ્રદેશના વિકાસ માટે એક ખાસ યોજના અમલમાં મૂકાય.

દુષ્કાળના પ્રશ્નનો હમેશનો નિકાલ લાવવાની દૃષ્ટિએ અને પ્રદેશનો આર્થિક વિકાસ એકધારે ચાલુ રહે એ ગણતરીએ અહીંની અર્થરચનાની સર્વાંગી માહિતી હોવી જરૂરી છે. હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં લઈને ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

જમીનનો પ્રશ્ન.

જિલ્લાની જમીન

મહેસાણા જિલ્લાની જમીનના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય :

- ૧) ગોરાધુ
- ૨) રેતાળ
- ૨) મધ્યમ કક્ષાની કાળી માટી.

રાધનપુર તાલુકાની જમીન મુખ્યત્વે રેતાળ અને વચ્ચે વચ્ચે ખારવાળી છે. કડીના દક્ષિણ ભાગ, કલોલ અને ચાણસમા તાલુકાની જમીન ક્યારી અથવા મધ્યમ કાળી છે; એટલે કે ડાંગરની જમીન. પણ ક્યારી જમીનવાળો વિભાગ ખાસ મોટો નથી. ખેરાળુ તાલુકાનો મોટો ભાગનો વિસ્તાર કુંગાળ છે અને ત્યાંની જમીન રેતાળ છે. હારિજ, સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર તાલુકાની જમીન રેતાળ તેમજ ક્ષારયુક્ત છે. મહેસાણા જિલ્લાના કેટલાક અગત્યના ગામોની જમીનનું સચિતર પૃથકકરણ પરિશિષ્ટ-૫ માં આપવામાં આવ્યું છે.

સમગ્રપણે જોતાં જિલ્લાની જમીન સારી છે અને અહિંના પાકને અનુરૂપ છે. લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ જોતાં કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે જેનો અભ્યાસ થવો જરૂરી છે. એવા પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે.

૧) હારિજ, સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર તાલુકાઓમાંની ક્ષારવાળી જમીન ખેતી યુક્ત બનાવવી.

(૨) નદી કાંઠાની જમીનનું થતું ધોવાણ અટકાવવું.

(૩) કચ્છના રણને પશ્ચિમ તરફ આગળ વધતું અટકાવવું.

ક્ષારવાળી જમીનને ખેતીયુક્ત બનાવવી

પશ્ચિમ ખાગુનો ક્ષારયુક્ત વિસ્તાર અનેક જાણપોથી ભરેલો છે. પ્રથમ તો એથી ત્રણ ફૂટ અને પાંચથી સાત ફૂટ ઊંડાઈએ ભૂગર્ભમાં ખારનો ભરાવો ખૂબ છે. ખીજું એક અભેદ થર છે કે જેમાંથી વરસાદનું પાણી પસાર થઈ શકતું નથી અને જેમાં ખીજનું કુર બહુજ ઓછાં ફૂટે છે. ત્રીજું ધીમેધીમે વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું જ જાય છે.

વડોદરા રાજ્યની સરકારનું ધ્યાન ૧૯૩૬-૪૦ માં આ તરફ ખેંચવામાં આવ્યું હતું. હાજિજમાં એક 'સોલ્ટ રેકલેમેશન એન્ડ ડ્રૂય કમીશન રેપોર્ટ' રાજ કરવામાં આવ્યું હતું. ગાયકવાડની સરકારે નિયુક્ત કરેલી એક ખાસ સમિતિની ભલામણો પૈકી એક આ પણ હતી. કારણ કે સમિતિની ઈચ્છા વિશાળ ક્ષારયુક્ત જમીનવાળા હારિજની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની હતી. સમિતિની ભલામણો એનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો આ પ્રમાણે હતી : જમીનની સપાટીને સંપૂર્ણ પાણી પાતું અને ક્ષારયુક્ત

પાણીને વહી જવા માટે કુદરતી દોળાણુ આપવું અથવા તે કુદરતી દોળાણુનો અભાવ હોય તો પપ્પ વાટે તે ઉલેચી નાખવું. ખીજી લક્ષ્યમણો હતી :

૧. મીઠા પાણીથી પચપચતી કરવી.
૨. ક્ષાર સહન કરી શકે તેવા ઊંડવાઓ તથા ઝાડ ઉગાડવાં.
૩. ઊંડા ખેડાણના અખતરાઓ અને કેટલાક સૂકી ખેતીના પ્રયોગો.

હારિજ, ડ્રાય ડ્રમીંગ સ્ટેશન.

“હા. ડ્રા. કા. સ્ટે.” હારિજ સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ દૂર આવેલું છે. પસંદ કરેલી ઉપર એકર જમીનમાંની ૫૬ એકર ઉપર ખેડાણુ અને અખતરા કરવામાં આવ્યા છે. અખતરાનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે જોકું ખેડાણુ કરવાથી અને ખુલ્લામાં મીઠું ધોઈ નાખતાં જમીનમાંથી ખારાશ કેટલે અંગે એકી થાય છે તે જોવું.

આ રીત આખાં ઉત્તર ગુજરાતની આ પ્રકારની જમીન માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે, પણ તે માટે જોકું ખેડાણુ તથા સૂકી ખેતીનો રીતનો પ્રચાર કરવો વધુ જરૂરી છે. અખતરાની સફળતા માત્ર પૂરતી નથી; વધુને વધુ ખેડૂતો તેની સફળતા નિહાળી અદ્યતન પદ્ધતિથી કામ કરે તે ઇચ્છવાનું છે. આ માટે અખતરાઓની સફળતાનો સારો એવો પ્રચાર તથા ખેડૂતોને પ્રયોગો કરી બતાવવા વધારે જરૂરી છે.

જમીનનું ધોવાણુ

મહેસાણા વિભાગની જમીનને લગતા પ્રશ્નોમાં જમીનના સતત ધોવાણુથી ફળદ્રુપ જમીનનો થતો નાશ એ બહુજ અગત્યનો છે. પવન અને પાણીથી આ ધોવાણુ વર્ષોથી ચાલતુ આવ્યું છે. અને જમીનને બહુજ નુકસાન થયું છે. આ પ્રશ્ન હવે તો એટલો ભયંકર બન્યો છે કે જમીનનું ધોવાણુ, તેનું પ્રમાણુ અને કક્ષા વગેરેની તપાસ અત્વર થવી જરૂરી છે. આ જિલ્લામાં પવન તેમજ પાણી બન્નેથી થતાં ધોવાણુ નજરે પડે છે.

‘પાણીથી થતું’ ધોવાણુ

મહેસાણા જિલ્લાની લગભગ બધીજ નદીઓના કિનારાઓ ઉપર પાણીથી થતુ ધોવાણુ નજરે પડે છે; આમાં સાબરમતીના કિનારે ધોવાણુનું પ્રમાણુ વધુ છે.

આવી રીતે કેટલી જમીનનો નાશ થયો છે તે ચોક્કસ આંકડાઓના અભાવે કહેવું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં વસ્તુસ્થિતિ કેટલી ગંભીર છે તે અત્યારની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાથી જણાય છે. નદીઓના આખા વહેણુ દરમિયાન ટેકડેકાણે ૩૦ થી ૪૦ ફૂટ ઊંડી અને લાંબી કોનરો તો ત્યાં સાવ સામાન્ય છે, અને કેટલેક ટેકાણે હજુ ફળદ્રુપ જમીનમાં અંદર તરફ જતી જાય છે અને વડોદરા રાજ્યમાં એક અખતરા કરતાં જણાયુ છે કે દર વર્ષે આ કોનરો ત્રણ થી પાંચ ફૂટ ની ઝડપથી ખેડાણુ જમીન તરફ જાય છે. ગ્રામવિકાસ યોજનાના હિમાચિ હેવાન પ્રમાણે આ યોજનાના પૂર્વ વિભાગમાં લગભગ ૨૫૦૦૦ એકર જમીન આવા તીવ્ર ધોવાણુમાં અપડાવેલી છે.

વસ્તી તથા ગામડાંનું સ્થળાંતર જોતાંજ આ સમસ્યાની ભયંકરતા જણાઈ આવે છે. સાબરમતી નદીને કાંઠે એવાં સંખ્યાબંધ ગામો છે જેનાં નામો એક સરખાંજ દેખાય છે. માત્ર

આગળ 'બુઝુ' અથવા 'નુ' એવાં વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યા છે. એ ખતાવે છે કે ગામડાઓનું યજ્ઞાંતર થયું છે. જુના કાટ પામે નવા કાટની રચના અને પેટમઘી, દીરપુરા, ગણેશપુરા ઇ. ગામે નદીકાંઠેથી દૂર લઈ જવામાં આવ્યા એ હકીકત નદીકાંઠા પરના વિસ્તારમાં જમીનનાં ધોવાણનું પરિણામ હોયું જોઈએ. ધણાં ગામોને નદીથી દૂર એકાદ માર્ગ અંદરના ભાગમાં ખમેડવામાં આવ્યા છે. આમ મહેસાણા જિલ્લામાં નદીકાંઠાના જમીનના ધોવાણને લીધે સારી એવી વસ્તીને યજ્ઞાંતર કરવું પડ્યું છે.

આ સમગ્રના હવ કરવાના દૃષ્ટિએ અને એની ગંભીરતા ખેડૂતો સમક્ષ આણવાની દૃષ્ટિએ વડોદરા સરકારે જમીન સંરક્ષણના કાર્ય માટે એક સમિતિ નીમી હતી. સાબરમતીને કઠિ આવેલું દિરપુરા ગામ આ કાર્યના અખતરા માટે ચૂંટવામાં આવ્યું હતું.

દિરપુરા વિભાગમાં હાલ ધોવાણી ૧૬૦૦ વીધા ખેડાણ દેખાતી જમીન તથા કાંતરેના મેં આગળની જમીન ખરીદી લઈ ધોવાણને આગળ વધતું અટકાવવા પ્રયોગાત્મક પગલાં લેવા એવો નિર્ણય ગ્રામજનો તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો. શરુમા સખત વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો અને ૨૦૦ વીધા જમીનપર થોડુંક ખડીગતું કામ તેમજ કાંતરોપસે થોડુંક કામ થયું હતું છતાં પહેલા વર્ષમાં ખાસ નોંધકારક પ્રગતિ થઈ નહોતી. વધુ એકસ અને ચોજનાપદ કાર્ય ૧૯૪૨-૪૪ ના વર્ષોમાં થયું હતું.

કચ્છનું રણ

લોકોમાં એવી સામાન્ય માન્યતા છે કે કચ્છનું રણ ધીમેધીમે ઉત્તર ગુજરાતના કળદુપ પ્રદેશમાં પ્રગતિ કરી રહ્યું છે અને મહેસાણા જિલ્લાની પશ્ચિમ સીમાના પ્રદેશને એ ભરખી જશે એવો ભય સેનાઈ રહ્યો છે. એટલુંજ નહિ રણની આ પ્રગતિની માફી અમર અંદરના ભાગોમાં પણ જણાય છે એવું પણ માનવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નની પૂરેપૂરી તપાસ તરતજ કરવામાં આવે અને આંખતાં પગલાં લેવામાં આવે એ ઈચ્છનીય છે.

દિંદુસ્તાનના રણોની તપાસણીનું કામ જોઈએ એટલું થયું હોય તેમ લાગતું નથી. રણના ધસારા અંગેની હકીકતમક ખાલુ વિશે મતભેદો છે એટલે આ પ્રશ્નને શાસ્ત્રીય રીતે જણવામાં આવે એવું મૂલ્યન થઈ રહ્યું છે. આ દિશામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ડૉ રામનાથનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક સમિતિ નિયુક્ત કરીને એક પ્રસંગનીય પંગલું લીધું છે. કામની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે.

છતાં જે કંઈપણ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે એના આધારપર થોડીક ચર્ચા કરવી અસ્થાને નહિ ગણાય. આ ચર્ચા મુખર્ધ સરકારના એક અધિકારીએ પૂરી તપાસ કર્યા બાદ જે નોંધ તૈયાર કરી હતી એ આધાર કરવામાં આવે છે. એ ઉપરથી હાલની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે.

કચ્છના રણની આગેફૂચ

કચ્છના રણની આગેફૂચ એટલે રણની પરિસ્થિતિનો આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રસાર. આપણે રણની પરિસ્થિતિ પૂરેપૂરી સમજી લઈએ.

જગતનાં બીજાં રણોની માફક કચ્છનું રણ 'ઊઠતી રેતીનો સમુદ્ર' નથી. લુણી, ખનાસ, સરસ્વતી અને રૂપેણ નદીઓ દ્વારા ખનતા જુદી જુદી ગઢાર્ઠના દારણકત માટીના થરોનું એ બનેલું છે.

મેટા રણમાં મળી આવતું ક્ષારવાળી માટીનું યર કોક ઠેકાણે ૩ ફૂટ જણાઈતું હોય છે, અને બીની માટી પર પડેલા પાનનું પ્લાસ્ટર હોય એવું લાગે છે. કચ્છનું રણ સાવ સપાટ પ્રદેશ છે.

નાના રણમાં કેટલીક ખેડાણ જમીન છે. એ થોડીક જગ્યાએ છે અને ત્યાં માટી ઉપરાંત કાંપ પણ સાથે હોય છે. એટલે માટીની ચોંટાડવાની શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે. અને જમીન ઢીલી રહી ગઈ છે. આવી ઢીલી જમીનને ‘ખેપત’ કહેવામાં આવે છે. એ દલકી અને ઢીલી હોય છે એટલે પવનના સપાટાથી બીડી જાય પણ ખરી.

ચોમાસામાં કચ્છનું રણ પાણીનો સમુદ્ર બની ગયું હોય છે. આ પાણી અરબી સમુદ્રમાં બળી જતું હોય છે એમ મનાય છે.

કચ્છના રણનો ફેલાવો બહુ વિચિત્ર રીતે થાય છે. આ પ્રક્રિયામાં પવનનું કાર્ય અતિગણ્ય છે. પ્રક્રિયાના સાચા જ્ઞાનને અભાવે, આગળ કહ્યું તેમ અહીં રેતી ઓછી છે. એટલે પવનના ઉડાડવાનો પ્રયત્ન આવે જ નહીં. આવી જાતનું રણ હોય એટલે પવનથી બીડીને આવેલા ક્ષારનો પ્રયત્ન ઉપરિચિત થતો જ નથી. રણની સીમા પરના થોડાક જગ્યા વિભાગો એમ ને એમ રહી ગયા છે અને એની પાછળના વિસ્તારને અસર પહોંચી છે. પવન જ જે ક્ષારપ્રસારનું મુખ્ય કારણ હોય તો તો જગ્યા વિભાગો ક્ષારને શેકવામાં પ્રથમ હોય અને એની પાછળના વિસ્તાર સુરક્ષિત હોય. પરંતુ આવું બન્યું નથી.

પરંતુ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, નાના રણમાંના કેટલાક વિભાગો ખેપતવાળા છે. તે પવનથી ઘસડાઈને ફળદ્રુપ જમીન પર જમા થઈ જાય છે. કોઈ પણ ઠેકાણે આવો પ્રસાર રણની સીમાથી એ માર્ગ કરતાં વધુ હોય એવું જણાતું નથી. ઉપરાંત રણની સીમાથી અર્ધા માર્ગથી દૂર આ ખેપત એટલી ઓછી બેઠે છે કે જેથી ખેતીને કંઈ ખાસ નુકશાન થવાનું જણાયું નથી. રણની સીમાથી અર્ધા માર્ગથી દૂરની જગ્યાએ એક પણ ખેતર ખેપતની જમાવટથી છોડી દેવાનો એક પણ કિસ્મો નોંધાયો નથી.

ખેપતને કારણે જે જમીન ક્ષારયુક્ત થઈ છે એની સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય તપાસ થરી જરૂરી છે. જે ખેપતની પ્રક્રિયા દરમિયાન થતી હોય તો અત્યારના રણની આગળ વધવાની ગતિ પણ એક સરખી હોવી જોઈએ. પરંતુ આમ નથી.

ઉદાત્ત ખેપતમાં ક્ષાર (NaCl) કરતાં મુરોખાર (KNO_3) નું પ્રમાણ વધુ હોય છે એવું મનાય છે, અને તોએ સારા ખાતરની ગરજ સારી શકે. પરંતુ શાસ્ત્રીય પ્રયોગરણના અભાવને કારણે કોઈ ચોક્કસ અનુમાન તારવી ન શકાય.

સરહદ પરના ગ્રામ વિસ્તારની જમીનનું સામાન્ય ઢોળાણ રણતરરી છે. એટલે નદી તથા ખીજ પાણીના પ્રવાહો કચ્છના રણ તરફ વહે છે. રણનું ઢોળાણ ઉત્તરતરરી છે એટલે બધું પાણી મોટા રણમાં એકત્રિત થાય છે. એટલે ભરતી વખતે અરબી સમુદ્રનું પાણી રણમાં કચ્છના અખાતમાં થઈને દાખલ થાય છે, અને પાણીની સપાટીને બચી લાવે છે. મોટા રણમાંની પાણીની સપાટીને થોડા અમય પૂરતું ઉચી લાવવાનું કામ જોરદાર કૂકાતા પવન કરતા હોય છે.

મોટા રણમાંની પાણીની સપાટી બચી આવે છે ત્યારે નીચાણવાળો પ્રદેશ ખાગપાણીથી

હવેકાર્થ જન્ય છે, થોડાં ઉત્પાદનમાં સરહદપરનાં ખેતરો રેલમુકન રહ્યાં છે અને છેડનાં કેટલાય વર્ગોથી ખેડાનાં આવ્યાં છે. સુરંગમ અને અગારા આના મોજુદ દાખલા છે.

જમીનમાંથી ઉભરાર્થ આવતી ખારાશ એ એક અગત્યની દ્રવ્યકત છે. રણની આબુખાબુની જગ્યા, જેની ચોપાસ પાણી ભરાઈ રહે છે ત્યાં આવી ખારાશની જમાવાટ થતી હોય છે. પણ આ પ્રક્રિયાનો આધાર જમીનની ઉંચાઈ, તેની જાત અને બધિયાર પાણી ભરાઈ રહેવાનો સમય વગેરે ઉપર હોય છે.

સપાટીથી જે ચાર ફૂટને અંતરે દારનાં થશે હોય છે એટલે ઉનાળામાં ખારાશ ઉપર આવી જાય છે, એમના વરમાને કારણે એ નીચી સપાટીએ ચાલી જતી નથી. દક્ષિણમાં એટલે કે મમી, સાંતલપુર, રાધનપુર, હારિજ, ચાણસમા અને પાટણ તાલુકાના પશ્ચિમ બાજુના પ્રદેશમાં ખારાગ ફરી વળવાનું મુખ્ય કારણ આ જ છે.

ઉપર જે દ્રવ્યકત જોઈ તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે રણના ધમાગની ગતિ નીચેનાં કારણોથી નિશ્ચિત થાય છે :—

- (૧) રણની સરહદની પ્રકૃતિક સ્થિતિ
- (૨) રણમાં પાણીની સપાટી
- (૩) પવનની ગતિ
- (૪) જંઝાવાતની તીવ્રતા

આ બધાંજ કારણો પરસ્પરગતિથી અને પરસ્પરસંબંધિત છે.

ધસારાની ગતિ

જમીનની તપાસણીના ચોક્કસ આંકડાના અભાવે ધસારાની ગતિ નિશ્ચિત કરવી અશક્યવત્ છે. છતાં, લોકમાન્યતા નીચે પ્રમાણે છે :—

અસારા	૨ માર્ચ	૪૦ વરસમાં	એટલે કે	૨૬૦ ફૂટ પ્રતિવર્ષ
માવરસારી	૧ „	૧૦ „	„	૫૩૦ „ „
ઝાઝમ	૩૦૦ „	૫૦ „	„	૬ માર્ચ „
એવળ	૩૦૦ „	૫૦ „	„	૬ „ „

આવા કેટલાયે દાખલા આપી શકાય.

૧/૪” “સર્વે સીટ” (૧૮૮૭) ની રણની અત્યારની સરહદ સાથેની સરખામણી નીચેની દ્રવ્યકત દર્શાવે છે.

અસારા	૧૪૦'	વાર્ષિક
માવરસારી	૩૬'	„
ઝાઝમ	૮૮'	„
આનરકા	૧૪૦'	„
એવળ	૧૨૦'	„
બખુના	૬૮'	„

રણના પગપેસાગની માડી-અસરો સ્થાનિક લોકોએ પરાખર ધ્યાનમાં લીધી નથી કેમકે એનું શરુઆતનું સ્વરૂપ પરાખર રીતે એ લોકોએ ગ્રહણ કર્યું નથી. ઉપરાંત અહીંનો મુખ્ય પાક બાજરી હોવાને કારણે જમીનમાં થતા ખારીક ફેરફારો પાકની પેદાશમાં વરતાતા નથી. પરંતુ ડોલ ઠેકાણે દર ત્રણ વર્ષના પાક લીધા પછી એકાદ બે વર્ષ ખેતરને પહતર રાખવામાં આવે છે એ જમીનની ફળદ્રુપતા એટલી થતી હોવાની ચેતવણીએ છે. સિદ્ધપુર અને મહેસાણા જેવા કેટલાક તાલુકાઓના પાકમાં થતા ઘટાડાનું કારણ ઘટતા વરસાદ ઉપરાંત જમીનમાં થતા ફેરફારો પણ છે.

પાકની પેદાશમાં થતા ઘટાડો રણના ધસારાને લઈને જ છે એવી જે દલીલ કરવામાં આવે છે એ સાચી છે કે નહિ તે જણવા માટે સમી, સાંતલપુર, રાધનપુર અને હારિજ તાલુકાઓના છેલ્લા પચાસ વર્ષના આંકડા તપાસવા તેમજ આ તાલુકાઓની જમીનનું રસાયણિક પૃથક્કરણ કરવું જરૂરી છે. અહીંનો મુખ્ય પાક બાજરી છે એજ ખતાવી આવે છે કે અહીંની જમીનની ફળદ્રુપતા એટલી છે. રજપુતાના અને સિંધના રણપ્રદેશોનો પણ મુખ્ય પાક બાજરી છે.

આગલા પેરામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કચ્છના રણના ધસારાની માડી અસર અત્યારના રણની સરહદની પણ દૂર સુધી જણાય છે. અસર નીચે આવેલા પ્રદેશો ઠેક પાટણની સરહદ સુધી ગણાવી શકાય. આમ આખોયે ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ લાયસ્થાન જેવો છે.

તપાસની આવશ્યકતા

ઉપરની આખીયે ચર્ચા એક વાત સ્પષ્ટ રીતે ખતાવે છે : સરકારે આ રણની આગેફૂલ અટકાવવા માટે અહીંની સંપૂર્ણ તપાસ કરવી જોઈએ. ડૉ. રામનાથનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ નિયુક્ત કરેલી સમિતિ આ કામમાં ધણી મદદરૂપ થઈ શકે, જે એને નાણાંકીય કે ખીજ મુશ્કેલી ન પડે તો, સાથેસાથે રાજ્ય સરકાર તેમજ કેન્દ્ર સરકારે પણ આવશ્યક પગલાં લેવાં જોઈએ.

જમીનનાં રક્ષણની સમસ્યા

જમીનનાં રક્ષણ માટેનાં પગલાં, જમીનના ઉપયોગની પ્રથા, ફરતા પાકની પ્રથા, વિવિધ પ્રકારના ખાતરનો ઉપયોગ અને પાણીના પુરવઠાની પરિસ્થિતિની સાથે સંબંધિત છે. આ દરેક બાબત વિશે અલગ અલગ પ્રકરણમાં વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. પણ એક વાત નોંધવી જરૂરી છે. જમીનને કેટલાક સમય સુધી પહતર રાખવી તથા સ્થાનિક ખાતરનો ઉપયોગ કરવો આ એ બાબત સિવાય અહીંના ખેડૂતોને જમીનનાં રક્ષણની અમત્યતા વિશે કશુંજ લાન નથી.

નિઃશ્વામાં જમીનનો ખગાડ એટલો વધી ગયો છે કે એની અસર ઉપાદકતા ઉપર ખૂબ માડી થઈ છે. એટલે અહીંની જમીનની સર્વાંગી માહિતી મેળવીને એ અંગે લોકોમાં પ્રચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

જમીનનો આર્થિક ઉપયોગ

આર્થિક નિયોજન કરતી વખતે જમીનના ઉપયોગનો પ્રશ્ન એક મુખ્ય પ્રશ્ન બની રહે છે, ખાસ કરીને મહેસાણા જેવા પ્રદેશમાં જ્યાં અર્ધા ઉપરાંતની વસ્તી જમીન પર જ નબત્તી હોય છે. ત્યાં, વસ્તીવધારો તેટલી આગળ વધતો હોય અને ઉત્પાદન એટલું આગળ વધતું ન હોય એટલે કે માણસ તેમજ દોર ખાંડોના પોપણની માત્રા અસંતોષકારક હોય, એવે દેકાણે તો જમીનસંપત્તિ સાચવીને વાપરવી જોઈએ—એવી રીતે કે ઉત્પાદનની માત્રા આદર્શ સપાટીએ રહે. આમ જમીનના આર્થિક ઉપયોગનો પ્રશ્ન ખૂબજ મહત્વનો છે.

જિલ્લાની પુનર્રચના થઈ હોવાને કારણે છેલ્લાં કેટલાંએક વર્ષોના જમીનના આર્થિક ઉપયોગ અંગેના આંકડા મેળવવા મુશ્કેલ છે. જેના પર આધાર રાખી શકાય એવા આંકડાઓ છેલ્લામાં છેલ્લા ૧૯૫૦-૫૨ ના ગણી શકાય.

જિલ્લાની કુલ ૨૭,૬૭૦૦૦ એકર જમીનમાંથી ૨૦,૫૪,૪૦૩ એકર જમીન ખેડાય છે. કુલની ૭૪.૨ ટકા જમીન ખેડાયું હોય છે અને ૨૫.૮ ટકા બિનખેડાયું છે. આ ટકાવારી આખાં ગુજરાત પ્રદેશની સરખામણીમાં એક સરખી છે. પ્રત્યેક તાલુકાની ખેડાયું અને બિન ખેડાયું જમીનની ટકાવારી નીચે મુજબ છે.

કોઠો નં. ૧.

મહેસાણા જિલ્લાની ખેડાયું અને બિનખેડાયું જમીન ૧૯૫૦-૫૨

તાલુકો	ખેડાયું જમીન %	બિન ખેડાયું જમીન %	કુલ જમીન હજાર એકરમાં
મહેસાણા જિ.	૭૪.૨	૨૫.૮	૨૭૬૭
મહેસાણા તા.	૮૪.૬	૧૫.૬	૧૮૪
ગીસનગર	૮૭.૩	૧૨.૭	૧૬૦
ખેરાળી	૭૭.૬	૨૨.૮	૨૨૦
પાટણ	૭૯.૭	૨૦.૩	૨૫૭
આણસમા	૮૨.૧	૧૭.૯	૨૧૯
સિદ્ધપુર	૭૨.૭	૨૭.૩	૧૬૬
હારિજ	૮૩.૬	૧૬.૪	૧૦૦
રાધનપુર	૬૨.૮	૩૭.૨	૧૩૮
સાંતલપુર	૬૦.૬	૩૯.૪	૪૦૦
સમી	૫૯.૬	૪૦.૪	૩૬૦
કડી	૭૬.૭	૨૩.૩	૨૦૬
કલોલ	૭૬.૩	૨૩.૭	૧૭૩
વિઝાપુર	૭૮.૨	૨૧.૮	૪૨૮

આધાર : એગ્રિકલ્ચરલ ઓફીસર, મહેસાણા.

તાલુકાવાર આંકડાઓ જોતાં, હારિજ, કલોલ, વીસનગર અને વિગ્નપુર જેવા તાલુકાઓની સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી છે. સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુરમાં ખેતી હેઠળની જમીનનું પ્રમાણ ઓછું છે અને એનું કારણ કચ્છનું રણ નજીક હોવાના કારણે જમીનમાંની વધુ પડતી ખારાશ છે.

ખેતી હેઠળની જમીનનો ઉપયોગ પદ્ધતિસર થાય છે કે નહિ તેમજ ખેતી ન થતી હોય એવી જમીનમાંથી કેટલા વિસ્તારમાં ખેતી થઈ શકે એમ છે એ જાણવા માટે ઉપરના આંકડાઓનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવાનું જરૂરી છે.

ખેતી હેઠળની જમીન

૬ અને ૭ નંબરની સૂચિ, જુદા જુદા તાલુકાઓ અને આખા જિલ્લામાં કેટલી જમીન ખેતી હેઠળ છે એની વિગતો દર્શાવે છે. ૧૯૫૧-૫૨ ના વરસ દરમિયાન, ૨૦,૫૪,૪૦૩ એકર ખેતી હેઠળની જમીનમાંથી ૨,૭૭,૩૧૩ એકર જમીન પડતર રહી હતી. આમ ખેતી હેઠળની દર ૧૦૦ એકર જમીને લગભગ ૧૩ એકર જમીન દર વર્ષે પડતર રહેતી હતી. આખા જિલ્લાની સરેરાશ પણ મોટા પ્રમાણમાં અસમાન છે કેમકે સાંતલપુર તાલુકામાં ચાલુ પડતર જમીનનું પ્રમાણ ૫૬ ટકા જેટલું ઊંચું હતું. આ પ્રમાણ ઊંચું હોવાનું કારણ વરસ દરમિયાન વરસાદની અછત હતી અને જમીનમાં ભેજ ઓછો હોવાના કારણે ધડોની ખેતી કરવામાં આવી નહોતી. આમ જે જમીનમાં વાવણી થઈ નહોતી એનો પણ ચાલુ પડતર જમીનમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ રીતે, ખેતી હેઠળની જમીનનાં વિસ્તારની ટકાવારી વધી જાય છે. પરંતુ આ ખાસ કારણ સિવાય પણ, ખેતર-તપાસ દરમિયાન એ હકીકત જાણી શકાય હતી કે, કચ્છનું રણ નજીક હોવાના કારણે જમીનમાં ખારાશનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી આ પ્રદેશના ખેડૂતો જરૂર કરતાં પણ વધારે વખત જમીનને પડતર રહેવા દે છે.

૭

આ તાલુકાઓને બાદ કરતાં, સમગ્ર રીતે જોતાં, પડતર જમીનનું પ્રમાણ બહુ ઊંચું નથી. સરેરાશ રીતે જોતાં, ખીજા તાલુકાઓમાં ચાલુ પડતર જમીનનું પ્રમાણ કુલ ખેડાણ જમીનના ૪ થી ૮ ટકા જેટલું હોય છે. વારંવાર પાક લેવાના કારણે જમીનનો કસ ઓછો થાય છે. એટલે, જમીન ફરીથી ફળદ્રુપ બને એ હેતુથી જમીનને પડતર રાખવામાં આવે છે. સારા ખાતરોના અભાવને લીધે આ રીતનો આશરો લેવો પડે છે. અહીં એક હકીકત નોંધપાત્ર છે કે, આ પ્રદેશની ૯૭ ટકા જમીનમાં સૂકા પાક લેવાય છે. જે જમીનોમાં સૂકા પાક લેવાય છે એ જમીનો વર્ષના મોટા ભાગ દરમિયાન પડતર રહે છે. અને એ ગાળા દરમિયાન જમીન પુનઃ ફળદ્રુપ બને છે. વર્ષોનાં વર્ષો સુધી વારંવાર પાક લેવાથી જમીનનો કસ ધીમે ધીમે સારા એવા પ્રમાણમાં કમી થાય છે અને એટલે, જમીનને વારંવાર પડતર રાખવાની પદ્ધતિ આ જિલ્લામાં પ્રચલિત જણાય છે.

ખેવડા પાકનો વિસ્તાર

એક કરતાં વધુ વાર પાક લેવાનો હોય એવો વિસ્તાર પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો છે. સમી, સાંતલપુર, રાધનપુર, હારિજ અને ચાણસમા જેવા તાલુકાઓમાં ખીજા વાર પાક લેવાનું ભાગ્યે જ શક્ય હોય છે. પટણ સુદ્ધામાં બે વાર પાક લેવાનો હોય એવો વિસ્તાર ઘણો જ ઓછો છે. વિગ્નપુર, સિદ્ધપુર અને વીસનગર તાલુકાઓમાં જ એવો વિસ્તાર ૧૦ ટકા કરતાં વધારે છે. કુવાના પાણીની સિંચાઈની—પાણીની સગવડને લીધે ત્યાં આ શક્ય બન્યું છે. જિલ્લાભરમાં વરસાદ ઓછો હોવાથી

તેમજ સિંચાણની અગવડો મૂળ હેતુઓ એક કરતાં વધુ વાર પાક લઈને વ્યાપક પ્રમાણમાં ખેતી કરવાનું મુશ્કેલ છે.

ખેતી ન થતી હોય એવી જમીન

ખેતી ન થતી હોય એવી જમીનમાં જંગલોનું પ્રમાણ ખુબ ઓછું એટલે કે, ફક્ત ૨.૯ ટકા છે. વેરાન અને ખેતી ન કરી શકાય એવી ખરાબ જમીનનું પ્રમાણ ખેતી ન કરી શકાય એવી કુલ જમીનના ૬.૭ ટકા બેટલું છે. ખેતી કરી શકાય એવી ખરાબ જમીન ૧,૪૫,૯૬૨ એકર છે અને ખેતી ન થઈ શકે એવી જમીનના ૨૦ ટકાનું આ પ્રમાણ છે.

ખેતી કરી શકાય એવી ખરાબ જમીનની તપાસ તાલુકાવાર કરીએ તો, ખેરાળુ તાલુકામાં એવો વિસ્તાર ઓછામાં ઓછો છે. ચાણસમા તાલુકામાં એવી જમીન ૧૨,૩૩૨ એકર છે. પીસનગર અને રાધનપુર તાલુકાઓમાં પણ ખેતી કરી શકાય એવી જમીનના મોટા વિસ્તારો છે. કાપમી ધાસિયા અને ચરિમાણ જમીનોનો પણ ખેતી કરી શકાય એવી ખરાબ જમીનમાં સમાવેશ કરી શકાય. આમ મહેસાણા જિલ્લામાં નવી જમીનને ખેતી હેઠળ લાવવાની મહત્ત્વ શક્યતા છે. એ દૃષ્ટિકોણથી માત્ર સંખેદ નોંધ લેવી પડે છે કે, આવો અવકાશ હોવા છતાં, અન્યારે જિલ્લામાં જમીનની પુનઃપ્રાપ્તિની ઓછી યોજના અમલમાં નથી. જમીનમાંથી ખાર તરવો દૂર કરવાના અને જમીનની પુનઃપ્રાપ્તિના હારિજ તાલુકામાં કરાયેલા અખતરાઓ હજુ માર્ગસિક તબક્કાઓમાં છે અને મોટા પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકી શકાય એ રીતે એને આખરી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું નથી.

પાક

જમીનનો આર્થિક ઉપયોગ કરવા અગિયે, સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે એ માટે, જમીનના ઉપયોગનો અભ્યાસ, જુદા જુદા પાકો માટે વપરાતી જમીનને અનુસૂચીતે કરવો જોઈ એ.

નીચેના ક્રમાંક પરથી જણાય છે કે, મહેસાણામાં મુખ્યત્વે અનાજનો પાક લેવાય છે અને ગત દસ વરસ દરમિયાન ત્યાં પાક લેવાનું માળખું ધણુંખડું એમનું એમજ રહ્યું છે. ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ સાથે એને સરખાવતા, એનો વધુમાં વધુ વિસ્તાર—૮૫ ટકા—અનાજના પાક હેઠળ છે. ગુજરાતના બીજા માર્ગ પણ જિલ્લામાં આટલી બધી જમીન અનાજના પાક હેઠળ ઉપયોગમાં લેવાતી નથી. અનાજ સિવાયના પાક હેઠળનો વિસ્તાર પણ ઓછામાં ઓછો છે અને એનું પ્રમાણ પણ વધુ નથી.

કોડો નં. ૨.

મહેસાણા અને ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓમાં અનાજ અને અનાજ સિવાયના પાક હેઠળની જમીનનો ટકાવાર વિસ્તાર

વિસ્તાર	અનાજના પાકો	અનાજસિવાયના પાકો
મહેસાણા	૧૯૪૦ f	૮૧
	૧૯૪૯ f	૮૫
અમદાવાદ	૬૦	૪૦

ખેડા	૬૯	૩૧
ભરૂચ	૫૭	૪૩
પંચમહાલ	૭૯	૨૧
સુરત	૫૫	૪૫
અમરેલી	૭૪	૨૫
વડોદરા	૫૩	૪૭
સાબરકાંઠા	૬૭	૩૩
ખતાસકાંઠા	૭૨	૨૮
મરેરાશ ગુજરાત	૬૭	૩૩
સરેરાશ મુખ્ય	૭૪	૨૬

† કેટીરીકલ એપ્રેકેટ એક બરોડા રૅટ

†† મુખ્ય રાજ્યનો ૧૯૪૬ નો મોસમ અને પાકનો અહેવાલ

(અનાજના પાકોમાં મરી, રાઈ, મસાલા, ફળ, શાકભાજી, શેરડી અને અનાજ મિયાણા પરચુરલ અનાજના પાકોનો સમાવેશ થાય છે.)

પાકના ચિત્રની વિગતો

ઇ. સ. ૧૯૫૧-૫૨ ના પાકનો સવિસ્તર નકશો બનાવતુ પરિશિષ્ટ ૭ બેતાં પાકના ચિત્રની સ્પષ્ટ વિગતો જણાઈ આવશે. ખોરાકી પાકમાં બાજરી અને જુવાર મુખ્ય છે, અને ખોરાકી પાક ખેડાણ હેઠળની જમીનની ૬૭% જેટલી જમીન પર લેવાય છે. ડાંગરની ખેતી નહીં જેવી છે અને 'કાંદો' પાક માત્ર ૫% જમીન પર લેવાય છે. કઠોળનો પાક ૧૩% જમીન પર અને શાકભાજી માત્ર ૨% જમીન પર ઉગાડવામાં આવે છે. તેલિબીયાં અને બીનખોરાકી પાક ૨૨% જમીન રોકે છે. આમાં કપાસ, એંગ્ડો અને સરસવ મુખ્ય છે.

ઉપરની વિગતોમાથી એક હકીકત ખામ નરી આવે છે: ખેડાણ હેઠળની જમીનનો મોટો ભાગ હલકા અને બરછટ અનાજની ખેતી હેઠળ છે. આવા પાકમાંથી ખાસ ઊંચું વળતર મળતું નથી. હલકી જાતના પાક, ખેતી કેટલી પછાત છે અને કૃષિવિશ્લેષક અર્થતંત્ર કેટલું અવિકસિત છે એ બતાવે છે.

ખોરાકી પાક : જિલ્લાનો મુખ્ય ખોરાકી પાક બાજરી અને જુવાર છે. જુવાર ઘણે ઉપયોગી પાક ગણાય છે કેમકે એ અનાજ ઉપરાંત ડોરો માટે ચારણ કામ પણ આપે છે. જુવારની જાતમાં સુધિયા વધુ પ્રચલિત અને શ્રેષ્ઠ છે. ઘણો મોટો પાક, બારીક પાનવાળાં ડીટાં અને માત્ર ૬૦ દિવસ જેટલા દૂકા સમયમાં પાકી જતું — આ કારણોને લીધે આ પાક દુષ્કાળ વખતે ઘણો અનિવાર્ય થઈ પડ્યો છે. ઉપરાંત જુવારના બીજન કોઈ પણ ચારા કરતાં સુધિયાનો ચારો ડોરોને આપવાથી બગાડ ઓછો થાય છે, કેમકે એ ઘણો પુષ્ટિકારક છે. જિલ્લાનો બીજો અગત્યનો ખરીદ પાક બાજરી છે. ત્યાંની ગોરાકુ, અને રેતાળ જમીન તેમજ સૂકી હવા અને ઝીંખા વરસાદને એ અનુરૂપ છે. કેટલાક વિસ્તારમાં બાજરી સાથે મગ, મહં પણ રોપવામાં આવે છે. સામાન્ય તત્ત્વમાં કેવળ બાજરીના પાક કરતા આવા મિશ્રિત પાક વધુ ફાયદાકારક હોય છે. એન ૨૦૦ નામનો બાજરીનો પ્રકાર મોટા પાયા પર દાખલ કરવાના જોગવાઈ પ્રયત્નો ચાલુ છે. ત્રીજો અગત્યનો પાક ઘઉંનો છે.

ધઉં સામાન્ય રીતે એવા વિસ્તારમાં ઉગાડવામાં આવે છે જ્યાં પાણીની સગવડ સારી હોય. વજિવા, લાલકાંઠા, ચાંદુશી વિ ધઉંની જાતો અહીં મળે છે. દાણ પુસા ૪, પુસા ૫૨ અને નિકાડ જાતનો ધઉં પકાવવાની પ્રવૃત્તિ અહીં વધુ જોર પકડતી જાય છે. નિકાડની પેદાશ એકરે ૧૨૦૦ રતલ છે. પુસા કરતાં એની જાત સારી છે અને ખાતરની અસર એ વધુ મદદ કરે છે. કાનકડની જાતના ધઉં દાખલ કરવાના પ્રયત્નો પણ થયા છે. શાકભાજીમાં ખટાટા અને શકરીઆનો પાક સારો ઉતરે છે.

ખીન ખોરાકી પાક : આમાં મુખ્ય કપાસ, એરંડો, સરસવ, વરીઆળી, ઇસબગુલ, જિરીયાળુ છે. વર્ષો પહેલાં આ જિલ્લો અરીસું માટે જાણીતો હતો. કપાસ વધુ કડી, કલોલ, ચાણસમા, સમી અને મહેતાલુકાઓમાં ઉગાડવામાં આવે છે. અહીં કપાસની અનેક જાતો થાય છે. કલ્યાણ ૮ એમાંની એક મુખ્ય છે. એરંડો ધણાખરા તાલુકામાં થાય છે. જિરીયાળુ, વરીઆળી અહીંની ખાસ પેદાશ છે અને દેશમાં જ નહીં, પરદેશ પણ એ મોકલાય છે. ઇસબગુલના પાકને પણ હમણાંથી ખૂબ અગત્ય મળી છે. આ એક પ્રકારની ઔષધીય વનસ્પતિ છે અને માત્ર આ જિલ્લામાં જ થાય છે. પરિણામે એને ઇજારદારી લાભો મળે છે. આ દૃષ્ટિએ એ પર વિશેષ લક્ષ અપાય એ જરૂરી છે. વિગ્નપુરમાં વરજિનીઆનું તમાકુ પેદા થાય છે. આ પાકને માટે અહીં ઘણું બેજનું ભાવિ છે.

ઉત્પન્ન

પરિશિષ્ટ ૮ માં આ જિલ્લાના વિવિધ પાકોનું એકર દીઠ ઉત્પન્ન કેટલું છે એ ખતાવવામાં આવ્યું છે. એમાં નોંધપાત્ર છે ધઉંનું બેચું ઉત્પન્ન—એકરે ૭૧૭ રતલ. મુખર્ષ રાજ્યમાં ધઉંની સરેરાશ એકર દીઠ પેદાશ કરતાં આ બમણી ગણાય, પરંતુ આ હકીકતનો પૂરતો લાભ લેવાતો નથી. ખૂબ જ નાના વિસ્તારમાં આ પાક નાખવામાં આવે છે. ધઉંની બેચી પેદાશના કારણેમાં પાણીનો પૂરતો પુરવઠો અને જમીનની જાત ગણાવી શકાય. સમગ્ર જિલ્લામાં આવેલો પાક લઈ શકાય કે કેમ એ સંકાર્પ છે. જુનારનું સરેરાશ એકરદીઠ ઉત્પન્ન ૧૪૦ રતલ છે. જ્યારે ગુજરાતની સરેરાશ ૨૩૬ રતલ અને મુખર્ષ રાજ્યની ૪૨૩ રતલ છે. બાજરીની સરેરાશ ૨૫૬ રતલ છે. મુખર્ષ રાજ્યની સરખામણીએ એ હીક કહેવાય, જે કે ગુજરાતની સરેરાશ ૩૩૭ રતલ છે. આમ, અહીંના બે મુખ્ય પાક—બાજરી અને જુનારનું સરેરાશ ઉત્પન્ન ઘણું ઓછું કહેવાય. અનાજ અને બાજરીની બેગી સરેરાશ મહેસાણામાં ૨૪૧ રતલ છે. જ્યારે ગુજરાતમાં ૪૨૬ રતલ અને મુખર્ષ રાજ્યમાં ૩૮૩ રતલ છે. કઠોળનું ઉત્પન્ન પણ ઘણું નબળું છે.

ખીનખોરાકી પાકમાં મુખ્ય કપાસ છે અને એની સરેરાશ પેદાશ મુખર્ષ રાજ્ય તેમજ ગુજરાતની સરખામણીએ સારી છે. મહેસાણાની કપાસના ઉત્પન્નની સરેરાશ ૮૨ રતલ છે, ગુજરાત ની ૧૨૩ રતલ છે અને મુખર્ષ રાજ્યની ૯૩ રતલ છે.

પૂરતા આંકડાના અભાવને કારણે ઉત્પન્નનું વલણ સમજવું અઘરું છે. તો યે સિદ્ધપુર તાલુકાના જુનાર, બાજરી, તુવેર, ધઉં અને તેલિખીયાના કેટલાક આંકડા ઉપલબ્ધ છે, જેના પરથી એમ કહી શકાય કે ઉત્પન્ન ઉત્તરોત્તર ઘટતું જાય છે. નીચેનો કોઠો એ હકીકત ખતાવે છે.

કોઠો નં ૩.

સિદ્ધપુર તાલુકામાં દાયકાની વીધા દીઠ ઉત્પન્નની સરેરાશ ૧૯૨૦-૪૦

વર્ષ	ઘઉં	બાજરી	જુવાર	કઠોળ	તેલિબીયાં.
૧૯૨૦-૩૦	૧૪.૨	૧૦.૯	૧૪.૧	૯.૦	૮.૨
૧૯૩૦-૪૦	૧૪.૧	૮.૬	૮.૧	૫.૦	૫.૪

‘આદર્શ પત્રક’, સિદ્ધપુર તાલુકામાંથી

ઉપરના કોઠા પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૦ સુધીના વીસ વર્ષમાં ઉત્પન્નનું વ્યથું ઉત્તરોત્તર ઘટાડા તરફ છે. આ વસતુનો ખીન્ને પુરાવો મહેસાણા તાલુકાના ૧૯૪૦-૧૯૪૫ વર્ષના આંકડાઓ જોતાં મળી આવે છે.

મહેસાણા તાલુકાનું વીધાદીઠ ઉત્પન્ન (મણમાં)

વર્ષ	ઘઉં	બાજરી	જુવાર
૧૯૪૦-૧૯૪૧	૨૫	૧૨	૧૦
૧૯૪૧-૧૯૪૨	૨૪	૧૩	૧૧
૧૯૪૨-૧૯૪૩	૨૩	૯	૮
૧૯૪૩-૧૯૪૪	૧૯	૮	૬
૧૯૪૪-૧૯૪૫	૧૫	૪	૩

આધાર : મહેસાણા પ્રાંતના ખેતી ખાતાનાં વાર્ષિક રીપોર્ટો, ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૫ ના.

ખેતીનાં સાધનો

ઉપર આપેલાં ઉત્પાદનના આંકડા બતાવે છે કે ખીજ પ્રદેશની સરખામણીમાં અહીંનું ઉત્પન્ન ઓછું છે અને પ્રતિવર્ષે ઘટતું જાય છે. આનાં કારણો શોધવા હોય તો ખેડૂતો ખેતી કઈ રીતે કરે છે એ સવિસ્તર જાણવું જરૂરી છે. એઓ કયા સાધનો, યંત્રો વાપરે છે, ખાતર અને ખીયાં કેવા વાપરે છે એનું જ્ઞાન આ અંગે મેળવવું જોઈએ. ખેડૂત પામે પૂરતાં સાધનો હોવા જરૂરી છે, જેથી સમયસર એ ખેતીનું કામ કરી શકે અને ઋતુનો લાભ ઉઠાવી શકે. ખેડૂતની મૂડી એના હાંથ, ગાડાં ઇ. સાધનો પરથી જાણી શકાય.

તીચેના કોઠા પરથી જણાશે કે દર સો ખેડૂતો દીઠ ૫૭ હજ અને ૨૨ ગાડા છે. હજ વિના ખેતી થાય નહીં, અને કેટલાય ખેડૂતોને ખીજનાં હજો પર આધાર રાખવો પડે છે. એથી એમની ક્ષમતાને હાનિ પહોંચે છે. ગાડાંનું પણ એવું જ છે. દર ૪ ખેડૂતો વચ્ચે એક ગાડું આવે છે.

ક્રોડો નં. ૫.

ખેતીનાં સાધનો, મહેસાણા જિલ્લો : ૧૯૫૨

દળો — લોકડાના	૧,૧૯,૬૦૧
„ — લોકડાના	૧૦,૪૯૬
„ — કુલ્લે	૧,૩૦,૧૦૩
૬૨ એ ખેડૂતો દીઠ દળો	૫૧.૯
દળ દીઠ ખેતી	૧૫.૦ એકર
ગાડાં	૫૦,૩૩૭
સો ખેડૂત દીઠ ગાડાં	૨૨.૩

આધાર : સેન્સસ ઓફ એગ્રિકલ્ચરલ મશીનરી એન્ડ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ્સ, બુલેટીન ઓફ ધી યુનિટ્ડ ઓફ ઈકોનોમીસ્ટ્સ એન્ડ સ્ટેટીસ્ટીકલ, જુલાઈ ૧૯૫૨

૧૯૩૦ નું મેન્સસ પણ ખતાવે છે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં દળ દીઠ ખેતી ૧૫ એકર હતી. હાલ પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે. એનો અર્થ એ કે છેલ્લા ૨૦ વર્ષમાં દળની સંખ્યા એટલી નથી વધી કે દળ દીઠ એકરની સરેરાશ ઘટે.

સાધનોની જાત જોતાં જણાય છે કે લોકડાના દળ માત્ર ૮ ટકા વપગાય છે. વીમનગર, વીળાપુર અને મહેસાણામાં આનાં કરતા વધુ વપગાય છે. લોકડાનાં દળ ઓછા વપરાવાનું કારણ એ હોઈ શકે કે લોકો એમ માને છે કે આ જાતના દળ જમીનના ઉપલા પડને દાગે નહોત્યાં હોય છે અને એની ફળદ્રુપતા ઘટાડે છે.

હળે જોડાતાં ટોરોની ઉપલબ્ધતા અને ઠામતા જોતાં એમ કહી શકાય કે અહીંની ખેતી સારી નથી. છેલ્લાં વર્ષોમાં આવા ટોરોની સંખ્યા ઘટી છે. ૧૯૧૦ માં એક બાળદની જોડ ૨૧.૮ વીધાં જમીન ખેડતી. ૧૯૫૦ માં એ સરેરાશ વધીને ૩૧.૯ વીધાં થઈ છે. ૧૯૨૦ માં ખાતેદાર દીઠ હળે જોડાતાં ટોરોની સંખ્યા ૧.૨ હતી જે ૧૯૫૦ માં ઘટીને ૧.૦૪ થઈ છે. આનો અર્થ એ કે ફેલાય ખાતેદાર પાસે ખેતી માટે પૂરતાં ટોર નથી.

બીજાં સાધનો અંગેની પરિસ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે :

મશીનરીની જાત	સંખ્યા
ઓર્થો એન્જિન	૧,૧૮૬
ઇલેક્ટ્રીક પમ્પ	૨૮
ટ્રેક્ટર	૧૦

આધાર : સેન્સસ ઓફ એગ્રિકલ્ચરલ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ્સ એન્ડ મશીનરી

જિલ્લામાં ૧૧૮૬ ઓર્થો એન્જિન, ૨૮ ઇલેક્ટ્રીક પમ્પ અને ૧૦ ટ્રેક્ટર છે. આમાંના અર્ધાં કલોલ તાલુકામાં છે, જ્યાં ઉલોગીકરણની અસર વધુ છે. આ ક્રોડો જોનાં એ મ્પલ છે કે અહીં અને

ખેતીમાં યંત્રીકરણ આધુનિક સાધનોનો ઉપયોગ ઓછો છે. આનાં કારણો નાની ખેતી, ઓછો વરસાદ અને ખેડૂતની નબળી આર્થિક સ્થિતિ કહી શકાય.

ખાતર

જમીનનું ઉત્પન્ન વધારવામાં ખાતર અને ખનાવટી ખાતર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. મહેસાણામાં ગાયનું છાણ સામાન્ય રીતે ખાતરમાં વપરાય છે. દારિજ, રાધનપુર અને સંમી તાલુકામાં ખાતર દુભેશ વપરાતું નથી. પરંતુ એમાં ખેડૂતનો દોષ નથી. આ પ્રદેશમાં ઘણું ઠેકાણું સિંચાઈની સગવડ નથી અને સૂકી જમીનમાં ખાતર નાખવાનો કશો અર્થ નહીં. ઉપરાંત જરૂરી એવું ખાતર મળે નહીં, અથવા તો મોંઘું હોય. ૧૯૫૨ માં ખાતર તરીકે એમોનિયા સુલ્ફાઈની ખૂબ માંગ હતી. પરંતુ પુરવઠો પૂરતો હતો નહીં. પરિણામે ખેડૂતોને ખાતર વિના ચલાવવું પડ્યું.

‘વધુ અનાજ વાવો’ ની ઝુબેશમાં સરકાર ખાતરની વહેંચણી કરે છે. ખાતરના ખાડાની યોજના પૂરેપૂરી અમલમાં છે.

૧૯૪૯-૫૦ દરમિયાન જુદી જુદી યોજનાઓ હેઠળ વિવિધ પ્રકારના ખાતરનો ઉપયોગ કરવાને પરિણામે જે વધારાનો પાક મેળવી શકાયો હતો તે નીચેના ક્રમાંમાં ખતાવવામાં આવ્યો છે.

કોડો નં. ૬

ખાતર અને પાકમાં વધારો-ખાતરોના ઉપયોગના પરિણામે એકર દીઠ ઉતરેલો વધુ પાક (મણમાં)

પાકો	ઝોન	મિશ્ર ખાતર	અમોનિયમ સલ્ફેટ
ડાંગર	૩	૩	૩
ખાજરી	—	—	—
જુવાર	૨	૨૩	—
ધઉ	૩	૩	૩
ખટારા	૮	—	—
ચીનો	૩	—	—
ઉનાળું પકાં	૩	—	—
ગાંધકાણું વિગેરે	—	૫	૫
છરીયાળું	—	—	૨૩
કપાસ	—	—	૨

આધાર : ગિલ્ડ્યા ખેતીવાસી નિષયક કચેરી, મહેસાણા

વધુ ખાતરના ઉપયોગ અને મહત્વ પર વધુ ભાર આપવાની આવશ્યકતા ન હોય. દરેક કારના ખાતરો માટે ચોખ્ખી પુષ્કળ માંગ છે. ખેડૂતો હવે ખાતરની કિંમત અમન્યા જાણ્ય છે અને સાથોસાથ એમની ખાતર માટેની આ માંગને પહોંચી વળવાનું પણ સુરક્ષિત છે. કેટલાંક ભાગોમાં ખેડૂતોએ આખા ખાતર યોજનાઓ હાથ ધરી છે. નવરખાતર યોજના હેઠળ તેમણે

લગભગ દશ મુધરાઈઓએ નાના પાયા પર ખાતર બનાવવાનું કામ હાથમાં લીધું છે. પરંતુ આ યોજનાને સફળ બનાવવા માટે તેના માર્ગમાંના કેટલાક અંતરાયો અને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી આવશ્યક છે. કેટલીક મુધરાઈઓ પાસે જમીન, ગાડાં, બળદો વિગેરે ખાતર બનાવવાના કામ માટેની આવશ્યક સીંગે નથી. બીજી કેટલીક મુધરાઈઓ માત્ર વરસાદના પાણીના ખાતર બનાવે છે, કેમકે નગરોમાં ખાતર બનાવવા માટે જરૂરી એવી જમીન પૂરતા પ્રમાણમાં મળતી નથી હારિજ, ચાણસમા રાખનપુર વિગેરે જે મથકોએ પાણીના પુરવઠાની અછત છે ત્યાં આ પ્રકારના વરસાદના પાણીના ખાતર માટે પણ ખૂબ મર્યાદિત અવકાશ છે. ખેતરોના ખાતરમાં મુધારો કરવાના માર્ગ આટેની મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે જ્યાં ખાતર માટેના જુના ખાડાઓ મુધારવા હોય ત્યાં એ ખાડાઓ પહેલાં ખાલી કરવા પડે છે. અને આ કામ માત્ર એપ્રિલ અને જુનના મહિનાઓમાં જ થઈ શકે છે. એટલે આ કામ વ્યાવહારિક સમયમા કરવાનું પડે છે. વળી, આ ખાડા ભરવા અને ખાલી કરવાનું કામ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ કરે છે અને તેઓ નવી પદ્ધતિઓ અપનાવતા બહુ અચકાવ છે.

મુધરેલાં બીયારણ

જિલ્લા ખેતીવાડી વિષયક કચેરી જુદી જુદી જાતના મુધરેલાં બીયારણની વહેંચણી કરવાના પ્રયાસો કરી રહી છે. નવમ્બર ૧૯૭૭ નું બાજરીના બીયારણ અને નવમ્બર ચારનું ઘઉંના બિયારણની વહેંચણી કચ્ચામા આની હતી. કલ્કત્ત 'પડેના પ્રયોગ પણ થઈ રહ્યો છે. આ દિશામાં વધુ કામ માટે હજી યુક્તિ અવકાશ છે.

જમીનના કામ કેંદ્રને સંશોધન કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરતું અટકાવી દેવામાં આવ્યું છે એ હકીકતની અત્રે નોંધ લેવી ધટે. વડોદરા સરકારના શાસનકાળ દરમિયાન આ કેંદ્ર કઠોળ અને બાજરીના પાકોની મુધારણા તથા કપાસના પાકની મુધારણા માટેની યોજનાઓ સાથે ગાદ રીતે સંકડાયેલું હતું અને તેણે આ બાબતમાં ઘણું જ સારું કામ કર્યું હતું. અત્યારે આ કામમાં અશોધન વિભાગ બંધ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને તેને માત્ર ખેતીવાડીનું વ્યવહારિકશિક્ષણ આપતી શાળામા ફેરવી નાખવામા આવ્યું છે એ ખેદજનક હકીકત છે. આ જ રીતે દેવડાડ કામ, કે જ્યાં દુધકાળને સામનો કરી શકે તેવી જાતના પાકોના વિકાસ માટે અખતરાઓ થતા હતા તેને પણ બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે એ વાતની પણ અત્રે સખેદ નોંધ લેવી પડે છે.

પાકનું નુકશાન કરતી જીવાત અને ઓલને લાગતા રોગો

જિલ્લામાં કીડા અને ઉષ્કર્ષ એ પાકને નુકશાન પહોંચાડતી મુખ્ય જીવાત છે. ઉષ્કર્ષ સામાન્ય રીતે દરેક પાકને અને નેમાયે ખાસ કરીને ઘઉં, કપાસ તથા મરચાંના પાકને નુકશાન પહોંચાડે છે. કીડા બાજરી, કપાસ અને કઠોળ જેવા પાકોને નુકશાન પહોંચાડે છે. જીરીયાળ અને જુવાર પર યગ ચડી જવાના રોગો સામાન્ય છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં ખેડત વર્ગ, રોગો સામે લડવામાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવા બાબતમા બહુ સમગ્ર બનેલ નથી. તેઓ મોટે ભાગે પુરાતન પદ્ધતિઓ પર જ આધાર ગાખે છે. પરંતુ હમણાં હમણા જીવાતોના નાશ માટેના વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો અજમાવવાનો પ્રારંભ થયો છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં 'સફર' અને 'ગેમેક્સીન'નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તાજેતરમાં વિજાપુરના આમલિકાસ યોજના હેઠળના વિસ્તારમા 'આલ્ટરનેટીઆ' તરીકે ઓળખાતા 'કાળીઓ ચારો'.

નામના રોગનો સામનો કરવા માટે ‘પેરેનોઝ’નો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. ‘આરીઝ’ નામના પાકના રોગને અટકાવવા માટે નેક્રોટાઈનનો છંટકાવ કરવાની પણ દિમાયત થઈ રહી છે.

તીડનો ત્રાસ એ એક ખીજ એવી સમસ્યા છે કે અહીં તેનો ઉલ્લેખ અતિ આવશ્યક છે. ૧૯૫૦-૫૧ માં તીડએ જિલ્લામાં ઇંડા મધમાં હતાં. પાટણ, સિદ્ધપુર, ચાણસમા, હારિજ, રાધનપુર અને સમી તાલુકાના ગામડાઓમાં આ આક્રમણ ગંભીર પ્રકારનું હતું અને તેનાથી બાજરી, જુવાર, કપાસ અને કઠોળ જેવા પાકોને પારાવાર નુકસાન પહોંચ્યું હતું. આ આક્રમણને અંકુશમાં લેવા માટે ‘ગેમેકસીન’, ધાસલેટ વિગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ ખેડૂતો તરફથી સહકાર ન મળતાં આ આક્રમણ પર સમયસર કાણુ મેળવી શકાયો ન હતો. તીડનો નાશ કરવા બાબતમાં સામાન્ય જનતાનું અને ખાસ કરીને ખેડૂતોનું વલણ પ્રેતસાહનજનક નથી. ઘણા કિસ્સાઓમાં તીડના આક્રમણને અટકાવવા માટે ખેતીવાડી ખાતા તરફથી લેવાયેલાં પગલાંઓનો ખેડૂતોએ રીતસરનો વિરોધ કર્યાના બનાવો નોંધાયા છે. આ વલણમાં યોગ્ય સમજવટ અને સલાહસૂચના દ્વારા પરિવર્તન આણવાની આવશ્યકતા છે.

ખેતીવાડી અંગે સલાહસૂચના અને પ્રચાર

જિલ્લાનું ખેતીવાડીવિષયક અર્થતંત્ર એટલું બધું પછાત છે કે ખેતીવાડીમાં સુધારણા કરવા માટે સલાહસૂચના અને પ્રચારની ભારે આવશ્યકતા છે. જોડણ પછીના સમયમાં, મુખર્ચ રાત્ર્ય માટે આ જિલ્લો નવો હોઈ ને, ખેતીવાડી અંગેના પ્રદર્શનો કે પ્રયોગો કરી બતાવતા કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યા ન હતા. ટૂંક ૧૯૪૯-૫૦ માં દરેક તાલુકામાં એક, એ દિસાએ પ્રયોગો કરી બતાવતાં અગિયાર કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યા હતા. આ કેન્દ્રો સુધરેલા બિયારણ, ખાતર વિગેરેના અખતરા હાથ ધરે છે અને જે નવા સુધારાઓ શક્ય બન્યા હોય તેના ખેડૂતો સમક્ષ રીતસરના પ્રયોગો કરી બતાવે છે. ખેતીવાડીના જુદાજુદા પાસાંઓમાં થયેલી સુધારણાની સમજ આપવા માટે પ્રયોગ કરી બતાવતાં વધુ કેન્દ્રો અને સભાઓ યોગ્ય એ ઇચ્છનીય છે.

જરૂરન ખાતેનું કેન્દ્ર નવજવાન કિસાનોને ખેતીનું શિક્ષણ આપે છે. એક વર્ષના સત્રો અને ટૂંકાગાળાના અભ્યાસક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. અહીં તાલીમ મેળવીને જે ખેડૂ-વિદ્યાર્થીઓ પેતપેતાના ગામ દરવર્ગે પાછા ફરે છે તેઓ અડોશપડોશમાં ખેતીવાડીનું ધોરણ સુધારવાના કાર્યમાં સહાય કરે છે. દેવદર્દ શર્મા, ન્યાં ઠાકરજા જેવા પછાતકામના લોકોને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું, તેને હવે બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે તે ખેદજનક છે.

ભૂમિ સમસ્યા

ભૂમિની સમસ્યા એ ગ્રામવાસીના જીવનને સ્પર્શતી એક મૂળભૂત સમસ્યા છે. એમાં જમીનની માલિકીની પ્રથા, એની વહેંચણીની વ્યવસ્થા, જમીનના એકમનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

કૃષિ વર્ગરચના

મહેસાણા જિલ્લાનું ખેતીના વ્યવસાયમાં રોકાયેલા માણસોનું ચિત્ર નીચે મુજબ છે.

કોઠો નં. ૧.

મહેસાણા જિલ્લાની કૃષિ વર્ગરચના, ૧૯૫૨.

૧	જાત ખેડૂત	૭૭૦૨
૨	ગણેતીઆ	૭૦૩
૩	ખેત મજૂર	૬૦૩
૪	અનિવાસિત	૬૦૨
	જમીનદારો	

આધાર : રો-સેક્ટ હેટ પુક ૧૯૫૧

ખેતીના વ્યવસાયમાં રોકાયેલા માણસોના મોટાભાગ જાતખેડૂતોનો છે. ગણેતીઆ, ખેતમજૂર અને જમીનદારોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. એટલે કે ખેડૂત માલિકી પદ્ધતિ તરફ સારી એવી પ્રગતિ થઈ ગણાય. ગણેતીઆ અને ખેતમજૂરોનું પ્રમાણ ખૂબજ ઓછું છે એ પણ એ જ હકિકત સૂચવે છે.

પરંતુ ખેડૂત-માલિકી પદ્ધતિની આ હકિકતને ખેતરોના કદ સાથે જોડીને જોઈએ. કોઈ કિસ્સામાં ખેતરનું કદ એટલું નાનું હોય છે કે ખેતી કરવી અનાર્થિક બની જાય છે. ઉપરાંત બિનખેડૂતવર્ગી પણ પોતાનું નશીબ ખેતીમાં અજમાવે છે. પરિણામે ખેતીની ઉપાદનક્ષમતા ઘટી ગઈ છે. અને એકર દીક પેદાશ પણ ઘટી છે. બિનખેતરાઈ પાકને બદલે દલપાક જાતના ખેતરાઈ પાક લેવા તરફની પ્રતિષ્ઠા પણ જોર પકડી રહી છે. ૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રકમાં કહ્યું છે એમ, “બિનખેડૂત-વર્ગની ખેતીના વ્યવસાયમાં જવાની અસર અનેક રીતે વરતાય છે. ખેતીની પેદાશનું ધોરણ ઉતરતું ગયું છે, જ્યાં આવા લોકોએ જમીનનો કબજો લીધો છે તેમાં મજૂરીના દર ઘટાડવામાં આવ્યા છે અને ક્ષમતા સુધારવાના કશાપ્રયત્નો થયા નથી.” પાકનો ઉતાર ઘટતો ગયો છે એ આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું.

ગણેત પ્રથા

અહીંના ખેડૂતોના મોટા વર્ગ માલિક ખેડૂતોનો છે. એટલે ગણેત પ્રથાનો પ્રશ્ન ખાસ

અગત્યનો નથી, આ અંગેનું મુજરાતના ખીમ જિલ્લાની સરખામણીએ મહેસાણા જિલ્લાની પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર નીચેના આંકડાઓમાંથી મળી રહેશે.

કોઠો ૨

મુજરાતમાં ગણોત પ્રથા

જિલ્લો	કુલ ખેડૂતોમાં ગણોતીઆઓનું પ્રમાણ (ટકામાં)	કુલ ખેડાણ જમીનમાં ગણોતની જમીનનું પ્રમાણ (ટકામાં)
મહેસાણા	૩૬	૩૩
ખનાસકાંઠા	૭૧	૫૪
આબરકાંઠા	૩૪	૨૧
અમરેલી	૩૪	૩૬
વડોદરા	૫૦	૩૬
અમદાવાદ	૬૫	૬૫
ખેડા	૬૧	૫૭
પંચમહાલ	૪૮	૩૮
ભરૂચ	૫૦	૪૩
સુરત	૫૦	૩૯
મુજરાત	૫૨	૪૩
મુખર્ષી રાજ્ય	૫૦	૪૨

આધાર : “પુનર્જીવિત મુજરાતની ગ્રામ વ્યવસ્થા”, લેખક : દેસાઈ અને શાહ, મુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીના ૧૯૫૦-૫૧ ના વિમાસિકમાંથી.

ઉપરના આંકડાઓ મહેસુલ ખાતામાંથી મેળવેલા છે. વસ્તીપત્રકના આંકડાઓ સાથે એ મંગતા નથી કેમ કે ખન્નેનો આધાર જુદો જુદો છે. આપણા હેતુની દૃષ્ટિએ ઉપરના આંકડાઓ વધુ આધારભૂત છે અને એમાંથી થોડીક તારવણી આપણે કાઢી શકીએ. મહેસાણામાં ગણોતનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. ખનાસકાંઠામાં એનું પ્રમાણ જીંચું છે કારણ કે વિલીનીકરણ પહેલાં જમીનદારીની પ્રથા પૂરપૂરા હતી. અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાઓમાં ગણોતીઆનું પ્રમાણ ૬૦ ટકા છે. મહેસાણા જિલ્લામાં ગણોતીઆ દ્વારા ખેડોતી જમીનનું પ્રમાણ પણ ઓછું છે.

ગણોત પ્રથામાં થતા ફેરફારો

આપણા આ ગતિશીલ જગતમાં માત્ર સ્થિર પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ પૂરતો નથી. ગણોતપ્રથામાં જે ફેરફારો થઈ રહ્યા છે એ ખૂબજ મહત્વના છે. પૂરતી અને આધારભૂત માહિતીના અભાવે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે જિલ્લામાં ગણોત પ્રથા વધે છે કે ઘટે છે. પરંતુ હારિજ તાબુકાના આંકડાઓ ઉપરથી પરિસ્થિતિ નીચે પ્રમાણે લાગે છે.

કોઠો નં. ૩.

હારિજ તાલુકામાં ગણોત પ્રથા, ૧૯૨૦-૫૦

ખેડૂત માલિક

ગણોતીઆ

વર્ષ સંખ્યા માપદોરી	ખેડાણ જમીન વીધામાં	માપદોરી સંખ્યા માપદોરી	ખેડાણ જમીન વીધામાં
૧૯૨૦ ૨,૯૯૯	૧૦૦	૧,૦૫,૮૬૪	૧૦૦
૧૯૩૦ ૨,૫૨૭	૯૦	૯૬,૧૦૦	૯૦
૧૯૪૦ ૨,૬૧૩	૯૦	૯૬,૧૫૧	૯૦
૧૯૫૦ ૨,૧૯૧	૭૩	—	—

આધાર : આદર્શ પત્રક અને મહેસુલખાતાના આવક પત્રક

ઉપરના કોઠા ઉપરથી એ ૨૫૯ છે કે છેલ્લાં ૩૦ વર્ષમાં હારિજ તાલુકામાં ગણોત પ્રથા વધતી ગઈ છે. ખીજાઓ પાસે જમીન ખેડાવનાર ખાતેદારોની સંખ્યા ખૂબજ વધી છે. ન્યારે જાત ખેડૂતોની સંખ્યામાં ચોખ્ખો ઘટાડો થયો છે. જાત ખેડૂતો કરતાં ખીજા પાસે ખેતી કરાવનારની સંખ્યા વધી છે. માત્ર સાંથની સ્થાવક પર જીવનારા જમીનદારોની સંખ્યા જાતખેડૂતો કરતાં વધી છે.

ગણોતના પ્રકારો

ખેડૂતોના ગણોત હકકો એક સરખા નથી. સુરક્ષિત ગણોતીઆના ગણોતહકકો સામાન્ય ગણોતીઆના હકકો કરતાં વધુ છે. ભાગ્યદાર્ષવાળા તાંત્રિકરીતે મજૂરોના પ્રકારમાં આવી જાય છે. એઓ એમના કુટુંબીજનો સહિત ખેતર પર કામ કરતા હોય છે અને બદલામાં ઉત્પન્નનો ૧/૪ કે ૧/૫ ભાગ માત્ર તેમને મળે છે. નીચેના કોઠામાં મહેસાણા જિલ્લાના વિવિધ પ્રકારના ખેડૂતોનું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે.

કોઠો નં. ૪.

	જાત ખેડૂત	કાયમી ગણોતીઆ	સુરક્ષિત ગણોતીઆ	સામાન્ય ગણોતીઆ	ભાગ્યદાર્ષ વાળા	જમીનદારો.
મહેસાણા જિલ્લો તાલુકા	૬૫૨	૭૫	૭૫	૫૫	૮૭	૫૪
વિજાપુર	૬૦૫	૮૮	૧૭૫	૪૬	૭૪	૧૨
મહેસાણા	૪૮૫	૧૮૮	૬૭	૬૫	૧૦૪	૯૧
વીસનગર	૪૮૨	૧૦૦	૮૨	૯૧	૧૮૨	૬૩
કડી	૫૪૮	૦૨	૧૧૩	૭૪	૧૫૩	૧૦૫
કલોલ	૪૬૫	૧૨૩	૧૪૦	૧૧૫	૧૩૫	૨૨
ચાણસમા	૬૨૪	—	૧૩૪	૧૩	૬૭	૧૧૨
ખેડાણ	૬૦૨	૧૧૪	૭૭	૬૯	૭૨	૬૫
સિદ્ધપુર	૯૦૪	૨૪	૩૧	૧૯	૦૭	૧૫

પાટણ	૫૩.૬	૧૦૦.૩	૮૦.૮	૧૧.૧	૮૫.૬	૭૭
સમી	૫૭.૨	૭૮	૧૦.૨	૧૧.૦	૨૦૦.૧	૨૦૭
સાંતલપુર	૨૪.૦	૨૫.૦	૮.૩	૬.૦	૧૯.૧	૧૭.૬
રાધનપુર	૮૧.૮	૫૪	૦.૬	૧.૦	૭૦.૮	૩૦.૪
હારિજ	૬૧.૪	—	૦.૬	—	૩૦.૮	૧.૮

આધાર : મહેસુલ ખાતું, મહેસાણા જિલ્લો

ઉપરના કોઈ ઉપરથી જણાય છે કે, જાત ખેડૂતોનું પ્રમાણ થઈ પડ્યું છે, સાથે સાથે કાચમી અને સુરક્ષિત ગણાતીઆતું પ્રમાણ પણ ઠીકઠીક છે. પાટણ, સમી અને કલોલ તાલુકા સિવાય બીજા સામાન્ય ગણાતીઆતું પ્રમાણ ઓછું છે. અગ્રોહકક વરસાદવાળા વિસ્તારમાં પ્રચલિત ભાગખટાર્હની પ્રથા અહીં પણ સાગ પ્રમાણમાં છે. અને કુલે જેતી પ્રધાન વર્ગના ૮૦૭ ટકા ભાગ આવે છે. ફક્ત હારિજમાં આ ૩૦% જેટલો વધારે છે. આ જોતાં એમ પણ લાગે છે કે પહેલા આ પ્રથા પ્રચલિત નહિ હોય, અને ગણાતધારાની ચૂંટામથી ખચના માટે તથા ગણાતીઆના કાયદેસર હકકોમાથી ખકાત રાખવા માટે જમીનદારોએ કાચમી ગણાતીઆઓને ધીમે ધીમે આ વર્ગમાં ફેરવવા માડ્યા, અને આમ આ વર્ગ ઉપરિચિત થયો હોય એ ખનવાખેજ છે.

માલિકીની જમીન (Holdings)

ગણાત અને માલિકીના પ્રશ્નો સાથે ખેતરના કદનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે, અને ખેડૂતવર્ગની આર્થિક હાલતનો મુખ્ય આધાર દરેક ખેડૂતના ખેતરનું કદ અને તે કેવી રીતે ખેડાય છે તેના ઉપર હોય છે. ગ્રામીણ અર્થચયનામા માણસોને ફાજલ સમયમાં રોજગાર પૂરા પાડવા માટે લોકોના ખેતરનું કદ તથા ખેડણની રીત વગેરે ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે. આર્થિક ખેડૂતવર્ગ ઉભો કરવાની દૃષ્ટિએ જમીનની ખદલી અને વહેચણીની યોજનામાં આ માહિતી મદદરૂપ થઈ પડે તેમ છે.

નાત અને ખેતરનાં કદ

ખેતરનાં કદને નાતજાત સાથે શું સંબંધ છે એનો અભ્યાસ જરૂરી છે, કારણ કે જમીનના ઉત્પન્નનો આ સંબંધ ઉપર આધાર છે. હિંદમાં ધંધાની કાર્યક્ષમતા મુખ્યત્વે કરીને નાત, ધંધામાં વારસાગત રીતરસમો અને સામાજિક મોભા ઉપર ખલુ આધાર રાખે છે. એટલે ખેડૂતવર્ગનું સાતીય ચિત્ર જાણવું ઠીક પડશે.

જિલ્લાની ગ્રામપ્રજાની વહેચણી ત્રણ વિભાગમાં પાડી રાકાય

(૧) કાર્યક્ષમ (૨) ઓછી કાર્યક્ષમ (૩) બિન કાર્યક્ષમ. પહેલા વિભાગમાં કણબી, આજણા, ચૌધરી અને કડવા પાટિદારોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા કુશળ ખેડૂતો છે અને શ્રેષ્ઠ ખેતસમૂહ ગણાય છે. બીજા વિભાગમાં આહલો, રજપુતો, મુસ્લિમો અને બીજા આવે છે. આ લોકોમાં ધગશ અને સાહસશક્તિ ઓછા છે. અને છેલ્લા વિભાગમાં ઠાકરડા, કેળી, રખારી વગેરે પછાત વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે. આ લોકો અભણ અને ખેતી પ્રત્યે ખલુજ બેદરકાર છે. ખેતી માટે તેઓ નકામા જેવા જ છે.

માલિકીનું પ્રમાણ કર્મકોમોમાં કેટલું વહેંચાયેલું છે તે જાણવા જેવું છે. પણ આધારભૂત આંકડાઓના અભાવે એ મુશ્કેલ છે. છતાં ૧૯૧૯ ના મર્ચે મેટ્રલમેન્ટ રીપોર્ટના આધારે નીચેના આંકડા આપ્યા છે.

કોઠો નં. ૫.

મહેસાણા જિલ્લામાં કોમવાર માલિકીજમીન, ૧૯૧૯.

કોમ	માલિકની સંખ્યા	કુલની ટકાવારી
કણખી	૪૨,૮૧૧	૩૭ ૧૬
પ્રાણજી	૮,૭૪૪	૭ ૫૯
વાણિયા	૫,૦૧૦	૪.૦૫
મુસ્લિમ	૬,૧૬૮	૫ ૩૫
કોળી અને કાકરડા	૧૯,૯૮૦	૧૭.૩૫
રખાળી	૨,૫૧૧	૨.૧૭
બીજા	૨૯,૯૬૫	૨૬.૦૪
કુલ	૧,૧૫,૧૯૧	૧૦૦ ૦૦

આધાર ૧૯૧૪-૧૯ સર્વે સેટલમેન્ટના આધાર ઉપરથી, કેપ્ટન નવ તાલુકાઓને વગતી માહિતી

આ ઉપરથી જણાશે કે લગભગ ૩૭% ખેતી કાર્યક્ષમ કણખીઓના હાથમાં હતી, ૧૭% સામારણ અને ૪૯% કનિષ્ઠ માણસોના હાથમાં હતી. આ વહેંચણીનો મીઠો સંબંધ ખેતીનું ઉત્પન્ન તથા કાર્યક્ષમતાની સાથે છે. બિનકાર્યક્ષમ લોકોનું પ્રમાણ ઘણું છે એ દક્ષિણ ગિરવાની કૃષિ વિકાસ યોજનામાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેની છે.

છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકામાં આ રીતની વહેંચણીમાં ફરક પડ્યો છે. પણ આના અન્વેષણ માટે બધા તાલુકાના આંકડા સંપૂર્ણ રીતે મળતા નથી. તેથી ફક્ત એકજ તાલુકાના આંકડાથી સતોળ માનવો પડશે. નીચેના આંકડા સિદ્ધપુર તાલુકાના છે અને ૧૯૨૦ થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયના છે.

કોઠો નં. ૬.

સિદ્ધપુર તાલુકામાં જાણીતીકોમોની માલિકી જમીનનો વધારો અથવા ઘટાડો.

	પ્રાણજી	વાણિયા	કણખી	ગરાશિયા	કોળી કાકરડા	મુસ્લિમ	બીજા
૧૯૨૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦
૧૯૩૦	૧૧૯	૧૦૬	૧૦૦	૮૬	૧૦૬	૧૦૦	૮૪
૧૯૪૦	૯૨	૧૦૪	૧૧૪	૭૮	૧૨૧	૧૧૦	૮૬
૧૯૫૦	૮૯	૯૨	૧૧૮	૮૯	૧૨૬	૧૦૨	૭૯

આધાર આદર્શ પત્રિકા અને આદર્શ નકશો, સિદ્ધપુર તાલુકા

આ ઉપરથી જાણવા મળે છે કે આઠાણ, વાણિયા, રજપુત વગેરેની જમીન ઘટતી ગઈ છે, બ્યારે કણબી ઠાંકરડાઓની જમીનમાં વધારો થયો છે. કણબીના હાથમાં વધારો થાય તે ઈર્ષ્યા થોડી છે પણ ઠાંકરડા જેવી પ્રજાની માલિકીના ખેતરોમાં વધારો એ ઉત્પન્ન ઓછું આવવાનું એવાં છે. ઠાંકરડાની માલિકીની જમીનના વધારા સાથે તેમને ખેતી સારી રીતે કરવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો આ વિચિત્ર સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય. ખેતીવિષયક જ્ઞાન આપતાં 'દેવદર્શકર્મ' ની જરૂરિયાત જરાય ઓછી ન કહી શકાય. અને રાજ્યે તે બધ કરીને એક જૂથ કરી છે એમ કહીએ તો જરાયે ખોટું નથી.

ખેતરનાં કદ

ઉપરના ક્રમાં ઉપરથી બીજા એક વાત પ્રતીત થાય છે તે એ છે કે ખેતમાલિકીમાં જાંચનીયના બેઠની દૃષ્ટિ ઘટતી ગઈ છે. આઠાણ, વાણિયા વગેરે જાતખેતી નહોતા કરતા અને જમીનદારો હતા તે ધીમેધીમે ઓછા થતાં જાતખેતની સંખ્યાનો વધારો થતો જાય છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં કદના પ્રમાણે ખેતરની થતી વહેંચણી :

કોઠો નં. ૭.

ખેતરના કદના પ્રમાણે થતી વહેંચણી, ૧૯૫૨, ટકાવાર કદ

	૫ એકરથી નાનું	૫-૨૫ એકર	૨૫-૫૦ એકર	૫૦-૧૦૦ એકર	૧૦૦ થી મોટું
મહેસાણા જિલ્લો	૪૦.૭	૩૮.૬	૧૩.૬	૫.૮	૦.૩
મહેસાણા તાલુકો	૨૬.૯	૬૧.૬	૮.૯	૨.૦	૩.૦
સિદ્ધપુર	૭૯.૩	૧૦.૩	૬.૧	૨.૯	૧.૦
કલોલ	૩૧.૧	૪૧.૩	૨૬.૧	૧.૨	૦.૬
વીસનગર	૩૩.૬	૪૬.૪	૧૯.૩	૦.૪	નહિવત
ખેરાળુ	૨૬.૨	૪૯.૭	૨૩.૪	૦.૬	"
કડી	૧૨.૮	૬૫.૩	૧૩.૧	૬.૬	૨.૩
સમી	૧૯.૪	૫૬.૯	૭.૮	૧૪.૩	૧.૩
પાટણ	૨૪.૪	૬૬.૪	૬.૫	૨.૭	૦.૮
વીંછપુર	૩૩.૯	૪૭.૪	૧૭.૭	૭.૦	૦.૧
રાધનપુર	૧૯.૪	૫૩.૭	૧૯.૭	૪.૯	નહિવત
આણસમા	૨૯.૨	૪૬.૭	૧૧.૬	૧૨.૨	"
સાંતલપુર	—	૫.૦	૨૬.૩	૬૮.૪	"
હારિજ	૧૯.૯	૫૫.૧	૧૬.૬	૫.૨	૧.૭

આધાર : જિલ્લા એગ્રીકલ્ચરલ ઓફીસર

મહેસાણા જિલ્લામાં ૨૫ એકરથી નાના કદના ખેતરો ૭૮% ની આસપાસ છે અને ૫૦ એકરથી મોટાં ૭% અને ૨૫ થી ૫૦ નાં ૧૩% છે. તાલુકાવાર જોતાં સિદ્ધપુરની સ્થિતિ બહુ ખરાબ જણાય છે. ત્યાં ૫ એકરથી નાનાં ખેતરોની સંખ્યા ૭૮% થી વધારે છે. કલોલ,

ખેતરામાં ખીંગ અને ત્રીંગ વર્ગનાં ખેતરોની સંખ્યા સારી છે. અને સમી, સાંતલપુર તથા રાધનપુરમાં પ્રમાણમાં મોટાં કદનાં ખેતરો છે. આનું કારણ જમીનની રચનાતાનું પ્રમાણ ઓછું અને વિલીનીકરણ પૂર્વે ગણતંત્રધારની પ્રથામાં તદ્દાવત હોવાને લીધે છે.

ખેતરના કદની દિશા

ખેતરનાં કદની ચિત્ર આકૃતિ નોંધ ગયા પછી હેલ્ડનાં વર્ગોમાં આ કદની દિશા કઈ તરફ છે તે નોંધીએ. આમાં પણ આંકડાના અભાવે ફક્ત હારિજ તાલુકાના આંકડાથી સતોષ માનવો પડશે.

કોડો નં. ૮.

૧૯૨૦-૫૦ સુધી હારિજ તાલુકામાં ખેતરોના કદની દિશા. (વીધામાં)

વર્ષ	૫ થી નીચે	૫ થી ૨૫	૨૫ થી ૧૦૦	૧૦૦ થી ૫૦૦	૫૦૦ થી ઉપર	કુલ
૧૯૨૦	૮૦૭	૧૪૭૪	૮૦૧	૮૧	૧૭	૩૧૮૫
૧૯૩૦	૬૦૯	૧૩૦૫	૮૮૨	૧૫૧	૧૮	૨૯૬૫
૧૯૪૦	૪૭૦	૧૩૪૨	૧૦૬૧	૧૭૪	૨૫	૩૦૭૨
૧૯૪૭-૪૮	૧૧૭૯	૧૫૦૮	૫૮૭	૧૮૮	૨૪	૩૪૮૬

આધાર : આદર્શ ખેતિકા અને માધ્યમતાદારની જોશીસભાથી મળેલ વિનંતોના આધારે.

૧૯૪૦ સુધીનાં ખેતરોની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો ગયો છે અને ૨૫ વીધાં કરતાં મોટાં ખેતરોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો છે. પણ ત્યારબાદ ખેતરિયતમાં ખડુજ ફરક પડ્યો છે. ૧૯૪૭-૪૮ માં ૨૫ વીધાં નીચેના ખેતરોની સંખ્યા વધી છે જ્યારે ૨૫ થી ૧૦૦ વીધાના ખેતરોમાં ઘટાડો થયો છે. અને ૧૦૦ વીધાં ઉપરનાં ખેતરોમાં જરા વધારો થયો છે, આમ ૨૫ થી ૧૦૦ વીધાવાળા ખેતરોને ભોજી નાનાં કદનાં ખેતરોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે, અને મોટાં કદનાં ખેતરોને કશી અસર પ્હોંચી નથી. આ ઉપરથી ખડુ મોટા ખેતરો ધીમે ધીમે વધે છે જ્યારે વેચાણ, ગીરો, વગેરેથી ૨૫-૧૦૦ સુધીનાં ખેતરોમાં લાગણી પડતા આવ્યા છે.

આર્થિક કદનાં ખેતરો (Economic Holdings)

નિલ્દાના ખેતરોના કદનો અભ્યાસ આર્થિક દૃષ્ટિએ ક્ષયવકારક કદ કયું તે નક્કી કરવામાં ખડુજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આર્થિક એકમ એ કહેવાય જેમાંથી વાર્ષિક એટલું ઉત્પન્ન મળવું નોંધ એ કે જેથી ખંધા કર વગેરે આપતા ખેડૂત પોતાના કુટુંબનો આશાપેસથી નિર્વાહ ચલાવી શકે.

પણ આ એકમની આર્થિકતાનો આધાર ખેતીના ઉત્પાદનની દૃષ્ય extensive એટલે કે વધુ જમીનમાંથી ઓછો પાક લેવાની છે, intensive એટલે કે ઓછી જમીનમાંથી વધુ પાક લેવાની છે, જમીનની જાત, નહેરોની સગવડ અને પાકની જાત વગેરે ધ્યાન ખંધા ઉપર હોય છે.

રાષ્ટ્રીય વાલિવાદમાં ન પડતાં આપણે આર્થિકતાને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી વાર્તાવિક રીતે વિચારીએ. મુખર્ધ સંખ્યા વિલીનીકરણ થયા બાદ આ પ્રદેશના આર્થિક એકમ કદવાનો ૧૯૫૩ માં પ્રત્યક્ષ થયો હતો, અને જમીનની જાત, ખાણીના પુરવઠાની સગવડ વગેરે ધ્યાનમાં લઈને નિલ્દાના

બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. એકમાં કલોલ, વિઘ્નપુર, કડી, મહેસાણા, વીસનગર, ખેરાળુ, સિદ્ધપુર, પાટણ અને હારિજનો કંટલાકે ભાગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો; બ્યારે બીજામાં સમી, સાંતલપુર, રાધનપુર તથા હારિજનો. અમુક ભાગ લેવામાં આવ્યા. જિલ્લા ખેતીવિષયક અધિકારીની કચેરી તરફથી આવક, જવક, જીવનખર્ચ વગેરેની પૂરતી તપાસ પછી નીચેના કોષ્ટક પ્રમાણે બંને વિભાગની જમીનના આર્થિક કંદ નક્કી કરવામાં આવ્યા.

કોષ્ટક નં. ૯.

મહેસાણા જિલ્લો : ખેતરનું આર્થિક કંદ

વિભાગ	તદન સૂચી નંબર	નહેર વગેરેની સગવડવાળી જમીન
કડી, કલોલ, વિઘ્નપુર, સિદ્ધપુર, પાટણ, મહેસાણા, વીસનગર, ખેરાળુ અને હારિજનો અમુકભાગ.	૨૦ એકર	૧૫ એકર
સમી, સાંતલપુર, રાધનપુર અને હારિજનો ભાગ.	૩૦-૩૫ એકર	—

આધાર : જિલ્લા ખેતીવિષયક કચેરી-૧૯૫૩.

આ આંકડા કાઢવાની રીત સાચી છે કે ખોટી તેની ચર્ચામાં પણ વિના આપણે માની લઈએ કે આ આંકડા સાચા છે. કમનસીબે પ્રમાણ કાઢવા માટે જુદા જુદા કદનાં આંકડા આપણી પાસે નથી, છતાં પણ એમ કહી શકાય કે ૪૦% થી વધારે ખેતરો આ જિલ્લામાં અનાર્થિક કદના છે.

આમ ૪૦% થી વધારે લોકો, જેમની પાસે પાંચ એકરથી ઓછી જમીન છે, સગભગ ભૂમિમરામાંજ જીવતા હોય છે. આનું દુઃખદ ચિત્ર આપણને અહીં જોવા મળે છે. આની સામે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે આ લોકો પાસે આજીવિકાનાં બીજાં સાધનો હોઈ આ પરિસ્થિતિ એટલી બધી દુઃખદ નથી પણ આ દલીલ માનવાને કોઈ કારણ નથી. આખરે, મહેસાણા જેવા પછાત પ્રદેશમાં આજીવિકાનાં કંટલાં ઈતર સાધનો મળી શકે? ઉપરાંત અહીં નાના કદનાં ખેતરો વધુ છે એટલે મજૂરી મેળવવાની સંભાવનાયે નહિ; હકીકતમાં આ જિલ્લામાં ખેતમજૂરોની સંખ્યા ઓછી છે.

બીજો મોટો વર્ગ ૫ થી ૨૫ વીધાંવાળો છે. અને તેમાંના ઘણાખરા પાસે અનાર્થિક કદનાં ખેતર જ હશે. અને આ તેમજ ઉપરનો વર્ગ બંને મળીને જિલ્લાની મુખ્ય કૃષિવસ્તી છે. તેમના ઉપરજ જિલ્લાની આપાદી કે ખરબાદીનો આધાર છે. આમ છતાંયે ખેદજનક હકીકત એ છે કે લગભગ પચાસ ટકા જેટલા આવા જમીનમાલિકો જેમની સંખ્યા લાખેક જેટલી છે તેમની મુખ્ય આજીવિકા ખેતી છે. ચારથી પાંચ માણસના કુટુંબના પોપણની દરેકને જવાબદારી હોય છે અને છતાં તેઓની પેદારા આ બધાના પોપણ પૂરતી નથી હોતી. આમ તેમનું જીવન સતત ભૂખમરામાં બાથોડીયાં મારતું હોય છે.

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે જિલ્લાના આર્થિક વિકાસની કોઈ પણ યોજનામાં કોં તો ખેતકંદ વધારીને અથવા તો એકર દીઠ પાકની ઉપજ વધારીને આ વર્ગના લોકોને

ચોક્કસ આર્થિક ભૂમિકા ઉપર મકવા નોંધે છે. આ વસ્તુ બે રીતે થઈ શકે: (૧) જમીનના એકમોનું એકત્રીકરણ અથવા સહકારી ખેતી, (૨) સાસ્ત્રીય રીતે ખાતર વાપરવું, પાણીના પુરવઠાની સમયસર સુધારણી અને ખેતીવાસક પ્રદેશોને ખેતી હેઠળ લાવવા. આથે સાથે ગૃહોઘોગો કે જે ખેડૂતોનું કાનૂન સમયમાં આશ્રવિકાનું સાધન છે તેને ઉત્તેજન આપવું નોંધે છે. આમ જિલ્લાની આખાદી આ લેણેની આખાદી થવાથી થશે, કારણ તેઓજ જિલ્લાની મુખ્ય વસ્તી છે.

સિંચાઈ અને પાણીના પુરવઠાના મશ્નના

મહેસાણા જિલ્લો પછાત રહેવાનું એક મુખ્ય કારણ પાણીની અછત છે. સારી જમીન, કણખી જેવા હોશિયાર અને મહેનતુ ખેડૂતો, ખાતરની છૂટ વગેરે બધું જ હોવાથી પાણીની પૂરતી મળવડ હોય તો આ પ્રદેશ ખુબ ખીસવા સંભવ છે.

વરસાદ

અસમાન વહેંચણી, આખી મોસમ દરમ્યાન અનિયમિતતા, ધીમેધીમે સરેરાશમાં થતો ઘટાડો અને વારંવાર વરસાદ નિષ્ફળ જવાની ધારતી વગેરે આ જિલ્લાના વરસાદની મુખ્ય ખાસિયતો કહી શકાય. કેઠો નં.-૧૦ પ્રમાણે વરસાદનું પ્રમાણ બધે જુદું છે-વિખાપુરમાં ૨૦" થી હારિજમાં ૯" સુધી. કચ્છના રણની ખાજુના વિસ્તારમાં પ્રમાણમાં વરસાદ બહુજ ઓછો હોય છે. વરસાદની અનિયમિતતા એ એક બીજી ખાસિયત છે. ઘણુંખરું પાણી જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં વરસી જાય છે. એ પણ દર વર્ષે એકસરખું હોતું નથી. ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૯ સુધીના જગુદણ શર્માના આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે વરસાદ ક્યારેક જુલાઈના બીજ અઠવાડિયામાં વધારે હોય છે તો ક્યારેક ઓગસ્ટના બીજ અઠવાડિયામાં. શિયાળામાં વરસાદ નામનો હોય છે અને માચથી જુન માસમાં બિલકુલ હોતો નથી. ઉત્તરોત્તર વરસાદનું પ્રમાણ પણ ધીમે ધીમે ઘટતું આવ્યું છે. પરિશિષ્ટ ૧૦ માં ખતાવ્યા પ્રમાણે છેલ્લાં પંચોતેર વર્ષના વરસાદના આંકડા ઉપરથી તરત માલુમ પડશે કે સરેરાશ વરસાદ પહેલાં કરતાં ઓછો છે. આ એક શોચનીય વસ્તુ છે અને બને તેટલા પ્રયાસો કરી ઓછી થતી સરેરાશ અટકાવવી જોઈએ.

જિલ્લાની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે વરસાદની સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા અથવા અછતની દહેશત વારંવાર હોય છે. છેલ્લાં ૫૪ વર્ષોમાં ૪૪ વર્ષો વરસાદની અનિયમિતતા, અછત કે નિષ્ફળતાને લીધે સારાં વર્ષો ન હતાં. ખેતીના વિકાસમાં આ પરિસ્થિતિ એક મોટી આડખીલીરૂપ છે.

સિંચાઈ

પાણીની આ સમસ્યા ઉકેલવાની એક શક્યતા છે અને તે સિંચાઈ. ૧૯૪૬-૫૦ માં સિંચાઈની વ્યવસ્થા ખતાવતો કેઠો નીચે આપ્યો છે :—

કેઠો નં. ૧.

મહેસાણા જિલ્લામાં વિવિધ રીતની સિંચાઈ હેઠળની જમીન
૧૯૪૬-૧૯૫૦ (સો એકરમાં)

મહેસાણા	ગુજરાત	સુખર્ષરાજ્ય
સરકારી નહેરો	—	૪૨
ખાનગી નહેરો	—	૧
કુવા	૯૨૭	૩૦૩૩
		૩૭૮૨
		૬૪૪
		૧૦૩૫૩

કુલ ખેત જમીનમાં કુવાદારા } સિંચાઈથી જમીનની ટકાવારી }	૯૯૦૨	૭૮૦૮	૫૮૦૮
તળાવો	—	૨૧૮	૧,૫૪૦
ખીજી રીતો	૭	૫૫૨	૧૨૯૫
કુલ	૯૩૪	૩૮૪૬	૧૭,૬૧૪

આધાર : મીઝન એન્ડ કોપ રીપોર્ટ, ૧૯૪૬-૫૦.

આ ઉપરથી જણાવે કે જિલ્લામાં ખાનગી કે મરકારી નહેરો છે જ નહિ. અને કુવા સિંચાઈનું સાધન છે. આખા પ્રદેશમાં ફક્ત ૯૩,૪૦૦ એકર એટલે કુલ જમીનની ૮.૪ ટકાજ સિંચાઈથી ખેડવામાં આવે છે. જિલ્લામાં મળતાં સિંચાઈનાં વિવિધ સાધનો અને વિદ્યમાન કુવાના ક્ષણની શક્તિના વિશે દરેક ઓળખથી વિચાર કરીએ.

કુવા

હિંદુસ્તાનમાં કુવા એ સિંચાઈનું મુખ્ય સાધન છે અને રહેશે. મહેસાણા જિલ્લામાં લગભગ ૫૪,૦૦૦ કુવા ૯૨,૭૦૦ એકર જમીનને પાણી પુર પાડે છે. ધણાખરા ખાનગી માલિકીના અને ખાંધેલા કુવા છે. તાલુકાવાર સ્થિતિ નીચે મુજબ છે.

કોડો નં. ૨.

જિલ્લાના દરેક તાલુકામાં ખેડાતી જમીનના દર ૧૦૦ એકર
ઠીક કુવાની સંખ્યા; અને કુલ કુવાની સંખ્યા

તાલુકા	કુવાની સંખ્યા	દર ૧૦૦ એકર ઠીક કુવા
મહેસાણા જિલ્લો	૫૪,૪૫૭	૨.૬
મહેસાણા તાલુકો	૬,૫૧૫	૩.૯
વીસનગર	૪,૧૮૬	૪.૩
ગેરાણી	૬,૧૦૪	૫.૨
કપોત	૫,૬૩૦	૪.૪
કદી	૨,૬૪૨	૧.૮
વીજાપુર	૮,૬૬૧	૪.૮
પાટણ	૮,૫૩૮	૪.૧
સિદ્ધપુર	૫,૬૮૪	૪.૭
ચાણસમા	૨૬૬૨	૧.૩
દારિજ	૧૬૦	૦.૧
રાધનપુર	૨૯	૦.૦૦૩
સાંતલપુર	—	—
સમી	૧૬	૦.૦૦૭

જિલ્લા ખેતીવિપયક કચેરીએ આગેવ માલિકીના આધારે.

ઉપરના આંકડા ઉપરથી કુવાની અછત તગતજ પ્રતીત થાય છે. ૨૨ ૧૦૦ એકરે ફક્ત ૨.૯ કુવાની સરેરાશ આવે છે. ખેરાળુ, વિઝાપુર, મિદ્દપુર વગેરે તાલુકાની સ્થિતિ તો રણની નજીક આવેલા પ્રદેશો કરતાં ઘણી સારી છે. હારિજ, રાધનપુર, સમી વગેરે વિસ્તારોની ગિચિતિ દુઃખદ છે.

ઉપરાંત આ વિસ્તારમાં પાણીની સપાટી ઘણી ઊંડી છે. સિદ્ધપુર, પાટણ, ચાણુનમા વગેરે વિસ્તારમાં ૩૦-૪૦ યુટે પાણી મળે છે જ્યારે હારિજ વગેરે ઠેકાણે ૧૦૦ ફૂટથી પણ વધારે ખોદવું પડે છે. વધારામાં ઉનાળામાં પાણી સુકાર્થ જાય છે અને ઘણા કુવાઓ વપરાશ માટે નકામા બની જાય છે.

જિલ્લામાં વપરાશ વગરના કુવાની સંખ્યા લગભગ ૨,૧૧૧ જેટલી છે. આ બધું ગંભીર દષ્ટિકોણ ગણાય અને બને તેટલા કુવાઓ પાછા વપરાય તેવા પ્રયાસો કરવા જરૂરી છે.

તળાવો

જુના જમાનાથી તળાવની સિચાર્થ એ હિંદુસ્તાનનું એક અંગ બની ગયું છે. મહેમાણા જિલ્લામાં પણ થોડાં તળાવો છે કે જેનો ઉપયોગ ખેતી માટે થઈ શકે.

સૌથી પ્રખ્યાત તળાવ તે કદરપુર વિસ્તારનું ચીમનાભાઈ તળાવ છે. આ તળાવ ખેરાળુથી ૩૩ માર્મિલ ઉત્તરે આવેલું છે. (Catchment) કેચીનો વિસ્તાર ૩૦ માર્મિલ ગમવામાં આવ્યો છે. પણ બૂચથી તળાવ મોટું બનાવી દેવામાં આવ્યું છે. અને રેતાળ પ્રદેશમાં પાણીનું વહેણ ઓછું હોય તે વાત પણ ભૂમી જવામાં આવી છે. આના લીધે પાણી જવાના માર્ગથી પણ બે કે ત્રણ ફૂટથી વધારે ઊંચું આવવું જ નથી. એક બાજુનો ૧૦ માર્મિલનો કેચીનો વિસ્તાર બીજીબાજુ વાળી લેવાનું બને તો સુધારે થાય, પણ બહુજ મોંઘું પડે. વડોદરાના મહારાજા અને પાલણપુરના નવાબે સરસ્વતી નદીના વહેણને પાલણપુર વિસ્તારમાં બંધ બાંધી વડોદરાના પ્રદેશ તરફ વાળવા અંગે વિચાર કર્યો હતો. કદરપુર વિસ્તારમાં તળાવ દર વર્ષે બરવું એવી યોજના ઘડેલી પણ અત્યુ ખોજબે ચડી ગયું છે.

જિલ્લામાં આ તળાવ ભૂન તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયું છે. પણ બૂચમાં પાણીની સપાટી ઊંચી લાવવાનું એક મુંદર કામ આ તળાવ કરે છે તે બૂચમાં જાય છે. અને દુબકાળમાં પીડાના પ્રદેશ માટે આ ઓછી આવકાગદાયક વસ્તુ નથી.

કોડો. નં. ૩.

કદરપુર તળાવના બાંધ્યા પહેલાં અને પછી કેટલાક કુવાઓની પાણીની સપાટીમાં થયેલા ફેરફાર (ફૂટમાં)

ગામનું નામ	પહેલાં	પછી	સપાટીમાં વધારો
૧ વડનગર	૧૩	૧૭	૪
૨ બાદરપુર	૧૯	૨૬.૩	૭.૩
૩ શીપુર	૨૨	૨૭	૫
૪ ખેરાળુ	૧૪	૨૦.૩	૬.૩

૫ નંનવાડા	૩	૮	૫
૬ ખાલાડ	૧૫૩	૨૨	૬૬
૭ માલેકપુર	૭૩	૧૨૩	૫૩
૮ સુદીયા	૮	૧૨	૪

આધાર : ટેકનીકલ ગેપર સીરીઝ ગ્રંથ-૫, ભાગ-૧, પાનું ૨૧.

કડી તાલુકાનું શેર તળાવ ૭૫૦૦ લાખ ફૂટ મોટું અને લગભગ ૨૧૦૦ વીધાને પાણી પૂરું પાડે તેવું છે પણ ૫ વીધાં સિવાય વધારેમાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી. આ ૪૮ તાલુકામાં મંદા-સાણનું ખીજું સારું તળાવ છે. આ તળાવની આવક રૂ. ૨૪૦૦ આવે તેમ હતું પણ અત્યારે ૧૧૨ વીધાને ૪ તે પાણી પૂરું પાડે છે એટલે આવક રૂ. ૨૨૫ છે.

કલોલ તાલુકામાં થોડાનું તળાવ ૧૮૧૨ માં કુષ્કાળ ગદન વખતે તૈયાર કરવામાં આવેલું. આ તળાવ ૪૪૮૦ લાખ ફૂટ મોટું અને ૧૨૨૦૦ વીધાને પાણી પૂરું પાડે એટલું છે; ૫ થી. માર્કેસનો કેચીનો વિગતાર છે અને લગભગ રૂ. ૧,૨૨,૦૦૦ ના ખર્ચે બંધાયેલું છે. આ કામ કાળજી રિના થયેલું હોવાને લીધે તળાવ બહુ ખરાબ દાવનમાં છે. આખું તળાવ રેફ્રાંવાળું હોવાને લીધે મુપરીન્ટેન્ડીંગ એન્જનીયર (મિ.આર્ચ) ને આર એસ. ૧૫૬૦૦ થી વધારે ન ભરાવાનો હુકમ દાહવે પડ્યો છે. આમ રૂ. ૬૬૦ લાખ ફૂટ મુધી તે લગાયેલું હોય છે. કુષ્કાળ ગદન કાર્યની ખામીઓનો આ જવાબદાર નમુનો છે. માટે આપણી ગદતની પ્રથામાં સારા પ્રમાણમાં ફેરફાર લાવી નવા તખકકા ઉપર યોજના થી જોઈએ. લોકો જમીન મુધારવા માટે થણા આતુર છે અને 'ક્યારી' ખેતી કરવા પણ તૈયાર છે.

કલોલ તાલુકામાં ખીજું અણીતુ તળાવ ત્રિંગલું છે. તે ૭૫૦ લાખ ફૂટ અને ૨૧૦૦ વીધાને પાણી પૂરું પાડે એટલું છે. પણ ૨૭ વીધાંથી વધારે તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી. યોજનાનું ખર્ચ ૩૫,૦૬૪ રૂપિયા થયું હતું જ્યારે આવક કશીજ નથી.

ચાણસમા તાલુકામાં ખોખસા તળાવ ૧૦૨૦ લાખ ફૂટ અને ૧૦૦૦ વીધાને પાણી પહોંચાડે તેટલું છે. રૂ. ૫૨,૧૦૦ ના ખર્ચે ૧૯૦૬ માં આ ખાંધવામાં આવેલું, પણ ખારવાળી જમીન હોવાથી તળાવ બગડી ગયું અને છેવટે નકામું ગણી મૂકી દેવામાં આવ્યું.

પરિશિષ્ટ ૧૧ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ઉપર જણાવ્યા સિવાયનાં કેટલાંયે નાનાં તળાવો છે. આમ જિલ્લામાં તળાવોની સંખ્યાનો તોટો નથી પણ સિંચાઈ માટે તે મુધારણા માગી લે છે.

જિલ્લા જાહેર ખાંધકામ ખાનાંએ આ મુધારણાનું કામ માથે લીધું છે. અને મુધારણાની યોજનાઓ કોડો નં. ૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે છે.

આ ઉપરાંત બીજી વણી નાની નાની યોજનાઓ દ્વારા મુધારણાનું કામકામ હાથમાં લેવામાં આવ્યું છે, અને અભેલા પીપરડી, આદીજ જેવાં તળાવો આ યોજનામાં આવી જાય છે. ઉપરાંત અનાયાડ બંધ જે દારિજ તાલુકામાં સરસ્વતી ઉપર છે તેને મુધારવાની પણ યોજના છે. આ બંધ ૧૯૧૮ માં નકમો થઈ ગયો હતો. તેની કેચી ૧૩૦૦૦ એકરને પાણી પૂરું પાડે તેવડી મોટી છે.

આ બધી યોજનાઓ પૂર્ણ થતાં એમ માનવામાં આવે છે કે વણી બધી જમીન સિચાર્ડ હેઠળ આવી જશે.

કોડો નં. ૪.

જિલ્લામાં તળાવ મુકારણની યોજનાઓ—૧૯૫૨.

યોજનાનું નામ	અંદાજ ખર્ચ રૂ.	હાલ સિચાર્ડ	કેટલી વધારે એકર જમીનને પાણી મળશે	પાકનો વધારો (દનમાં)	એકર દીઠ ખર્ચ રૂ.
ચોલ તળાવ કડી તાલુકો	૮૭,૦૦૦	—	૨૦૦૦	—	—
ખોખલા તળાવ ચાણસમા તાલુકો	૨૦,૦૦૦૦	—	૬૦૦ થી ૮૦૦	૨૩૦	૨૫૦
જામનપુર તળાવ હારિજ તાલુકો	૬,૦૦૦	—	૪૦૦	૧૩૦	૧૫૦
સતિજ તળાવ કડી તાલુકો	૨૫,૦૦૦	હિમાચલ તળાવ	૨૦૦	૬૬	૧૨૫
શેર તળાવ કડી તાલુકો	૬૦,૦૦૦	„	૩૦૦	૧૦૦	૨૦૦
મીમનાબાર્ડ તળાવ	૪૬,૦૦૦	૧૦૦૦ એકર	૪૦૦	૧૩૦	૧૧૫

આધાર: જાહેર ખાંડકામખાતુ કચેરી, મહેસાણા જિલ્લો

જલવિસ્તારિક તપાસ

આખા ઉત્તર ગુજરાતમાં સિચાર્ડ યોજનાઓ માટે અર્પણિત તક છે. કોઈ કાયમી નદીઓ નથી, વરસાદ અનિયમિત અને ઓછો છે, અને ભૂજલનું પ્રમાણ પણ ઓછું છે.

અનાદિકાળથી પાતાળ કુવાની પ્રથા ચાલી આવે છે અને હજુ તે ચાલુ છે. પણ ભૂજલ સપાટી ઊંડી જતાં કુવા બહુ ઊંડા ખોદવા પડે છે અને ખર્ચ બહુ થાય છે. સાધારણ ખેડૂતોની આવા ખર્ચ માટેની મિયત નથી હોતી. ભૂતકાળના ખરાબ અનુભવને લીધે તળાવો ખાંધવાનું કામ પડતું મૂકવામાં આવ્યું છે એ શોદજનક છે. આ જો ચાલુ સખવામાં આવ્યું હોત તો બીજાં કંઈ નહિ પણ ભૂજલની સપાટી ઊંચી આવત; અને કદાચ નવી જમીનોને ખેડાણ બનાવી શકાય. ભૂજલની સપાટી ઊંચી આવી હોત તો 'બેરીંગ'ની પ્રથા દાખવ ન કરવી પડત અને ખર્ચ ઓછો પડત. પણ અત્યારે તો હવે 'બેરીંગ' ઉપરજ ચાલવાનું છે.

આ બધાં કારણોને લઈને જલવિસ્તારિક તપાસની બહુ જરૂર છે. વડોદરાં રાજ્યનો આ તપાસનાં પગલાં લેવા માટેનો હુકમ બહુ મુત્ય ગણાય; કારણ કે આનાથી સમસ્ત વિસ્તારના ભૂજલનો ખ્યાલ આવતાં વિભાગનાર પાણીની પરિમિતિ, પાતાળકુવા વગેરે કંઈ જગ્યાએ બની શકે તેમ છે તે, બેરીંગ માટે ક્યાં, કેટલે ઊંડે પાણી મળશે તે અને એ ઉપરથી વિભાગનાર પાતાળ કુવા કે બેરીંગ દીઠ શું ખર્ચ આવશે તે સર્વ સાહિતી મળે.

ચાણસમા અને દારિદ્ર તાલુકાઓમાં બોરીંગ

આ વિભાગમાં પીવાના પાણીની સગવડ તંગી હોય છે. એટલે તુલારા રાજ્યે કેકે કોલો બોરીંગ કરાવેલાં, લગભગ અમાંગ સારાં છે અને કુલકેના ૧૦,૦૦૦ જેટલું જેટલું પાણી દરેકે આપે છે. મહેસાણા પ્રાંતના સુખાને લાગુ કે આટલું અર્ધું પાણી જે કામમાં લેવું હોય તો એને બગડવા જેવું લેઈએ નહિ. ડૉ. સી. રા. શાહ, તે વખતના વરોહરા રાજ્યના ખેતીવિષયક ડેપુટી, તે આ બાબત તપાસ કરવા ફરમાવવામાં આવ્યું.

આ તપાસ વખતે ચાણસમામાં ૪૭ અને દારિદ્રમાં ૨૪ બોરીંગ દનાં, પાણી સતત મળ્યા કરે તેટલાં તે ડાંડાં દતાં. ઉપર જણાવેલાં બોરીંગ પ્રાંત પંચાયતોએ કરેલાં દનાં. આ ઉપરાંત ખાનગી બોરીંગ પણ થયાં દનાં.

તપાસ ખાદ જાણવામાં આવ્યું કે ૩૦૦ ફૂટ નીચેનું પાણી ઉપરના કંનાં નદન લુલુલ છે. ૩૦૦ ફૂટ ઉપરના પાણીમા બોરીયમ ખાખ કાળેનિટ હોય છે ત્યારે ૩૦૦ ફૂટ નીચેનામાં સોડીયમ ક્લોરાઈડ (ખાવાનું મીઠું) હોય છે. ખાંને જાતના પાણી પ્રમાણમા નુકસાનકારક હોય છે. ઉપરા થરનું પાણી જમીનની માટીમા ફેંફાન કી નાખે છે અને પછી પાણીનો જમાવ થઈ જાય છે. ત્યારે નીચલા થરનું પાણી જમીનને ખાઈ ખનારી દે છે.

મહેસાણા જિલ્લામા મોટા ભાગની જમીન ખરબચડી અને ઝીણી રેતીની હોવાથી પાણી જમી જવાનો ભય બહુ નથી. ઉપરાંત જમીનમાં ચુનાલું પ્રમાણ વધારે હોવાથી સો. બા. કા. ની વિદ્યમાં તે કામ આવે છે. આથી ૩૦૦ ફૂટની ઉપરના પાણીથી જે સિંચાઈ થાય તો જમીન બગડવાનો કોઈ પણ ભય નથી. ફેન નીચાણવાળી જમીન અથવા ત્યાં કાદવ-જમાઈ ગંધો છે તેવી જમીનોમાં સંભાળ ગળાની જરૂર છે ખરી.

નીચલા થરના પાણીની સિંચાઈમા એટલું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે પાણી વહી જવા માટે પૂરતી સગવડ હોવી જોઈએ. અને ત્યાં મીઠું જમાઈ જાય ત્યાં આગાની વરસાદમાંનો તે ધોવાઈ જાય તેવી સગવડ હોવી જોઈએ. આવી રીતે મીઠાનો જમાવ જે કાણમાં રાખવામાં આવે તો વાંધા આવે નહિ.

આ ખાંને જાતની સિંચાઈ જુદા જુદા મામલામાં થય છે. અને કોઈએ જેવા મામલામાં નો અગિયાર ખાનગી બોરીંગા ચાલે છે. આ પાણી નુકસાનકારક માત્રમ પડ્યું નથી. આ ખતારી આવે છે કે ઉપરના થરના પાણીથી અહીંની પ્રજા માહિતગાર છે.

પણ નીચેના પાણી માટે દર દર મતિભિંજા જેવા મજે છે. રવિન્દ્રામાં એક ખેડૂને માત્ર વર્ષ મુખી આ પાણી વાપર્યું છે અને તેનું ખેતર હજુ તેવુંજ સાચું છે. ત્યારે થાગદ અને ચંદ્રોદામા એવી ફરીઆદ હતી કે જમીન એક વર્ષમાંજ ખગડી જાય છે. જે બગબર વહીજવાની સગવડ હોય તો નુકસાન ન થાય તેમ બનવા જોજ છે.

ઉપરની હંપીકેન પરથી એમ કહીશકાય કે પાણીનું બોરીંગ ૩૦૦ ફૂટથી નીચું ન બોદવામાં આવે તો જિલ્લાના દારિદ્ર અને ચાણસમા જેવા વિસ્તારોમાં પાણીથી નુકસાન ન થાય.

અમારી તપાસમાં એમ માલમ પડ્યું છે કે જિંડા કુવામાંથી આવતું પાણી એકાદ તળાવ જેવામાં ફેલાય છે. આ તળાવને ખીજ બાબતથી પાણી વહી જવાની સગવડ હોતી નથી. ને આમજ થવા દેવામાં આવે-તો (ડૉ. શાહના કહેવા પ્રમાણે કલાકના ૧૦૦૦ ગેલન પાણી રાજનું ૪૦૦ રતમ મીડું દાવવે) નજીકની જમીન ખગડે તે સંભવ છે. મીડું આબુખાબુ પ્રમચે અને જમીન ખેડવાવાયક રહે નહિ. આ માટે ચાંપતો ખદાખસ્ત રાખવો જરૂરી છે.

પાતાળ કુવા

વરસાદની અછત અને કાંઈ નદીઓના અભાવને કારણે ભૂગર્ભનો જોડલો વધારે પુરવઠો મળે તે અહીં ધ્યાનમાં લેવાય છે. જિલ્લામાં દરેક ભાગમાં ભૂગર્ભનો પ્રવાહ સતત છે અને તેથી ખાનગી નેમજ સરકારી પાતાળકુવાઓ વાટે આ પાણીનો ઉપયોગ લેવામાં આવે છે. આમ ને વધારે કુવાઓ હવે પશુ થાય તો અછતને પહોંચી વળાય.

પાતાળકુવા એ કાંઈ નવી વાત નથી. પણ એક પછી એક વર્ષ આજાં આવવા માડતાં ભૂગર્ભ મેળવી રાહત મેળવવા માટે આ પ્રધાને વેગ મળ્યો છે. મુખ્ય રાજ્યની આ દિશામાં દિલ્લાવાળા જોઈ વડોદરા ગળ્યે પણ ૧૯૧૨ માં આ દિશામાં પોતાની નજર દોડાવી અને તપાસણી શરૂ કરી.

ભૂતકાળમાં માથું ન મારતાં આપણે અત્યારની પરિસ્થિતિ નિહાળીએ. ૧૯૫૦-૫૧ માં વિજયપુર તાલુકામાં ૨૭ પાતાળ કુવાઓ હતા. 'નેશનલ ટ્રસ્ટ વેલ સ્કીમ' હેઠળ આમાં ખીજ ૨૭ નો ઉમેરો થયો છે. અમાંના ૬ ખરાબર નીકળ્યા નથી, પણ મોટે ભાગે બધા જ કુવાઓ લગભગ કલાકે ૨૫૦૦ ગેલન પાણી આપે છે. એક દુઃખદ વાત એ છે કે આ નેશનલ ટ્રસ્ટ વેલ સ્કીમ હેઠળ કુલે ૪૦૦ કુવા કરવાના હતા પણ ૧૯૫૨ સુધી ફક્ત ૨૭ કુવાજ થયા હતા. આ પ્રગતિ જોતાં કંઈક કંઈક શંકાઓ ઉદ્ભવે તેમ છે.

યાંત્રિક સિંગાર્થ

ખતાસ, સરસ્વતી અને સાબરમતી નદીઓના પ્રદેશમાં યાંત્રિક સિંગાર્થનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સામ. આ નદીની સપાટી ઉપર વર્ષના અમુક મહિના પાણી ભરપૂર હોય છે ત્યારે સપાટી નીચેનું પાણી બારે માસ વહેતું હોય છે. સપાટી નીચેનું પાણી ખડુ જિંડું નથી હોતું અને કાંઈની ફળદુષ્ક જમીનને યાંત્રિક સિંગાર્થ થી આ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે તો પાક ઘણા સારો ઉતરે. વળી એનો ખર્ચ પણ એકર દીઠ રૂ. ૧૫૦-૨૦૦ થી વધારે નથી આવતો. સિદ્ધપુરમાં પુનાસન વડેસ એ એક આવી સફળ યોજનાનો નમુનો છે.

યાંત્રિક સિંગાર્થ સહકારી ધોરણે થાય તે માટે સરકારે સહકારી મંડળોને ઓછા બાળે નાણાં ધીરવાની યોજનાઓ ધરી છે. યંત્રોની કિંમતના ૫૦% જેટલાં નાણાં લાંબામયના ધીરાણે ખટુજ ઓછા બાળે મળે છે. ઉપરાંત પંચોના અર્ધા ખર્ચ જેટલી કે રૂ. ૧૦,૦૦૦ જેમાથી જે ઓછી હોય તેટલી રકમ પ્રાઈવે વગેરે નાખવાના ખર્ચ પેટે સરતે દરે ધીરવામાં આવે છે. છેલ્લા સમાચાર પ્રમાણે આ યાંત્રિક સિંગાર્થ સહકારી પ્રવૃત્તિમાં વધારો થતો જાય છે અને ઘણાં નવાં મંડળો ગ્રામવિકાસ વિસ્તારોમાં ઊભા થયા છે. છતાં આ હવે સતોષકારક ન કહી શકાય.

રેલ અને સિંચાઈનાં કાર્યો

રાધનપુર તાલુકાના કોર્થડ પાસે ખનાસનદી પર એક નહેર રૂ. ૬,૧૪,૩૩૬ માં બાંધવાની સરકારે મંજૂરી આપી છે. આ યોજનાથી શરૂઆતમાં ૧૦,૦૦૦ એકરને પાણી મળશે પણ ધીમે ધીમે જે પાણીનો પુરવઠો પૂરતો હશે તો ૪૦,૦૦૦ એકરને પાણી આપવામાં આવશે.

એજ તાલુકામાં પાટણ નજીક અન્નવાડા આગળ એવીજ બીજી યોજના છે. આ યોજના બહુ આશાસ્પદ છે અને વધારે તથાસ માગે છે. જ્યારે સંપૂર્ણ થશે ત્યારે મોટા ભાગની પ્રગતિ ખરીદી તેમજ રાખી પાક માટે પાણીનો પુરવઠો મળશે.

ખેરાળુ, સિદ્ધપુર, વિઝનગર તાલુકાઓમાં પણ જે મહેનત કરવામાં આવે તો આવી યોજનાઓને અવકાશ છે.

વડોદરા ઉપરના બંધ

ખેરાળુ, વિઝનગર, મહેસાણા, સિદ્ધપુર અને ચાણસમા વગેરે તાલુકાઓમાં ઠેકાળે ઠેકાળે વડોદરાથી હોય છે જે યોગ્યતામાં પાણીથી ભરપૂર હોય છે. જે દર દસ માઈલને છેટે નાના બંધ બાંધવામાં આવે તો ઘણા ફાયદો થવા સંભવ છે. આમ કરવાથી સપાટી નીચેનું પાણી વધે અને ઝાડી વધે, ઉપરાંત ભૂગર્ભની સપાટી જીંચી આવે. ઉપરાંત જે વધારે પાણી ભરી રાખવામાં આવે તો યાંત્રિક સિંચાઈ માટે પાણી લેવાય પણ ખરું.

જમીનના રક્ષણની તેમજ ડેન્ટર બંધ વગેરે જેવી પરસાનના પાણીની સાચવણીની યોજનાઓ અહીં મોટા પ્રમાણમાં હોવી જરૂરી છે. જમીન રક્ષણ ખાતમએ (Department of Soil Conservation) સગસગ ૧૮૬૩ એકર જમીન આમ બાંધી દીધી છે અને હજી વધુ બાંધશે તેમ આશા છે છતાં પણ લોકોનાં અજાન અને ભુનવાણી વિચારોને લીધે આ યોજનાનો પૂરતો લાભ લેવાનો નથી.

સાબરમતી નદી યોજના

ધાર્વાદ નજીક સાબરમતી નદી પર એક મોટો બંધ બાંધવાના હિત્તસા તરીકે 'સાબરમતી પીક-અપ વેડ યોજના' તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ યોજનાથી સિંચાઈ તેમજ વિદ્યુત બંને મળી શકે તેમ છે. મુખ્ય સરકારે શરૂઆતમાં આ માન્ય રાખેલી પણ બહુ મોટો ખર્ચ અને નજીવી આવકના કારણે એ પડતી મૂકવામાં આવેલી. આ પડતી મૂકવાનું બીજું એક કારણ એ પણ આપવામાં આવેલું કે યોજનાથી અમદાવાદનો પાણીનો પુરવઠો ઓછો થાય. ડૉ. એમ. આર. સાહની (નિયો-લોશકસ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાવાળા) એ માર્ચ ૧૯૪૪ માં ધાર્વાદની તપાસણી કરી હતી અને આ પ્રમાણે લખ્યું છે, "ધાર્વાદ અને આંખાવાડા બંને ટેકરીઓ જેટલી દૃઢ એક બંધ બાંધવો, બંને ટેકરીઓ સખત કળમીંદ પથ્થરની છે અને નદીના પટમાં ૧૭ ગોરીગિ થયાં છે એ બેતાં આ જગ્યા આવા બંધના પાયા માટે ઉત્તમ લાગે છે. જોકે જગ્યાએ જગ્યાએ આ કળમીંદની તત બદલાય છે પણ બંધીજ વનો સખત હોવાથી બંધ માટે સારી છે."

આની નીચે દેરીઆથી વીસ માઈલ દૂર અને રાખુડીપૂરથી ત્રણેક માઈલ દૂર તેમજ એક બીજી જગ્યા પણ બંધ માટે સીધી કાઢી હતી.

વડોદરા રાજ્યે ડૉ. સીરીસ ફેકસની સલાહ લીધી હતી અને તેમના કહેવા પ્રમાણે રાણપીપુરની ખીણ જગ્યા હોવાનો ઉપરની વાતને ટેકા આપ્યો હતો.

અંતરે આ યોજના એન્ટ્રી વૉટર એન્ડ પાવર કમીશનની તપાસ હેઠળ છે. આ યોજના પ્રમાણે સાબરમતી નદીમાં ધારોઈ આગળ ૧૨૦ ફૂટ જિયો બેંક બાંધવાની વિચારણા છે. તળાવનું કદ ૬૬ લાખ એકર ફૂટ એટલે કે ૪૩૦૦૦૦ લાખ ફૂટ હશે. આ પાણી વપરાશ કરતાં વધુ છે અને ખરાબ વર્ષોમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી આપી શકાય તેમ છે.

ઉપરાંત ૨૦૦૦ કીલોવૉટ વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાની પણ વિચારણા છે. આમાંની ધણીખરી શક્તિ મહેસાણા જિલ્લામાં યાંત્રિક સિંચાઈ માટે વપરાશે અને ખાણીની ગામડાં વગેરેમાં આપવામાં વપરાશે.

ઉપરાંત રાણપીપુર આગળ આમાંથી એક નહેર લઈને લગભગ એક લાખ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવાની પણ યોજના છે. સાથે સાથે ૧૦૦ કોએકમ નેટવર્ક પાણી અમદાવાદ શહેરના વપરાશ માટે પણ મળશે. આમ પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશ માટે યોજના ધણી ફાયદો કરશે એમ લાગે છે. માટે ખનતી ત્વરાએ આ યોજના અમલીમાં આવે તેમ મહેનત થવી જોઈએ.

તારવણી

સિંચાઈના પ્રકારો વિસ્તારથી આપણે ઉપર જોઈ ગયા. આ ઉપરથી નાનાં સિંચાઈ કામોમાં પાતાળકુવા સૌથી વધુ ફાયદાકારક હોય તેમ લાગે છે. અને આ માટે સહકારી મંડળો સ્થાપી ને કાર્ય દાયમાં લેવાય તો ખુબ સારી પ્રગતિ થવાની આશા છે.

ઉપરાંત સરકાર પણ નાની નાની યોજનાઓ ને વધુ ખદાલી આપે છે. એ તળાવ મુધારણા વગેરે તેમની યોજનાઓથી ખુબ સ્પષ્ટ છે. આ જિલ્લામાં જો સરકાર વધુ પૈસાની મદદ કરે, પછી તે ધીરાણથી અથવા ખીણ રીતે, તો બોરીંગ પણ વધુ ચારી રીતે વધારી શકાય. આમ ૧૫૦ વીંચાં ખેડતાં દુકાળગ્રસ્ત વિસ્તારનાં ગામડામાં એ થી ત્રણ પાતાળકુવા હોય તે નેમ હોવી જોઈએ.

૨૫ એકરથી ઓછા વિસ્તાર માટેની નાના કુવાની યોજનાઓ તો સરકારજ સારી રીતે પાર પાડી શકે. અને અવારનવાર તે કરવામાં પણ આવે છે. મોટી મોટી યોજનાઓ ભારત સરકારે દાયમાં લેવી જોઈએ.

ઉપરની નેમ માટેની યોજના -

(૧) દરેક સહકારી મંડળ કે જે બોરીંગ કરાવવા ઇચ્છતી હોય તેને તગતી અથવા મદદ રૂપે અમુક ટકાના ચોક્કસ ધોરણ ઉપર મદદ મળવી જોઈએ.

(૨) આવી યોજનામાં ઓછામાં ઓછી ૧૦૦ વીંચાં જમીનને ફાયદો થવો હોવો જોઈએ.

(૩) જ્યારે મંડળ સ્થાપાય ત્યારે ૧૯ વર્ષમાં ભરખાઈ કમલ તેમ નાણાં ધીરનાં. ભારત સરકાર આપના પછી એ વર્ષ પછી દર વર્ષના ગાળામાં પૈમા પાણ આપવાની વહેંચણી પણ કરી શકે.

(૪) મોઆયદીના ૫૧% એક્ષરે જમીનના માલિકાજ હોવા જોઈએ.

(૫) જ્યાં બોરીંગ નિષ્ફળ થયે કે પાણી નકામું નીકળે ત્યાં સરકારે ૬૦૦૦ ટા. સુધીનું ખર્ચ ઉપાડી લેવું જોઈએ.

બોરકામની ગિથિતિ, પાણીની અપાટી વગેરેના સંપૂર્ણ અનુભવ પછી ઉપરની સૂચનાઓ આપી છે. મુખ્યત્વે આ મદદ તગાવીમાં જ હોય તો સરકાર ઉપર અનદદ બોલે ન આવે. સરકારની નાની યોજનાઓ કરનાં આ પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપીએ કારણકે ફક્ત ૧૦૦ ગામઠીને બે કુવા થાય તો પણ વિસ્તારને દુકાળમાં લડવાની ઘણી મંડિત મળે.

ઉપરની યોજનાથી નીચે પ્રમાણે પગિચામ આવવાનો સંભવ છે :-

(૧) કુવાની નિર્મૂળતાનું આ વિસ્તારમાં પ્રમાણ ૨૫% છે. માટે બહુ તો સરકારને દર ૪૦૦ એકરે ૬૦૦૦ ટા. નો ખર્ચ થયેલો ગણાય.

(૨) ૬૦ ૪૦૦ એકરે ટા. ૪૦,૦૦૦ પૂરા પાડવા પડે. આમાંથી ૫૦ ટકા તો તગાવી હોઇ પાછા આવી જાય, આમ દર એકરે ફક્ત ૧૦૦ ટા. નો ખર્ચ થાય. તેપણ મદદ રૂપે તો ફક્ત ૫૦ ટા. થાય, કારણ બાકીના તો તગાવી પેટે પણ આપી જાય. નાની યોજનાઓ (Minor Irrigation Scheme) ના હિસાબે આ બોરું ન કઢી શકાય.

(૩) સરકારત કદી આખી યોજનાને બે વર્ષ પછી તજાવી પ્રમાણે ફેરવી શકાય. આમ સરકારને જરા પણ બોલે ન પડે. હા નિષ્ફળ યોજનાઓમાં દર ચાર બોરીંગે ટા. પાચથી છ હજાર સરકારે વેંચા પડે.

જિલ્લા વિકાસ ખાતાએ (District Dev. Board) આપેલાં ધૂનનો ટુંકમાં ઉપર આપ્યાં છે તે ભારત સરકાર આગળ મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ માટે બહુ મહેનત કરવી પડે તેમ નથી કારણ કે યોજનાના પૈસાનો સંપૂર્ણ રીતે સંદેશ થાય છે.

અકરણુ ૮

પશુધન

કાંકરેજની ગાયો અને મહેસાણાની બેસો યુજરાતમાં ખૂબ માણીતી છે. દારિદ્ર અને સંધનપુર તાલુકામાં થતી વદિયારી દોરની જાન ચારી મનાય છે. વર્ષો થયાં આ જાન રખારીઓએ સાચવી છે. સામાન્ય રીતે યુજરાતમાં, અને ખાસ કરીને ખેડમાં કાંકરેજ પ્રવર્તે છે, જ્યારે અહીંની ખાસિયત રખડુ પ્રથા (nomadic) છે.

પશુસંખ્યા

૧૯૨૦ પશ્ચિમ વડોદરા ગાંધીમાં નિયમિત પશુગણતરી કદી થઈ નથી. ગાંધીના ખેતીધનની માહિતી મેળવવા પૂરતો જ મહેસુલ ખાતા તરફથી પશુધનનો અડસદો પ્રતિવર્ષ કરવામાં આવતો. પશુવસ્તી ગણતરીનો પહેલો પ્રયાત્ન ૧૯૨૦ માં થયો. આ ગણતરીએ રજુ કરેલું પરિસ્થિતિનું ચિત્ર અત્યંત પકારક હતું. અને દર પાંચ વર્ષે આવી ગણતરી કરવી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. જો કે એ નિર્ણય અમલમાં મૂકાયો નહીં. ૧૯૩૦ ની વસ્તીગણતરી સાથે સાથે પહેલીજ વાર પશુગણતરી પણ અપૂર્ણપણે કરવામાં આવી.

દોરોની વસ્તીના વધારા ઘટાડાની અસર ખેડાણ જમીન પર શી છે, દૂગણાં દોર કેટલા પ્રમાણમાં છે અને હજી જોડાતા દોર કેટલા છે, ઈ. પ્રસોનો અભ્યાસ ખૂબ રસપ્રદ છે. વિધીનીકરણ ખાતે જિલ્લાની પુનર્રચના થવાને કારણે તે પહેલાના આંકડાઓ અને દાવના આંકડાઓ અરખારી શકાય એમ નથી. પશુવસ્તીની પરિસ્થિતિના અભ્યાસ માટે આપણે વિધીનીકરણ પૂર્વેના આંકડાઓ તપાસીશું.

મહેસાણા જિલ્લાની પશુવસ્તીમાં ફેરફારો : ૧૯૩૦-૪૫

પશુની જાત	૧૯૩૦	ટકાવાર ફેરફાર (૧૯૨૦ થી)	૧૯૪૦	ટકાવાર ફેરફાર (૧૯૩૦ થી)	૧૯૪૫	ટકાવાર ફેરફાર (૧૯૩૦ થી)
આખવા અને બળદ	૧,૭૩૪૨૯	- ૪૦.૫	૧૮૧૭૩૨	+ ૪.૭	૧૬૭૪૬૯	- ૭.૮
ગાય	૭૭૧૬૫	- ૮	૬૬૯૨૭	- ૧૨.૧	૭૭૫૧૮	+ ૧૫.૮
બેસ	૧૯૮૮૪૪	+ ૪.૨	૨૦૭૦૯૪	+ ૪.૧	૨૧૭૪૫૦	+ ૫
પાડા	૬૧૦૫	- ૨૯	૧૧૩૯	- ૮૧.૩	૬૩૦	- ૪૬.૪
ગાંધારા-પાડીઓ	૧૪૦૧૩૦	+ ૮.૯	૧૭૬૭૪૦	+ ૨૮.૨	૧૭૭૦૫૬	- ૧.૪

આધાર : વાર્ષિકરેકૉર્ડ સેન્સસ, બરોડા રેટર

ઉપરના કોષ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આખવા-બળદની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઘટતી ગઈ છે. ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ દરમિયાન ઘટાડો ૪૦ ટકા થયો. ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૫ દરમિયાન પણ ૮ ટકાનો ઘટાડો થયો છે, જો કે વચમાં ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૦ ના દાયકામાં થોડોક વધારો થયેલો. એ જ પ્રમાણે પાડાની

વસ્તીમાં પશુ ભાગ મોટો ધરાયેલો છે. દળભેંચતા ટ્રેડની સંખ્યામાં ધટાડે થાય એ સૂચવે છે કે ખેડૂતના પશુધનમાં ધટાડો થયો છે. કૃષિકાર માત્ર પશુધનમાં જ ગરિય થયો છે એમ નહીં, એની ખેતી પર પણ માડી અચર અને અંગે થઈ છે.

ગાયની વસ્તીમાં પણ એવીજ પરિસ્થિતિ છે. પરંતુ ગાયની વસ્તીના ધટાડા માટે ખેંચતી વસ્તીનો વધારો થયો છે એટલે મદદ અંગે અમુત્સા જાણવા યજું છે. એક દમીકન મોંધવા જેવી છે : છેલ્લા દાયકામાં વાહરડાં અને પાડીઓની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે. આવું જ ને ચાલુ રહે તો ભવિષ્યમાં ગાય-ભેંચોની અછત ઊભી થવા સંભવ છે.

જિલ્લાની પુનર્રચના બાદ પરિસ્થિતિ કંઈક બદલાઈ છે. પશુસંખ્યાની અભ્યાસની પરિસ્થિતિ નીચે મુજબ છે :

પશુવસ્તી, ૧૯૫૧

મહેસા	ગાય-ભેંસ-ખગદ ધિ (હજારમાં)	ધેટાં-ખકરાં (હજારમાં)	ખેડાણ હેડગની જમીન (૧૦૦૦ એકરમાં)	પશુ દીક જમીન (એકરમાં)
ગુજરાત	૫૩૦૭ (૧૦૦)	૧૭૯૪ (૧૦૦)	૧૪૧૪૪ (૧૦૦)	૨૦
મૈસાગટ્ટ	૧૩૮૦	૧/૩૨	૬૮૬૦	૨૪
મહેસાણા	૭૩૮ (૧૩૯)	૨૭૪ (૧૪.૭)	૧૯૫૯ (૧૩.૮)	૧.૯
દોર	૩૯૩	ધેટાં ૧૦૪		
ભેંચો	૩૪૪	ખકરા ૧૫૯		

આધાર : સાહવટોક મેન્સસ, ગવર્મેન્ટ ઓફ મિડિ

ઉપરના કોડા ઉપરથી જાણાશે કે અમમ ગુજરાતનું ૧૪ ટકા ગાય-ભેંસ અને ૧૫ ટકા ધેટાં-ખકરાંનું પશુધન જિલ્લામાં છે. ખેડાણ હેડગની જમીનના પ્રમાણમાં સૌરાષ્ટ્ર કરતાં ગાય-ભેંસ અહીં ધણું વધારે છે, પણ ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્ર બન્નેની અરખામણીએ પશુ દીક ખેડાણ હેડગની જમીનનું પ્રમાણ ઓછું છે. ૬૨ એકર જમીન ઉપર પશુધનની ધનતા જોતાં જમીનની જન અને તેની ઉપજ બન્ને બ્યાનમાં લેવા જરૂરી છે. સૌરાષ્ટ્રની જમીન આ દષ્ટિએ ઓછી ફળદ્રુપ છે. દિંદુગ્તાનના ૧૨ એકર પશુદીક આંકડાની દષ્ટિએ આ જિલ્લાની સ્થિતિ સારી કહી શકાય.

ગાયભેંચની જમીન ઉપર ધનતા જોતાં ૬૨ ચો. માઇલે ૨૫૮ થાય છે જ્યારે ધેટાંખકરાંની ૬૨ ચો. માઇલે ૬૪ થાય છે. તાલુકાવાર સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે :—

પશુધન અને મનુષ્યાની ધનતા

તાલુકા	ગાયભેંચ વગેરેની ધનતા	ધેટાંખકરાંની ધનતા	મનુષ્યાની ધનતા
વિભાપુર	૨૪૮.૧	૬૩.૯	૫૬૨
વિસનગર	૨૭૭.૭	૯૦.૮	૫૪૮
મહેસાણા	૨૨૩.૦	૬૯.૮	૫૫૬
સમી	૭૮.૫	૪૩.૯	૯૨

રાધનપુર	૧૨૯-૯	૮૪-૦	૧૭૦
સાંતલપુર	૭૭-૦	૭૧-૧	૯૨
કલોલ	૧૧૬-૩	૫૭-૯	૫૯૧
હારિજ	૧૩૭-૫	૪૬-૫	૨૧૨
ખેરાળુ	૨૩૨-૪	૬૬-૦	૩૮૯
કડી	૬૫૬-૫	૪૩-૦	૩૮૫
ચાણસમા	૧૭૮-૫	૫૬-૦	૧૩૪
પાટણ	૨૦૨-૦	૮૪-૪	૪૧૬
સિદ્ધપુર	૨૫૮-૪	૬૩-૪	૬૦૬
કુલ	૬૭૮-૪	૬૪-૦	૩૫૭

ગાયબેંચની ૨૭૮ અને ૨૫૮ વસ્તીવાળા વિસનગર અને સિદ્ધપુર તાલુકામાં ધોર વસવાટ માન્ય પડે છે. સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર જેવા તાલુકાઓમાં મનુષ્ય ધનતા ઓછી છે અને તેમ ગાયબેંચ તેમજ બકરમિટાંની ધનતા પણ ઓછી છે.

દુઆળાં અને વમુકેલાં ઢોર

પશુવસ્તી ગણતાં તેની સંખ્યા ઓકસીજ ધ્યાનમાં લેવા કરતાં જલદ ઓકસે કે દુઆળાં ઢોર, દગબેંચના ઢોર અને નકામાં જનવરોનું કુલ વસ્તીસાથેનું પ્રમાણ બાલુનું ખાસ જરૂરી છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં દુઆળાં અને વમુકેલાં ઢોરનું પ્રમાણ, ૧૯૫૦

વિભાગ	દુઆળાં		વમુકેલાં વગેરે	
	ગાય (ટકામાં)	બેંચ (ટકામાં)	ગાય (ટકામાં)	બેંચ (ટકામાં)
મહેસાણા જિલ્લો	૪૬	૬૦	૫૪	૮૦
વિસનપુર	૪૧	૫૬	૫૬	૪૧
વિસનગર	૬૧	૮૮	૩૯	૧૨
મહેસાણા	૪૧	૫૫	૫૬	૪૫
સમી	૪૦	૪૫	૬૦	૫૫
રાધનપુર	૪૩	૫૫	૫૭	૪૫
સાંતલપુર	૫૦	૫૦	૫૦	૪૮
કલોલ	૪૫	૬૪	૫૫	૩૬
હારિજ	૪૭	૫૫	૫૩	૪૫
ખેરાળુ	૪૬	૫૭	૫૮	૪૩
કડી	૪૬	૬૦	૫૪	૪૦
ચાણસમા	૪૮	૫૭	૫૨	૪૩
સિદ્ધપુર	૪૫	૫૪	૫૫	૪૬
પાટણ	૪૮	૫૫	૫૦	૪૫

૪૬% ગાયો અને ૧૦% બેંસો દૂધમાં છે. અને વનુકી ગાયોની પ્રમાણ વધુ છે. બિનઉપયોગી દોરનું અમુક પ્રમાણતો અનિવાર્ય છે પણ જો તે બહુજ હોય તો તેનો અર્થ એજ થાય કે કાંતો દૂધ બહુ ઓછા સમય સુધી આપતાં હોય અથવા તો દોરનું જાળ થવાનું પ્રમાણ ઓછું હોય.

દૂધમાં દોરનો પ્રશ્ન વસ્તીના પ્રમાણમાં માણસ દીઠ કેટલું દૂધ મળે છે તે તરફ આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે. નીચેના કોષો દૂધમાં દોર દીઠ કેટલાં માણસ છે તે અને માણસ દીઠ કેટલું દૂધ મળે છે તે સમજાવે છે.

મહેસાણામાં વસ્તી અને દૂધનો પુરવઠો — ૧૯૨૧-૫૧.

વર્ષ	દૂધમાં જનવર ગાય અને બેંસો	વસ્તી	દર દોર દીઠ માણસનું પ્રમાણ	જિલ્લામાં દૂધનો દૈનિક પુરવઠો (બેરમાં)	માણસ દીઠ સરેરાશ પુરવઠો (દૈનિક)
૧૯૨૧	૨,૭૦,૬૦૦	૯,૦૦,૫૭૮	૩.૩	૯,૪૭૬૭૬	૦.૮૫
૧૯૩૧	૨,૭૫,૦૦૯	૧૦,૧૦,૦૦૭	૩.૪	૮,૬૪૭૬૮	૦.૮૮
૧૯૫૧	૧,૮૫,૫૨૪	૧૪,૭૧,૬૬૨	૭.૯	૧૦,૬૯૦૮૪	૦.૮૬

ઉપરના આંકડાઓમાંના ૧૯૨૧ તથા ૧૯૩૧ ના આંકડા વડોદરા રાજ્યના વસ્તીગણતરી પત્રક માંથી લીધા છે. ૧૯૫૧ ના આંકડા મળતી માહિતીને આધારે બેગા કરવામાં આવ્યા છે. ૧૯૩૧ ની વસ્તીગણતરી વખતે ઉત્તર ગુજરાતની ગાયો દૂધ માટે નફામી ગણવામાં આવતી. ઈન્ડિઅન કાઉન્સિલ ઓફ એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચે કરેલી તપાસણી ઉપરથી ૧૯૫૧ ના આંકડા આપવામાં આવ્યા છે. એ દિસાણે કાંકરેજની ગાય સરેરાશ ૩.૯ રતલ દૂધ અને બેંસ ૭.૯૪ રતલ દૂધ આપે છે. આપણે ૪ અને ૮ રતલ નું પ્રમાણ લીધું છે. એ આધારે તૈયાર થયેલું ચિત્ર આશરપદ નથી. દૂધ આપતાં જનવર દીઠ માણસોની સંખ્યા વધી છે. અને તેથીજ માણસ દીઠ દૂધનો પુરવઠો ઘટી જાય છે. ઉપરાંત અમદાવાદ જેવું ઔદ્યોગિક શહેર નજીકમાં હોવાથી દૂધનો સારો એવો જરૂરો ત્યાં ખેંચાઈ જાય છે. અને આમ જિલ્લાની અંદર દૂધનો પુરવઠો ઓછો થાય છે.

જનવરની ખીજ ઉપયોગિતા, જેવી કે બળદને હળ જેડવાના કામમાં એવાં તે, જેતાં.કાંકરેજ તાલુકાની જાત બહુજ જાણીતી ગણી શકાય. અને એમ પણ કહેવાય છે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં દૂધ માટે નહિ પણ બળદ માટેજ ગાયો રાખવામાં આવે છે. હળ ખેંચવામાટે કાંકરેજના બળદની કિંમત બહુ જાંચી અંકાય છે અને ગુજરાત અને કાશ્મીરમાં બહુ ખર્ચાળા પ્રમાણમાં તે વપરાય છે. પહેલાંના વખતમાં ત્યાંની જાતને ઊંચી લાવવા માટે આ બળદોની ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ નિકાસ કરાતી. જેની માટે આખલાનો ઉપયોગ જરૂર છે માટે બળદનીજ ગણતરી કરતી દીક પડે તેમ છે.

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બળદની આ વિસ્તારમાં અછત છે કે નહિ તે જોયા માટે બળદની એક જોડ દીઠ કેટલા એકર જમીન સરેરાશ ખેડાય છે તે જોઈએ.

લોડ દીઠ ખેડાતી જમીનનું પ્રમાણ

વર્ષ	વીધાં
૧૯૧૦	૨૧.૮
૧૯૨૦	૨૩.૦
૧૯૩૦	૨૭.૫
૧૯૪૦	૨૪.૧
૧૯૫૦	૩૧.૯

આધાર : રેવેન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ એન્ડ મેન્સસ ૧૯૩૧ વર્ગફુટ એન્ડ લાઈવરટાક્સ સેન્સસ ૧૯૫૦

ઉપરના આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે, ઉત્તરોત્તર હાયકામા દર જોડ દીઠ ખેડાતી જમીનનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે ખેડૂનોની આર્થિક સ્થિતિ દિવસે દિવસે નબળી થતાં જિલ્લા બદાર દોગ વેચતા પડતા હોય. દોગનો વેપાર અહીં બહુજ મોટો છે અને આમ સંખ્યામાં ઘટાડો થવામાં એનો ફિત્તો પણ ઓછો નહીં હોય.

તાલુકાવાર ચિત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

મહેસાણા જિલ્લાના કેટલાક તાલુકાઓમાં બગદની એક લોડ દીઠ ખેડાતી જમીન

તાલુકા	૧૯૨૦	૧૯૩૦	૧૯૫૦
વીસનગર	૨૨.૧	૨૩.૭	૨૫.૬૭
પાટણ	૨૩.૭	૨૩.૯	૨૯.૪૧
મિડપુર	૨૪.૫	૨૩.૧	૨૭.૬૫
મહેસાણા	૨૨.૦	૨૫.૩	૩૦.૮૧
ખેરાડ	૨૦.૮	૨૬.૩	૨૧.૪૦
વિજયપુર	૧૩.૨	૨૭.૫	૨૮.૩૯
કલોલ	૨૫.૧	૨૯.૬	૩૭.૯૧
ચાણસમા	૨૭.૦	૩૩.૧	૩૫.૭૦
કડી	૨૨.૮	૩૫.૨	૪૧.૧૪
હારિજ	૨૮.૬	૪૨.૬	૪૩.૮૬

આધાર : બગેટા મેન્સસ ૧૯૩૧ અને વાર્ષિક રેવન્યુ સેન્સસ ૧૯૫૦ ના ઉપરથી એકત્રિત

ઉપરના કાગ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય આવે છે કે દરેક તાલુકામાં જોડ દીઠ ખેડાતી જમીનનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, એક જોડ દીઠ નિયમિત ૨૦ વીધાં જમીન ખેડી શકાય. આ જોતા દરેક તાલુકામાં ખેતી કાયદે જનવરની અછત જણાય છે. જોકે જમીન, પાક અને પાણીના પુરવઠા આ બધાં ઉપર આ નિયમિત જમીનનો આધાર છે. માટે આ જમીન ૨૦ વીધાં બદલે ૩૦ વીધાં લેવી જોઈએ. આ ગણતરીએ પણ વગલગ પાંચ તાલુકામાં જનવરની અછત જણાય છે.

આરો. જિલ્લાના ઢોંગે, ખાસ રીતે ગ્રામસ્થિતિની ગાથા રૂઢતુ પોતણુ નથી પામતા એ એ ॥ દેખાન ઉપરથીજ તેમજ એમના વિડાસની ધીમી ગતિ, મોટી પરિપક્વતા અને મારોતો પ્રદીર્ઘ મુગે સમય વગેરે પરથી જણાય છે કેહની પ્રથા ખાસ જણાતી નથી તેમજ ગોચર પૂરતા પ્રમાણમાં છે નરિ એક ખાણુ વસ્તી વધતી જતી હોય અને પરિણામે (જમીનપર) ખેતી પર દબાણુ વધતુ જતુ હોય, ખીછતરૂ રોગચાળી વગતી જતી હોય એમ્ને રાખાપિ- રીતે ગોચર આ જ થતા જાન આર્થિક તપાસની અદર જે પ્રદેશને જંગનો, ખેડાઉ ખરામા અને ખિનગેડાઉ જમીન તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે ત્યાં આગળ કુદગની ગોચર મળી આવે છે. રાવનપુર સિવાય મહેસાણા જિલ્લામાં કયાન પણ જંગમ નથી અતિશય ચરાણુના વીધે ધીમે ધીમે ચારાની જાતમાં બગાડ થતો ગયો છે ખેડાઉ ખરાખામાં ઉપયોગી ઝાડપાલો ઉત્પન્ન ન થતા હોવાને કારણે મેં પણ ચારા માટે નકામાં છે ઉપરાંત આ ખગખામાં અનેક જાતના ઝાડપાન ચાર છે જે રોગગ્રસ્ત હેય છે એ જ પ્રમાણે ખિનખેડાઉ જમીન ખિન ઉત્પાદન અને વેગન હોવાને લીધે નકામી છે

સામાન્ય રીતે અનાજ અને કંઠોગ નહિ પરંતુ જુનાર ખાજરીના સન કુડાને ચાર તરીકે ઉપયોગ કરાય છે હવે જોડાતા ઢોંગો મુખ્ય ખોગડ ગરાર છે વપારીઆ એ ખુદ પોતક ખોરા- ગણાય છે પરંતુ જોઈએ તેના પ્રમાણમાં તે મળતુ નથી સામાન્ય રીતે ચાર અને સીંગ ચાર તરીકે વપરાય છે. સગાએ જિંદગી જાતનો ચારો આ જિલ્લામાં લેવો નથી

અદાનતખાણને કાળો મવરેતુ વાસ ખાળી નાખવાના કિસ્સાઓ અહીં ખૂબ ચાર છે ૧૮૧૪ થી ૧૮૨૪ સુધી દર ૧૦ આશરે ૧૦૦૦૦૦ તુ વાન આ રીતે ખાળી નાખવામાં આયુ છે જે પ્રકૃતિ હાનિ વધતી જાય છે અને એને રોકવી જરૂરી છે

આમ પૂરતા પ્રમાણમાં ચારાના બલાને કારણે પશુધનની જાન ખગડતી જાય છે

(૨) ઘોઘ કાળજીનો અભાવ ઢોંગની વલુમતી જતી પરિસ્થિતિનું ખીનું એક મુખ્ય કારણ ખેડતનું ઢોંગે તરફ તેમજ રખારી તરફનું વિચિત્ર વળાય છે જાન તેમજ વાજરડી પ્રત્યે ન ખૂબ મેદરકારી, તે એટલે મુધી ૧ એમને સાન લૂખે મારવામાં આવે છે એનું પરિણામ ઢોંગના ઉદ્ધેર પર ઘણુંજ માનુ આવે છે હવે જોડાયેના પ્રાણીઓ અને બેરોતે ખરામ ખનડાવામાં આવે છે પરંતુ ગાયને કરોજ ચારો મળતો નથી આના વિચિત્ર વળણના પરિણામો બહુજ ખગબ આવે છે દૂધનું ઉત્પાન ખૂબ યમયુ છે અને ઢોંગની જાત પર મારી અસર થઈ છે ખેડૂત પાડને હવે જોડતો નથી એમને પાડાની શક્તિનો કરોજ ઉપયોગ થતો નથી

ખીને એક પ્રજા છે અનાર્થિક ને નકામાં ઢોંગનો ઢોંગની વસ્તીનો મોટો ભાગ આના પ્રાણીઓનો છે આગળ જેયુ એમ વસુકી ગયેલા ગાન બેસતુ પ્રમાણુ અનુક્રમે ૬૦ અને ૪૦ છે જિલ્લાના ખેતીવિષય અર્થતંત્ર પર આ પરિસ્થિતિ ભારરૂપ છે

ઉપરાંત ઢોંગનું ઉત્પાદક મૂલ્ય એના સંખ્યાબંધના પ્રમાણમાં અપૂરતુ છે વરતુત અનાર્થિક ઢોંગે મોની સંખ્યામાં હોવાને કારણે આ પ્રદેશના ઘાસચારાના પુરવઠા ઉપર મોજાનરૂપ છે અને પરિણામે ખેતીમાંથી નફો થતો નથી મોટા પ્રાણી કંઠા નાનું પ્રાણી પ્રમાણમાં વધુ ખાય છે આમ ઢોંગની જાત વલુસવાને નરણે અનેક પ્રકારનું નુકસાન થાય છે

દેશની સંખ્યા એટલી મોટી છે અને એની હાલતા એટલી જોહી છે કે આ પરિસ્થિતિને બદલવી ઘણી મુશ્કેલ છે. વળી સામાજિક અને ધાર્મિક મતબંધા પણ એની આડે આવે છે. ગીરાના તેમજ પાંચરાણોની સંખ્યા જોહી-દેવાના કારણે નકામું દેશ બદલ રખડાં ટોચ છે અને પરિણામે ફાવે તેમ જનતા મેવન થાય છે અને એથી દેશની જનતાને લાંબાગાળે અસર પડેલ છે.

(૩) ઉછેર : દેશની જન જગડની જન્ય છે એનું બીજું એક અગત્યનું કારણ સારા Breeding stock નો અભાવ. એવાં કંટવાયે ગાયો છે ત્યાં સારિયોનો અભાવ એટલા માટે જણાય છે કે સારી જનતાનો આખરો કાર્ષ એક ખૂટતું નિષાધી રહે નહિ. ઉપરાંત દેશના માસિક અધનન યંત્રાનિક પદ્ધતિ વિશે અજ્ઞાન ટોચ છે.

(૪) દેશના રોગો : દેશની સંખ્યા અને જન વેણમતી જવાણું એક કારણ રોગો પણ છે. ગામડાંમાં દેશો જનજનતાના ચેપી રોગો જેવાં કે રીન્ડરપેસ્ટ, પગ અને મોંના દર્દો, એન્ડ્રીશ વિ. થી પીડાતા હોય છે. વડોદરા રાજ્યમાં દેશના ચેપી રોગોને લગતી ઈન્ડીઅન કાઉન્સિલ ઓફ એન્ડ્રીશિયરસ રીસર્ચવર્તી એક તપાસણી કરવામાં આવી હતી. છેલ્લાં દસ વર્ષના આધારમૂલ આંકડા બેગા કરવામાં આવ્યા હતા અને એનેક ગામડાં તથા દવાખાનાંની મુલાકાતોને અંતે આતું પરિણામ બદલ પાડવામાં આવ્યું છે. આખા વડોદરા રાજ્યને આવરી લેના નીચેના આંકડા મહેસાણા જિલ્લાનો અંશત : ખ્યાલ આપે છે તેમ ગણી સકાય, કારણ કે પશુધનની ખાખતમાં વડોદરા રાજ્યમાં મહેસાણા જિલ્લો બહુ અગત્યનો ભાગ હતો.

દેશ ઉપર રોગોનું પ્રમાણ

રોગ	પ્રમાણ	મૃત્યુ પ્રમાણ
૧ હેમોરેજિક સેપ્ટિકમિયા	૨૫%	૮૩%
૨ રીન્ડરપેસ્ટ	૧૬%	૫૨%
૩ બોવાર્ધન સરા	૪.૫%	૬૮%
૪ ઇકવાર્ધન સરા	૮%	૬૧%
૫ પગ અને મોંના	૪૫%	૦૦-૦૩%
૬ એન્ડ્રીશ	૦.૨%	૧૦૦%

ચેપી ન હોય તેના રોગોમાં શીગંઝિ 'કેન્સર' ૧૦ થી ૧૩ ટકા હોય છે. ઉપરના કોઈ પરથી જણાશે કે પગ અને મોંના રોગનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે; બ્યારે મૃત્યુ પ્રમાણ પણ નીચેના રોગોમાં વધારે છે.

રોગનું પ્રમાણ જોતાં જનવરનાં દવાખાનાંની સંખ્યા દસ છે તે ઘણીજ જોહી કહેવાય. વધારામાં માત્ર રાધનપુર, સાંતલપુર, સમી અને હારિજ જેવા તાલુકાઓમાં કે ત્યાં જનવરોનું પ્રમાણ વધારે છે, ત્યાં એક પણ દવાખાનું નથી. દવાદાર, રોગ અવરોધક અને નિવારક કાર્યોના અભાવને લીધે મરણ પ્રમાણ વધુ છે અને દેશનું સ્વાસ્થ્ય પણ જગડતું જાય છે.

(૫) દોરને જળવવાની રીત : દોરની જળવણીની રીત અહીં વિચિત્ર છે. ચરાવવાની પદ્ધતિ આ જિલ્લાના પશુધનના ઉત્કર્ષમાં મોટા ભાગ લાગે છે. કાંકરેજની જાત સુધારવી હોય અને પશુધનમાં સુધારો કરવો હોય તો વસ્તુચિતિત્રો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

ગુજરાતમાં દોર પાંજવાની પ્રથા

સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં દોર ઉછેરવાની પદ્ધતિને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) કોઠ પ્રથા અને (૨) ચરાવવાની પ્રથા. પહેલી પ્રથા ન્યાં ન્યાં વ્યવસ્થિત જમીનદારી અથવા ખેતી છે ત્યાં છે જ્યારે બીજી પ્રથા જેમની પામે જમીન નથી પણ પશુતાં ધણુ હોય છે તેઓ ચારાની જગા મળે ત્યાં ભટકે છે. પહેલીને મિત્ર ખેતી કહી શકાય જ્યારે બીજીને દોર ચારાવાનું કહેવાય. ખેતીવાળો વર્ગ ધણેભાગે બધી જાતનાં જાનવર ન રાખતાં અમુક સંખ્યામાં અને અમુક જાતનાં દોર રાખે છે. ધણુકરીને તે એક કે બે બેંચ અને જરૂર પૂરતા બગીચ રાખે છે; જ્યારે ઘેંટાં, બકરાં કે બેટ રાખતા નથી. ભટકતી જાત મોટેભાગે તે રાખે છે.

રખારી : દોર ઉછેરતી મહેસાણાની ભટકતી એક કોમ

ચારો ચરાવીને ઉછેર પદ્ધતિ અપનાવતી જાતો મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે છે. (૧) રખારી (૨) ભરવાડ (૩) માવધારી (૪) આહિર (૫) ચારણ. પહેલી બે ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યારે છેલ્લી ત્રણ ફક્ત સૌરાષ્ટ્રમાં જ જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં રખારી જ જાનવર ઉછેરનારી મુખ્ય કોમ છે અને ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતની ૬૦% ગાયો આ પ્રજા પામે છે. ગાયો જો અહીં રહી હોય તો તે આ લોકોને લીધે જ અને કાંકરેજના આખવાની આટલી ઊંચી જાતનું માન પણ આ કોમને જ જાય છે. ગુજરાતમાં જ્યારે ગીચ વસ્તીવાળા વિસ્તારમાં વગરમાધિકા જમીનના કટકા મળી આવતા તે સમયે ગુજરાતની ખેતીવિપયક અર્થરચનામાં આ જાતે ધણુ સારો ફાળો આપ્યો છે. પણ સમયના વહેણ સાથે આ દુકાડાઓ ઓછા થતાં અત્યારે ખેડૂતને તે કાળ સમાન છે. આમ ભરવાડોના પ્રમ બહુ ગંભીર બન્યો છે અને ગંભીર વિચારણા માગી લે છે.

પૂર્વે દોર ઉછેરવાનું આર્થિક રીતે સતોષકારક હોવાને લીધે તથા ખેતી અને ઉછેર બંને સાથે ફાવે નહીં માટે આ લોકો ખેતી કરતા નહિ. રખારીઓ આખા ગુજરાતમાં પથરાયેલા છે છતાં મહેસાણામાં તેમની સારી એવી વસ્તી છે. ૧૯૪૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે વડોદરા ગાંધીના ૭૧% રખારીઓ મહેસાણા જિલ્લામાં જ હતા.

ભરવાડોને લગતા પ્રશ્નો

આ બધી જાતોની આજીવિકા દોરના ઉછેર ઉપર જ હતી. અને સાધારણ રીતે કોઈ પાસે ખેડવા કે ચારા માટે પોતાની જમીનનો દુકડો પણ ન હતો. પણ અત્યારના સંજોગો ચારાની જમીનના અભાવને લીધે તેના ધધામાં આડખીલીઓ ઊભી કરે છે. વસ્તી વધતાં વધારે ને વધારે જમીન ખેતી હેઠળ આવતી ગઈ અને જમીનના વધારાના દુકડા ઓછા થતા ગયા. વડોદરા રાજ્યના આંકડા જોતાં માત્ર ૫૦ ફે કે ખેતી હેઠળ ૧૮૮૧ માં ૪૮% જમીન હતી જ્યારે ૧૯૪૧ માં ૭૫% હતી. ખેતી હેઠળ જમીન અને ખેડાઉ જમીનની ટકાવારી પણ ૮૧% હતી તે હાલ ૬૩% છે.

આમ પંડતર જમીન ન મળવાથી તે આજીવ્યાજીવી ખેતી હેઠળની જમીન ચોરી-પીધી વાપરવા મંજૂર અને ખેડૂતો અને ભરવાડો વચ્ચે ઝડપી ઉભા થવા માંડ્યા. આ અવસ્થા એટલા વધી ગયા કે વડોદરા રાજ્યને ખેડૂતોના ખચાવ માટે કાયદા ઘડવાની જરૂર પડી. પણ ભરવાડોને તેમની મુશ્કેલીઓની રાહત ન મળતાં આ કાયદાએ તેમનામાં ઝડપ અને ચોરી વધારી મૂક્યાં; અને અત્યારે રખારી ખેડૂતનો મોટામાં મોટો દુઃખન ગણાય છે.

આમ અત્યારે કેવી રીતે આ લોકોનું જ્ઞાન કામમાં લેવું અને તેમનાં દુઃખ ઓછાં કરવાં, ચરાહના અભાવ, પેસાની તંગી, સમય પ્રમાણે રૂઢિઓ વગેરે સુધારવાં, એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. વડોદરા રાજ્યે રહેણાંચની યોજના કરીને આ પ્રશ્ન ઉકેલવાની મહેનત કરેલી. આ યોજના જરા લંબાણમાં નેવી દિતાવડ થઈ પડશે.

કોલોનાઇઝેશન અને સેટલમેન્ટ (વસવાટની) યોજના

ભરવાડોને દાખવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પછી જ્યારે વડોદરા સરકારને લાગ્યું કે તેમને ટેકાણે પાશ્વર સિવાય કાયદાથી કંઈ કામ નહિ સજે ત્યારે ૧૯૩૬ માં વડોદરા રાજ્યે રખારી વિકાસ યોજના નામની યોજના મહેસાણા જિલ્લા પૂર્વી અમલમાં મૂકી.

તે યોજનાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલા ખરાબાઓ ગોચર માટે સાચવી રાખવા.

(૨) તદ્દન મફત અથવા તો ઓછા દરે આ જમીન ઉપર રખારીઓને દોર અગવવા દેવાં.

(૩) દોરની જાત સુધારવા માટે આ જગ્યાઓ ઉપર શાસ્ત્રીય રીતે ઘાસચારો ઉગાડવો.

(૪) કામનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢી તે પ્રમાણે વર્તવા માટે શરૂઆતનો ખર્ચ વગેરે રખારીઓને પૂરા પાડવા.

(૫) અને આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે રખારીઓને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી.

ભરવાડો આનો પૂરતો લાભ લે તે માટે આ યોજના એ લાગમાં વહેંચી દેવામાં આવી. (૧) કોલોનાઇઝેશન (૨) સેટલમેન્ટ. પહેલી યોજના ત્યાં ૬૦૦ વીધાં જમીન એકત્રિત થાય તેમ હતું ત્યાં અજમાવવામાં આવી જ્યારે બીજી છૂટી છૂટી જમીન હતી ત્યાં. બીજામાં તે ગામડાંના રખારીનેજ તે જગ્યા આપવામાં આવતી ત્યારે પહેલીમાં આખા રાજ્યમાંથી રખારીઓને ત્યાં રહેવા દેવાની સગવડ અપાતી.

યોજનાની પ્રગતિ

દર વર્ષની પ્રગતિના ઇતિહાસમાં ન પડતાં અત્યારની ગિણતિ તપાસી તે ઉપરથી પ્રગતિનો દિસાખ આપણે કાઢીશું.

જિલ્લામાં અત્યારે બે કોલોની છે: એક બેવાસર અને બીજી પ્રતાપનગર; ૨૨ સેટલમેન્ટ છે. આ યોજનાથી ૩૫૨ કુટુંબો અથવા તો ૧૮૬૩ માણોને આ રીતે લાભ મળ્યો છે. કુલે ૧૨,૯૨૮ વીધાં જમીન આવી રીતે તેમને આપવામાં આવી છે. આમાંની ૫૯% ચાસ નીચે છે અને ૪૧% ખેડાણ નીચે છે. નીચેનો કોલો સંપૂર્ણ ચિત્ર આપણી સમક્ષ મળુ કરે છે.

મહેસાણા જિલ્લામાંની સેટલમેન્ટ અને કોલોનીઓ, ૧૯૫૫

૧ કોલોની.	૨
૨ મેટલમેન્ટ	૨૨
૩ લાલ લેતાં કુંડુઓ	૩૫૨
૪ કુલ સંખ્યા	૧૮૬૩
૫ કુંડુખતું સરેરાશ કદ	૫.૨૯
૬ દોરની કુલ સંખ્યા	૩૦૬૩
(અ) બેલાસર કોલોની	૧૭૬
(બ) પ્રતાપનગર ,,	૯૯
(ક) સેટલમેન્ટો	૨૭૮૮
૭ અપાયેલી કુલ જમીન	૧૨૬૨૮ વીધાં
કોલોનીઓને	૨,૨૭૫ ,,
મેટલમેન્ટોને	૧૦,૬૫૩ ..

કોલોનીમાં રહેનારાઓની આજીવિકા દોરમાંથી, તેના વેચાણમાંથી તથા ઉપજના પાકમાંથી મળી રહે છે. આ પાક મીઠાની સાથે વેચવામાં આવે છે અને ખાકીનો પોતાના કામમાં લેવાય છે. સેટલમેન્ટના હિસાબે કોલોનીમાં લોકોની સ્થિતિ વધુ સારી છે. કારણ કે વધારે જમીન અને ખીજ સગવડો પણ આપવામાં આવી છે. મેટલમેન્ટમાં રહેનારાઓની આર્થિક અને સામાજિક વિટંબણાએ પણ છે અને તેમાંની અમુક જોઈ જવી જરૂરી છે.

કોલોની અને સેટલમેન્ટમાં મુશ્કેલીઓ

સેટલમેન્ટને આપવામાં આવેલી જમીન સરકારી ખરાબાની છે. ઘણો ખર્ચ ભાગ સમાંતર સપાટીનો પણ બનાવ્યા વગર આપી દેવામાં આવ્યો છે; અને રખારીઓને ખેતીનું જ્ઞાન ન હોવાથી આ જમીન ખેડતાં મુશ્કેલીઓ પડે છે. પૂરતાં ઓળાર અને અનુભવનો પણ અભાવ છે. આ ઉપરાંત લગભગ બધીજ મેટલમેન્ટોને નદેરો કે કુવાની સગવડ નથી. આમ પાણીની તંગી અને સતત મહેનતના અભાવે જમીનનું ઉત્પન્ન બહુજ નજીવું હોય છે.

જમીન પણ અમુક કારણો નોંધવા ઠીક પડશે. એક એ છે કે રખારી જનત આગમુ હોવાને કારણે ઘણા તેમની જમીન ખીજને ખેડવા આપી દે છે. અને આમ તેઓ વગર મહેનતે કમાય છે. ખીજનું ઘણા તો ખીનખોરાકી પાકો જેવાં કે ધસિખગુલ, અળગી રંગેરે ઉગાડે છે. આ બંને જો ચાતુ રહે તો પ્રગતિ થશે કે કેમ તે શંકા છે.

ઉપરાંત આ ચોજનાએ રખારીઓને રખડના અને ખીજ લોકોની જમીનમાં ચોરી કરતાં અટકાવ્યા છે. તે જોનાં માનુષ પડે છે કે ફક્ત થોડો જ સુધારો થયો છે. એક તપાસણી દરમિયાન ડૉક્ટર ત્યારે જનવરોને ઈન્જેક્શન આપવા ગયા ત્યારે તે કોલોનીમાં એક પણ જનવર જોવા મળેલું નહિ. ઉપરાંત દોર સિવાયનાં અન્ય જનવરો પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે રખારીઓએ રાખ્યાં હતાં. ઘાસચારા ઉપર આવીરીતે મોઝે વધુ રહે છે અને દોરનો ઉત્કર્ષ સધાતો નથી.

ઉપરાંત વસવાટવાળાઓમાં લાઈઆરો ન હોવાને લીધે પૈસા તથા માલના વેચાણ પાપતમાં અવડા ધણા થાય છે.

સેટલમેન્ટ અને કોલોનીઓમાં અનેકલક્ષી મંડળો રચવા બેઠાં છે, કારણકે સરકારે રહેવાસીઓ માટે આરોગ્ય તથા શિક્ષણની કોઈ ખાસ વ્યવસ્થા કરી નથી. આમ ભરવાડોનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ નથી.

સેટલમેન્ટ અને કોલોનીથી થતા ફાયદા

ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓ અને ખામીઓ અને રખારી સિવાયના લોકોનો વિરોધ છતાં આ યોજનાથી ફાયદો થયો છે તે નિર્વિવાદ છે.

એક ફાયદો તો એ છે કે રખારી જાત જે વર્ષોથી લટકતી પ્રજા હતી તે એક ગાયથી અને સુરક્ષિત રહેવાની ઇચ્છાવાળી પ્રજા બની છે. તેમાંના અમુક માણસોએ તો પોતાનો ધંધો છોડી ખીજા ધંધા તરફ લક્ષ્ય દોડાવ્યું છે. આમ અમુક રીતે ખીજાની જમીનમાં ચોરીનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે એ ખીજા પ્રજાને ચોક્કસ લાભ થયો છે.

ઉછેરની પાપતમાં આ યોજનાથી ફાયદો થયો જ છે. ઉછેરમાં સુધારો તેના દૂધના ઉત્પન્નનું પ્રમાણ અને શારીરિક સ્થિતિ બેતા મળી આવે છે. બેલાસર કોલોનીના છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોના દૂધ ઉત્પન્નના આંકડા નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	ઉત્પન્ન
૧૯૪૧	૩ રતલ
૧૯૪૫	૪ $\frac{1}{2}$ „
૧૯૫૦	૫ „
૧૯૫૦-૫૧	૬ „
૧૯૫૧-૫૨	૬ „
૧૯૫૨-૫૩	૬ „

આમ એક દાયકામાં દૂધ ઉત્પન્નમાં ૨૦૦ ટકાનો વધારો થયો છે.

જનવરો શરીરે સારાં અને તગડાં થયાં છે એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચ જાતિનાં અને સારું દૂધ આપનારાં ચર્મા છે. સાધારણતઃ બેલાસરના ગાયીઓમાં ૬૦ ટકા સારાં ખાંધાનાં અને એક સરખી જાતનાં થયાં છે.

ધાસચારામાં મુખ્ય ત્રણ વસ્તુઓ બેલામાં આવે છે. (૧) ગોવર (૨) ધાસ (૩) કોન્સેન્ટ્રેટ્સઃ એગ્રીકલ્ચરલ ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ વડોદરા ની ૧૯૪૯ ની સભામાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ધાસ ની જાત અને જથ્થામાં ૨૦૦ ટકાનો સુધારો થયો છે. સાધારણ રીતે રખારીઓ ને ગાયો કોન્સેન્ટ્રેટ્સ ખવડાવતાં નથી કારણ કે તે પોષણ નથી પણ કોલોની વાળા રખારીઓએ એ ખવડાવવાનું પ્રમાણ વધાર્યું છે.

ઉપરની હકીકત ખતાવે છે કે આ યોજનાથી નક્કર ફાયદો થયો છે. રખારીઓ સ્થાયી બન્યા છે અને દોરની જાતમાં સુધારો થયો છે. વડોદરા સરકારે આવા પ્રથમો સફળ નિકાલ સાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે મુખર્જી સરકારે તે મોટા પાયા ઉપર કરી શરૂ કરેલી યોજનાઓ પૂર્ણ કરી આપવાની રહે છે. આ માટે તાલુકાના ખરાબાની સંપૂર્ણ તપાસણી કરવી જરૂરી છે. વિધીનીકરણ પહેલાંની તપાસ મુજબ અત્યારે ૧૪૭ ગામડાં છે. અને લગભગ ૧૧૪,૦૦૦ વીધાં પડતર જમીન છે. આ જમીન રખારીને આપવા કામ લાગી શકે. વસાહતો અને કોલોની વધતાં દોરના ઉછેર માટે તથા અન્ય વસ્તુ ખરીદવા અને વેચવા માટે સહકારી સંસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ.

ઉપરાંત જિલ્લાની આ સંસ્થાઓનું એક મંડળ બિનું કરવું જોઈએ. અને દોરના સુધાર માટે વસાહતોમાં સક્રિય મહેનતની જરૂર છે. આ માટે (૧) Pedigree આખસા (૨) નકામા જાનવરોને દૂર કરવા (૩) અનિખના ઉછેર માટે સારાં દોર લાવવા (૪) ધાસચારામાં સુધારો કરવો અને (૫) દોરના અવાચ્યમાં સુધારા માટે દવાખાનાની સગવડ કરવી, વગેરે વગેરે.

ઘેટાંનો ઉછેર અને જીનનું ઉત્પાદન

ઘેટાંનો ઉછેર અને જીનનું ઉત્પાદન તથા દૂધદહીંનો ઉદ્યોગ અને તેની પ્રગતિ આ બે પ્રશ્નો પશુધનના પ્રશ્ન સાથે સંકળાઓનાં છે. જિલ્લામાં ઘેટાં અને બકરાંની સંખ્યા અનુક્રમે ૧,૦૪,૫૦૬ અને ૧,૬૯૭૫૮ છે. પાટણ, સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર જેવા તાલુકાઓમાં એવું પ્રમાણ વધુ છે. આના માલિકો મુખ્યત્વે રખારીઓ છે કે જેમની પાસે પૂરતી જમીન હોતી નથી. આ લોકો ચારાની શોધમાં બીજાના ખેતરમાં ધૂમી ભડાં છે અને પીકને નુકસાન કરે છે. આમ ઘેટાંબકરાંનો ઉછેરનો પ્રશ્ન પશુધનથી જરા પણ નિરાશો નથી.

જીનનું ઉત્પાદન બહુ અગત્યની વસ્તુ છે અને અત્યારે એ તદ્દન અવ્યવસ્થિત હાલતમાં છે. પણ આ ઉદ્યોગની અગત્ય જાણી વડોદરા રાજ્યે રીપ એન્ડ વુલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ નામની એક યોજના ૧૯૪૭ માં શરૂ કરી. આ યોજનાનો ઉદ્દેશ એક ઘેટાં ઉછેરવાનું કાર્મ અને પ્રયોગશાળા સ્થાપવાનો હતો. કાર્મનો હેતુ એ હતો કે ધીમે ધીમે ઉછેર માટે મુદર ઘેટાં વધારવાં અને પટંગ જાતનાં ઘેટાં વધારી પાટણ વગેરે જગ્યાએ રખારીઓને આપવાં. ‘વુલ એનાલીસીસ લેબોરેટરી’ સ્થપાઈ અને તેનાથી જુદી જુદી જાતના ઘેટાંનું જીન તપાસી સારામાં સારી જાતનું જીન આપનાર જાનવરને જ રખારીઓને સોંપવાનું નક્કિ થયું.

દેશનાં ઘેટાં વગેરેની પણ તપાસણી કરી સારામાં સારાં ઘેટાં જ જરૂર પડે મોકલવામાં આવવા માંડ્યાં ઈન્ડીઅન કાઉન્સિલ ઓફ એગ્રીકલ્ચરલ રીસર્ચે આવડત આવકારી આગામી પાંચ વર્ષ એટલે ૧૯૫૦ મુધીના બચો ખર્ચ ઉઠાવવાનું કલ્પલ કલ્પું. વડોદરા રાજ્યે પણ આનો પ્રીકાર કર્યો.

સહકારી, જીન ઉત્તરાર્ધ, વિભાગીકરણ અને ધોગણ વગેરે નાના પાયા ઉપર કરતાં પણ ધીમે ધીમે મોટા પાયા ઉપર થતાં વધારે પૈસાના ચેકાણની જરૂર લાગતાં ઈન્ડીઅન વુલ અને પેસ્ટરલ ડેવલપમેન્ટ કું. નામની ધધાદારી સંસ્થાને ૧૯૪૫ માં આપી દેવામાં આવ્યું આ સોંપણી વખતે એમ માનવામાં આવતું હતું કે સંસ્થા પોતાનો ધધો કેવાળી મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તરના તથા નજીકના

તાલુકાનાં લગભગ પાંચ લાખ ઘેટાંને કામ આપશે, અને સરકાર સાથે હાથમીલાવી ડિનની તથા ઘેટાંની ગતમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો કરશે. પણ આમ ન થતાં સંસ્થાને બંધ કરવી પડી.

સુધ ઝોનાલીસીસ લેગેરેટરી ને ૧૯૫૦ મુધી પૈસાની સહાય નમ્મી થવાથી ૧૯૪૭ માં સરકારને આ યોજના વધારીને મદદ કરવા માટે અરજી કરવામાં આવી. ૧૯૫૦ મુધી સરકારે રીપ ધીડીંગ ફાઈમ ને ચવાવવાની કચુવાત આપી. આ કચુવાત વખતે સરકારે રીમાઈ પણ કરેલી કે ખેતીવિગયક કમીશનર અને રજીસ્ટ્રાર ઓફ કૌ-ઓપરેટીવ એઆયટીઝ બંને બેગામગી ઉપરની અરજાઓ શરૂ કરેલું કામ ચાલુ રાખવા માટે દાઈ યોજના કરવી.

સુધ ઝોનાલીસીસ લેગેરેટરીએ બદુજ મુંદર કામગીરી ખમવી અને ૧૯૪૬-૪૭ માં ઈ-ડીઆન કાઉન્સીય ઓફ સાયન્ડીરીક રીસર્ચ આ કાર્યની સફળતા જોઈ પાટણવાળી જગ્યાએ આ કાર્ય મોટા પાયો ઉપર ચલું જોઈએ તેવી ભલામણ કરી પણ રીપ ધીડીંગ ફાઈમ સાન એરીસર અને માણસોના અભાવે બંધ કરેલું પડ્યું.

દૂધ દહીંનો ઉદ્યોગ

લગભગ દૈનિક ૧૨ લાખ રતલ દૂધનું ઉત્પાદન હોવાને લીધે આ જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગના વિકાસને સારો અવકાશ છે. અત્યારે જિલ્લામાં ક્યાંય પણ દૂધ અથવા દૂધની વસ્તુની પદ્ધતિસ વેચાણની પ્રથા નથી, અને ઘી દૂધ માં બેગબેગનું પ્રમાણ વધવા માંડ્યું છે.

જિલ્લામાં દૂધના વપરાશના આધારભૂત આકૃષ્ટ મળ્યા સુરક્ષિત છે, પણ વડોદરા રાજ્યની ગાયો અને બેગોનું પ્રમાણ પર અને ૫૬ ટકા આ જિલ્લામાં છે તે જોતાં સાધારણ અનુમાન કરી નકામ. હિંદી સંઘમાં દૂધના ૧૯૫૦ માં થયેલા વેચાણ ઉપગના રીપોર્ટ ઉપરથી વડોદરા રાજ્યમાં દૂધનો ઉપાડ નીચે મુજબ હતો.

વડોદરા રાજ્યમાં ૧૯૫૦ માં દૂધનો ઉપાડ

દૂધ	૪૩૦૮
ઘી	૪૬૦૮
દહીં	૪૦૬
માખણ	૦૦૧
બોચા	૩૦૭
આઈસક્રીમ	નહિવન
મલાઈ	૧૦૦
કુલ્લે દૂધ	૧૦૦૦૦
કુલ્લે દૂધ ની વસ્તુઓ	૫૬૦૨

ઉપરના આંકડા એમ બતાવે છે કે ૫૦ ટકાથી વધારે દૂધમાંથી બીજી ચીજો ખનાવવામાં આવે છે; અને ૪૬-૮૦% દૂધ તું ઘી ખનાવવામાં આવે છે. મહેસાણા ઘી માટે ઘણું પ્રખ્યાત છે.

વડોદરા રાજ્યમાં ઘીનું કુલ્યે ઉત્પાદન વર્ષે ૨,૪૦,૦૦૦ મણ છે. આમાંથી મહેસાણાનો ફાળો ૬૨% છે. વડોદરા રાજ્યની ૨૬૦૦૦ મણની નિકાસનો ૮૧ ટકા મહેસાણામાંથી છે. (રુરલ બરોડા ' પાનુ' ૭૧) આ જોતાં જણાશે કે ઘીનું ઉત્પાદન અને વેચાણ બહુ અગત્યનાં છે અને આ ઉદ્યોગતરફ વધુ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે.

ઘીની જાત સુધરે અને કિંમત વધુ આવે તે માટે વડોદરા રાજ્યે મહેસાણામાં ઘી ટ્રેડીંગ સેન્ટર્સ ખોલ્યાં હતાં. પણ પ્રયોગશાળા ના નિભાવનો પ્રશ્ન ન ઉકેલાતાં તે બંધ કરવાં પડ્યાં. આમ છતાં દૂધ ઉદ્યોગની અગત્યના સમગ્ર રાજ્યે જાનવર સુધારણા પાછળ ૧ લાખની સૂડી રાષ્ટ્રી અને પ્રતિ વર્ષે રૂ. ૪૧,૨૦૦ ખર્ચવાનું નકિક કયું. ઉદ્યોગના ઉત્કર્ષ માટે તથા જિલ્લાની કુદરતી સંપત્તિ નો પૂરતો ઉપયોગ કરવા માટે મુખર્ષ રાજ્યે આ બધી યોજનાઓ માથે લઈ લેવી જોઈ એ.

આ યોજના, રખારીની વસાહત યોજના, થેટાં ઉછેરની યોજના તથા જાનતી યોજના વગેરે યોજનાઓથી પગુધનમાં સુધારો થશે. અને સંખ્યામાં પણ વધારો થશે એટલુંજ નહિ પણ જિલ્લાની સમગ્ર આર્થિક નિધિમાં પણ ઘણો સુધારો થશે.

વિનિમયપ્રવૃત્તિ ઝાંતે વાહનવ્યવહાર.

વિનિમયપ્રવૃત્તિ (Marketing)

મહેસાણા જિલ્લા જેવા ખેતીપ્રધાન પ્રદેશમાં મુગજાદિન બજાર ના પ્રશ્નની અગત્યતા સહેજે સમજાય એવી છે. આમ વિકાસની કાઈ પણ યોજનામાં એનું ધ્યાન અત્યંત હોય છે. એટલે જિલ્લાની વર્તમાન માર્કેટીંગ પરિસ્થિતિ શું છે એનો ખ્યાલ હોવો જરૂરી છે.

મહેસાણામાં વિનિમયપ્રવૃત્તિ માટે ખાસ વસ્તુઓ આ છે : દાણા, કઠોળ, કપાસ, તેલિખીયાં, છરુ, વરીઆળી, અને ઇસખગુચ. આમાં એરડો, ઇસખગુચ, છરુ અને વરીઆળી પરદેશ ખૂબ જાય છે. ઇસખગુચ મુખ્યત્વે અમેરિકા મોકલાય છે. એટલે બજાર જે મુગજાદિન હોય તો આ જિલ્લાને ઇતરદારી લાભો મળે એમ છે. દાણા અને કઠોળની ખપત રથાનિક પણ સારી છે અને બહારગામ પણ જાય છે. તુવેરની દાળ, મગ, મઠ, અડદ, ચણા, ચિ. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્યભારત ઇ. રથે જાય છે. આમ જિલ્લામાં ઉપજતી જૂદી જૂદી વસ્તુઓ ધ્યાનિક તેમજ બહારગામ-પરદેશમાં સારી રીતે જાય છે.

વેચનારાના પ્રકાર

આ બધી વસ્તુઓ વાપરનારા પામે પહોંચે એ પહેલાં એ અનેક હાથોમાંથી પસાર થાય છે. મહેસાણા જિલ્લામાં ખેતીની ઉપજની વસ્તુઓની વહેંચણી ધણું ખરું ત્રણ જાતના વ્યાપારીઓ દ્વારા થાય છે : (૧) ઉત્પાદકો, (૨) ગામડાના વેપારીઓ અને (૩) બજારના વેપારીઓ. ત્રણેયનું પ્રમાણ, અહીંના અગત્યના બજાર કેન્દ્રોમાં, નીચે મુજબ છે.

કોડો નં. ૧

અલગ અલગ જાતના વેચનારાઓનું પ્રમાણ-૧૯૫૨

બજાર	ઉત્પાદકો	ગામના વેપારી	બજારના વેપારી
હારિજ	૨૦%	૬૦%	૨૦%
ઊંઝા	૩૦%	૫૦%	૨૦%
સિદ્ધપુર	૮૦%	૧૦%	૧૦%
પાટણ	૪૫%	૪૫%	૧૦%
કડી : દાણા	૭૦%	૧૦%	૨૦%
કપાસ	૨૦%	૬૦%	૨૦%

આધાર : ડીરટ્રીટ માર્કેટિંગ એક્સિઝ, મહેસાણા.

ઉપરના કોડો પરથી જણાયે કે અલગ અલગ કેન્દ્રો પર વેચનારાઓના પ્રકારમાં એકસરખા પહોં નથી. ઊંઝામાં વેપારીઓનું પ્રમાણ વધુ છે; ત્યારે સિદ્ધપુરમાં ઉત્પાદકો વધુ છે. હારિજમાં પણ વેપારી ૬૦% છે અને ઉત્પાદકો માત્ર ૨૦%. આખા જિલ્લા વિષે એમ કેહી શકાય છે અહીં ગ્રામ-વેપારીનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે. એનાં અનેક કારણો છે.

કોઠો નં ૨.

તાલુકાવાળા ગામ-ખજારનું પ્રમાણ

તાલુકો	ખજારવાળા ગામોની મુજબ						કુલ
	ગામના	ગામથી ૫ માં	જેથી પાંચ માઈલ ની દુરમાં	પાંચથી ૬ માઈલ ની દુરમાં	૬ માઈલ થી વધુ	અન્ય ખજાર નથી	
૧ ચાણસમા	૫ (૪૫)	૧૭ (૨૪૩)	૫૮ (૫૨૩)	૨૧ (૧૮૧)	—	—	૧૧૧
૨ હાગિર	—	૫૩ (૫૩)	૮ (૨૧૦)	૨૫ (૬૫૮)	૩ (૭૮)	—	૩૮
૩ ઢી	—	—	૧ (૦૮)	૪ (૩૫)	૧૧૨ (૮૪૫)	૨ (૧૬)	૧૧૮
૪ કોના X	—	—	—	—	૧૧ (૧૨૦)	૮૧ (૮૮૦)	૮૨
૫ ખેરાણુ XXX	—	૩ (૧૮)	૩ (૧૦)	૧ (૦૬)	—	૧૫૮ (૮૬૪)	૧૬૪
૬ મહેસાણા (અ)	—	૩ (૪૦૦)	—	—	૩ (૬૦૦)	—	૫
૭ પાપણુ	૩ (૧૫)	૨૫ (૧૦૮)	૫૦ (૧૦૭)	૫૮ (૪૨૩)	૮ (૬૬)	—	૧૩૭
૮ રાધનપુર XXXX	૧ (૧૪)	—	૨૩ (૩૦૮)	૩૮ (૫૫૭)	૪ (૫૭)	૩ (૪૩)	૭૦
૯ સમી XXX અર્થવા અન્ય ભગવત નથી	—	—	—	—	—	—	—
૧૦ સાતપર XXX	—	—	૧ (૧૩)	૨૧ (૨૮૦)	૫૨ (૬૮૪)	૧ (૧૩)	૭૫
૧૧ સિદ્ધપુર	૩ (૩૭)	૭ (૮૫)	૨૪ (૨૮૩)	૧૨ (૧૪૬)	૩ (૩૭)	૩૩ (૫૦૨)	૮૨
૧૨ વિભાપુર	૧૮ (૧૮૪)	૩૬ (૩૪૮)	૪૨ (૪૦૮)	૬ (૫૮)	—	—	૧૦૩
૧૩ વીસનગર	—	૩ (૫૫)	૨૩ (૫૨૬)	૨૮ (૫૧૮)	—	—	૫૪
કુલ	૩૦	૮૫	૨૩૫	૨૧૫	૧૮૭	૨૭૮	૧૦૫૦

આધાર નેશનલ ટેબ્યુરેશન ઓફિસ મુજબ

નોંધ કોઈના ગામના કુલના ટકા દ્વારા છે

X ના તાલુકામાં એકે ચ ખજાર નથી લેવા બજાર મટે અમદાવાદ નય છે

X X વડનગર સિવાય આ તાલુકામાં બીજા મ્યાય બજાર નથી

(અ) આ તાલુકામાં બજાર નથી મહેસાણા અને અમદાવાદ-એ બે હેકાટો બજાર મટે લેવા નય છે

X X આ તાલુકાઓ મટે નજીકના નજીક બજાર હોરિંગ છે

અહીંનું ઉત્પાદન ઘણું ખરું ગામના વેપારીઓને જ વેચવામાં આવે છે. એનું એક મુખ્ય કારણ ખેડૂતોની ગરિબી છે. ખેતદેવુંનું પ્રમાણ કેટલું છે એ આંકડાના અભાવને કારણે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ અમારી તપાસ દરમ્યાન અમે જોયું કે ખેડૂતો ગામના વેપારીઓના દેવાદાર છે અને એટલે એમને ઘણા ખરા પાક વેપારીઓને વેચવો પડે છે. જ્યાં આ જાતની ગોઠવણ પહેલેથી કરવામાં નથી આવી ત્યાં ખેડૂતોને પાક જેવો તૈયાર થાય કે તરત જ એમના લેણદારોને એમનું દેવું ચૂકવવા પેટે એ આપી દેવો પડે છે.

ગામનું ઉત્પાદન ગામમાં જ વેચી નાખવાનું બીજું એક કારણ નજીકના ખજાર સાથે વાદન વ્યવહારની અપૂરતી સગવડ એ છે. રસ્તા ખરાબ, વાદનની સગવડ નહીં; પરિણમે માત્ર લઈ જવા-લાવવાનું ઘણું મોંઘું પડે છે. ઉપરાંત આપણે જોયું કે ખેડૂતો પાસે દેર-માડાં પૂરતાં નથી. વળી જિલ્લામાં ખજાર-દેત્રો ઓછાં અને ગામોથી દૂર દૂર આવેલાં છે. કાકા નં. ૨ માં બતાવ્યા મુજબ જિલ્લાના પચાસ ટકા ઉપરના ગામો નજીકના નજીક ખજારથી ઓછામાં ઓછા પાંચ માર્દા દૂર છે. એમાં ચે રાધનપુર, સમી અને સાંતલપુર તાલુકાઓની પરિસ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે.

આ ઉપરાંત ગામ બહારના ખજારમાં માત્ર ન લઈ જવાનું બીજું એક કારણ ખેડૂતનું ખજારના ભાવ વિષેનું અજ્ઞાન અને આડનિયા-દવાઓનો ત્રાસ. આમ ખજારની પરિસ્થિતિ વિષેની સમજણનો અભાવ એક મુખ્ય કારણ છે.

ખજારની પદ્ધતિ

મહેસાણા જિલ્લામાં ખેતીનું ઉત્પાદન વેચવાની પદ્ધતિ મુખ્ય એ જાતની છે : (૧) ગામમાં જ વેચવાની, (૨) ખજારમાં વેચવાની. આ બંને પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ એની આર્થિક અગત્ય અને સૂક્ષ્મ માર્કેટિંગ ની દૃષ્ટિએ કરવો રસપ્રદ થઈ પડશે.

ગામમાં વેચાણ ગામના વેપારીઓ કાપણીને સમયે અંદરના ગામોમાં જાય અને ખેડૂતો સાથે સોદો કરી આવે. બંનેની સંમતિથી ભાવ નક્કી કરવામાં આવે. ખેડૂતને ખજારના ભાવની કશી ગતાગમ હોતી નથી. એટલે વેપારી એને ફસવી લે છે.

દસ શેરના એકમનું ત્રાજુનું સામાન્ય રીતે આખા જિલ્લામાં માત્ર તોલવા માટે વપરાય છે. ગામનો 'તોલાટ' માત્ર તોલે અને એને ખરીદનાર પૈસા આપે એટલે 'તોલાટ'નું વસણ ખરીદનાર તરફી હોય છે. એમ કહેવાય છે કે આશરે પાંચ અર્ધો શેર માત્ર તોલની લુચ્ચાઈમાં પચાવી પાટવામાં આવે છે. હારિજ જેવી જગ્યાએ માલની ડીલીવરી ગામમાં જ આપવાની હોય છે; જ્યારે પાટણ જેવા સ્થળોએ ડીલીવરી વેપારીના ગોડાઉનમાં આપવાની હોય છે.

તોલ કરતી વખતે અહીં એવો નિયમ છે કે દર કોથળે (પાંચ મણ સ્થાનિક) કે શેર કાપી લેવાનું. આ કાપનું પ્રમાણ અલગ અલગ ઠેકાણે અને જુદી જુદી વસ્તુ પર જુદું હોય છે. બિંઝાની આસપાસ એરંડામાં ૬ શેર, અને કોળામાં મણે ૧ શેર કાપનું પ્રમાણ હોય છે. વરીઆળી, સરસવ છરું, ઈસળગુવ, મેથી વિ. માં એ પ્રમાણ મણે બે શેર છે. ઉપરાંત છરું, વરીઆળી ઈ. માં વેપારીઓ 'લાભ' મારે છે. તોલના અંતે ૨૬ શેર જેટલો 'લાભ' વેપારીને આપવામાં આવે છે.

આ તોલમા કાપ ઉપરાંત બીજી અનેક કિંમતો ખેડૂતોને આપવી પડે છે. આ કિંમતોનું પ્રમાણ સ્થળે સ્થળે જુદું હોય છે. મો રૂપિયે એક આનાથી ચાર આના સુધીની કિંમત ધર્માદા તરીકે ખેડૂતોએ આપવી પડે છે. કાચળા દીઠ એકથી બે આના મજૂરીનો દર આપવો પડે છે. વિજનપુરમાં આ ઉપરાંત મો રૂપિયે આઠ આનાથી રૂપિયો વટાવ ભાંગવામા આવે છે. આ બધી વિધિ પતાવીને દીલીવરી વખતે 'કનડા' આપવાની હોય છે.

ગામના વેચાણમાં પૈસા તરતજ નથી મળતા પરંતુ ૧૨-૧૫ દિવસ પછી ચૂકવવામા આવે છે. જો તરત પૈસા જોઈતા હોય તો ખાજા દર સો રૂપિયે આઠ આના કે રૂપિયો વટાવ કાપી આપવો પડે છે. આ ઉપરાંત નાણાં ધીરવાનો ધધો તો ચાલતો જ હોય છે. અને એનું વ્યાજ ૬% થી ૧૫% સુધી લેવાય છે.

ઉપરની હકીકતો પરથી ઉત્પાદકો-ખેડૂતોની લાચાર સ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે. એમનાં અજ્ઞાન અને ગરિબીનો વેપારીઓ ખોટો લાભ લેવા લે છે. એમ ગણતરી કરવામા આવી છે કે ખેડૂતોને માથના ૧૦% થી ૧૨% આવા એકાનુની અને છેતરપીડીવાળા વહેવારમાં આપી દેવા પડે છે.

બજારમાં વેચાણ : ગામમા વેચાણ પૂરું થતા ગામના વેપારીઓ માથ ખોટાં નગરોમાં, ખોટાં બજારોમાં લઇ જાય છે. અહીંની વેચાણ-ખરીદ પદ્ધતિ ગામ કરતા જુદી હોય છે. સવારે બજાર ખુલ્યા બાદ વેપારીઓ અને આડતિયાઓ બજારમા ભેગા થાય. હારિજ, પાટણ અને સિદ્ધપુર જેવે ઠેકાણે માત્ર જાહેર સિલાહિમાં વેચાય છે. જો વડુ લાવ્યો એને માથ મળે છે. સિલાહિ થાય ત્યાં સુધી માથનો તોલ કરવામાં આવતો નથી. જાંઝામાં આવી પદ્ધતિ નથી. અહીં આડતિયા ગામના વેપારી પાસેથી માત્રનો નમુનો લઇ જઈયાબધ વેપારીઓને ખતાવે. જઈયાબધ વેપારી નમુનો તપાસી ભાવ એક કચગમાં લખી આપે, મોટેથી બોલે નહીં. જાંઝામા કેટલાક કારમામા આડતિયા ગામના વેપારીની હાજરી વિના એનો માત્ર જઈયાબધ વેપારીઓને વેચી નાખે

જાહેર સિલાહિ દ્વારા કે ખાનગી રીતે વેચાણ થઈ ગયા બાદ ફરી વજન કરવામાં આવે છે. એમ કામચલાણમાં તેમ અહીં મળતું જાણ્યું કામચલાણી કિંમત ખરીદનારને આપવી પડે છે.

બજારમાં વજન દરમ્યાન અનેક પ્રકારના વટાવ આપવા પડે છે. દર બગાળી માથ દીઠ એકથી દોઢ મેટ્ર કન્ટન પેટ લઈ લેવામા આવે છે. મમાલા માં બે શેર વટાવ લેવામાં આવે છે. ઉપગત છેલ્લે અઢી શેરથી ઓછુ હોય તો એમ ને એમ ખરીદનાર પર ધકકેલવામાં આવે છે.

વજનવિધિ પત્યા બાદ પૈસા ચૂકવાય છે. ગામના વેપારીને રોકડા પૈસા જોઈતા હોય તો મો રૂપિયે ચાર આના વટાવ લઇ લેવામા આવે છે. સામાન્ય રીતે પૈસા દસ-૫૬૨ દિવસ બાદ ચૂકવાય છે.

આ સમય દરમ્યાન એડવાન્સ જો આપવામા આવે તો એનો પર ૬% થી ૧૫% વ્યાજ લેવામા આવે છે.

આખરી વર્ષાનું ચૂકવાય એ પહેલાં બચતમાં નીચે મુજબ વટાવ કાપવામાં આવે છે.

કમિંગન	ગો રૂપિય એક રૂપિયા
મર્માફ	ગાડે એકથી ત્રણ આના
પાંચરોપાળ	ગાડે છ આનાથી રૂપિયા
વનનની કિંમત	ગાડે છ આનાથી રૂપિયા
મજૂરી	અથગે એકથી ત્રણ આના

આ પ્રકારના બચતના નગેદ નગેદના વટાવની પદ્ધતિ મહેસાણાની ખામિયત છે અને એ અડીની બચતપદ્ધતિની મોટામાં મોટી ખામી છે. આ બધા વટાવોને લઈને ઉપાદેશ જે કિંમત મેળવે છે અને આખરી પ્રગટ જે કિંમત આપે છે એ બે વચ્ચે ભાગે મોટો તફાવત રેખા છે. બચતનું જે ઉપવર્ગિય નિયંત્રણ કંચામાં આવે તે નીચે મુજબ કાપદા થઈ શકે

માલમાં બચત

૧ જૂદી ગળનગને કાગળે નુકશાન	.. ગાડે ૫ ગેર
૨ ખોટા મિગણને કાગળે	.. ૧૫ ગેર
૩ છેલ્લો ગેર એમને એમ આલ્યો નય	.. ૨૩ ..
૪ અધિક મળે ૩ ગેર...	.. ૧૨૩ ..
૫ નમુના વિ.	.. ૫ ..

કુલ ગાડે ૪૦ ગેર

પૈમામાં કાપદે

૧ મર્માફ	રૂ. ૦—૩—૦ ગાડે
૨ પાંચરોપાળ	રૂ. ૦—૨—૦ ..
૩ મજૂરી	રૂ. ૦—૮—૦ ..
૪ દવાથી	રૂ. ૦—૮—૦ ..
૫ કદદા	રૂ. ૫—૦—૦ ..

કુલ રૂ. ૬ ૫—૦ ..

મહેસાણા જિલ્લામાં દોરતું બચત

મહેસાણા જિલ્લામાં ખેતીવાડીની નિષળના બચતની ચર્ચા કરતી વખતે દોરના બચતની ચર્ચા કરતી પહુ ઠીક થઈ પડશે. સિદ્ધપુર, પાટણ, મહેસાણા અને વીમનગર દોરના મુખ્ય બચત છે. સાધારણ અંદાજ અનુસાર દરવર્ષે આ દરેક બચતમાંથી તરતના જંગોશ અને તેજ આણેશ પદ્ધતી વીસ દવર પાડી, બેંક, ઘેટા અને બકરા જેવાં જનવરોની નિકામ કાપ છે. આધારના અભાવે આ દરેક કેદના મોકકમ આંકડા મેળવવાનું કઠિન છે પરંતુ એકદંડે પરિચિતિમાં ઉપર જણાવેલા અંદાજ કરતાં ખામ કરો ફરક નથી.

મોટા ભાગના જનનરો ગિલ્દાની બહાર, ખાસ કરીને મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. દોર બજારમાં દોરનું વેચાણ કરનારાઓમાં દોરનો ઉછેર કરનારાઓનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે કુલ વેચનારાઓમાંથી ૬૦% તો ગામડાના વેપારીઓ હોય છે. આથી ગ્રામ-ધોરણે વેચાણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. વર્ગી દોર ઉછેરનારાઓ અત્યંત છે અને તેઓ બજારમાં દોર વેચવાથી યત્ન લાભો મળ્યુંતા નથી. આ ઉપરાંત આ દોર બજારના કેન્દ્રોમાં દોરોને ગખવા માટેના કાર્થ વાડાનો કે દોર આરામ કરી શકે તેવો તેમજ દોરો માટે પાણીનો કોઈ વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન નથી. દોર ઉછેરનારાઓ પણ કદાચ આ મુશ્કેલીઓ સમજી ગયા છે અને આથી તેઓ પોતાનાં જનનરો ગામડાના વેપારીઓને વેચી નાખવાનું પસંદ કરે છે. ગામડાના વેપારીઓ બજારના વેપારીઓ સાથે સતત સંપર્ક જાળવી રાખે છે અને જરૂર પડતાંજ દોર ઉછેરનારાઓ પાસે જઈને મોઢો કરી લે છે. બેંસની કિંમત તેની દૂધ આપવાની શક્તિના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે, જ્યારે ઘેટાં અને બકરાંની કિંમત તેનાં શરીર પરનાં બિન અને માંસના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. વેપારીને જનનર સોંપી દેવામાં આવે છે અને તે તેને દોરના બજારના મથકે લઈ જાય છે.

વેચનારને તાત્કાલિક નાણાં ચૂકવી આપવામાં આવતાં નથી. એ થોડા સમય પછી ચૂકવવામાં આવે છે. સાથેસાથ સુધીની પ્રથા પણ ચાલે છે અને વેચાણની આવકમાંથી તે રકમ કાપી આપવામાં આવે છે. આ સિવાય આ વેપારમાં ધર્માદા, પાંજરાપોળ વિ. દરો જેવા કોઈ ચૂકવવા પડતા નથી.

બેંસોની બજારની મોસમ સામાન્ય રીતે આખું વર્ષ એકસરખી રહે છે, માત્ર ઓગસ્ટથી જાન્યુઆરી સુધીના મહિનાઓ દરમિયાન તેનું પ્રમાણ જરા વધારામાં રહે છે. ઘેટાં-બકરાંના બજારોની મોસમ પણ આખા વર્ષની છે અને તેમાં સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધીના મહિનાઓમાં ઘેટાંઓનો અને નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધીના મહિનાઓમાં બકરાઓનો ધીકતો વેપાર થાય છે.

આ કેન્દ્રોમાં દોરોનો મોઢો પતાવવા માટે જગ્યાની કોઈ અવગ વ્યવસ્થા નથી. બજારના વેપારીઓના કેટલાક તબેલાઓ હોય છે અને તેમાં જનનરોને રાખવામાં આવે છે. બેંસોને આ તબેલાઓમાં લાયવામાં આવે છે અને ખરીદનાર ત્યાં તે કેટલું દૂધ આપે છે તે તપાસી લે છે. કિંમત નક્કી કરવામાં સામાન્ય રીતે જનનરની ઉંમર, તંદુરસ્તી અને દેખાવની ગણના કરવામાં આવે છે. પૈસા ચૂકવતી વખતે વેપારી બજાર-ખર્ચ તરીકે નીચે બતાવેલા ધોરણે રકમ કાપી લે છે.

૧. દલાકી	બેંસ દીઠ રૂ. ૧૦
૨. જનનરને તબેલામાં રાખવાના, વેગનમાં લઈ જવા વિગેરેની મજૂરી	બેંસ દીઠ રૂ. ૨
૩. જનનરને ખવડાવવાનો રોજનો ખર્ચ	બેંસ દીઠ રૂ. ૫

દોર બજારની આ પદ્ધતિ પરથી એ સાફ દેખાઈ આવે છે કે દોર ઉછેરનાર બજારભાવ વિશે તદ્દન અજાત છે અને એથી તેનું દરેક રીતે શોષણ થઈ શકે છે. વેપારીદારા ખર્ચ તરીકે લેવામાં આવતી રકમ પણ ધણી વધુ પડતી છે. નિવામથી વેચાણ થતું નહીં હોવાથી હરિકાદરથી અંકુશ પણ નથી. મહેસાણામાં દોરના વેપારને પદ્ધતિસરના ધોરણે મુકવાની આવશ્યકતા છે. એમ ક્યારથી બહુરે લિલામ, ખર્ચ તરીકે બિનજરૂરી રકમ લેવાની પદ્ધતિનો અંત, બેંસ કેટલું દૂધ આપે

છે તેની સાચી તપાસ અને દોરના અગર માટે વાડો, પાણીનો પુરવઠો અને દોરતાંપર માટે તળીઓ સદાયતા પ્રયત્નના લાભો મળશે.

વાયદા અગરો

અગરોની પદ્ધતિના વિભાગમાં વાયદા અગરોના અવકાશ અને વિકાસ વિશે ચર્ચા કરવી જરૂરી છે. વેપારના વિકાસ થતાં અને અગરોનો વિસ્તાર વધતાં વાયદા અગરો ખેતીવાડીની વિવિધ નિષ્પન્નોના વેપારનો અંતર્ગત ભાગ બની ગયેલ છે. મહેસાણા જિલ્લામાં વાયદા અગરોનું કામ કરતી રજીસ્ટર થયેલી અને રજીસ્ટર થયા વગરની સંખ્યાબધ સંસ્થાઓ છે. વડોદરા સરકારે મહેસાણા જિલ્લામાં મદદ અર્થે તમામ વાયદા અગરો બંધ કરી દીધા હતા, પરંતુ જોડાણ પછી તે ફરી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને અત્યારે સૌથી વધુ જોરમાં જે કાર્મ મીઠાના વાયદા અગર ચાલતા હોય તે તે ઝેરડાના ખીયાંના અગર છે. ઝેરડીના ખીયાં ઉપરાંત છૂંદ, વરિયાળી, ઇસબગુલ, સરસવ, કાંકણ વિગેરે સીંજે અંગે પણ વાયદા અગરોમાં સારું કામકામ ચાલુ છે.

વેપારી મંડળો

વાયદાનો વેપાર કરતા વેપારીઓ મંડળો ગ્રામીણ સંગઠિત થયેલા છે. જિલ્લામાં આવા મંડળોની સંખ્યા લગભગ ૭ની છે. વાયદાનો વેપાર કરતાં કેટલાંક મંડળો નોંધાયેલાં નહીં હોઈને મોક્ષસ આંકડો આપવાનું શક્ય નથી.

અત્રે એ વાતની નોંધ લઈ શકાય કે જિલ્લામાં વાયદા વિનિમયનું કામ કરતા મંડળોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી વધારે છે. જે દેશમાં વાયદા અગરો પર નિયમન છે ત્યાં તેની સંખ્યા ઘણી મર્યાદિત છે. દાખલા તરીકે અમેરિકામાં જલ્સોનો વિનિમય કરતાં આવાં મંડળોની સંખ્યા માત્ર સત્તરની, બ્રિટનમાં ૭થી જે ઓછી અને અનાજ અને તેલીયાંની ન્યાંયી મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ વેપાર થાય છે તે આછું ન્યાંયનામાં માત્ર બેની છે.

વેપારની પદ્ધતિ

બધા મંડળોના પેટા-કાનૂનોમાં વાયદાના વેપાર અંગેની શરતોની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય છે. બધા મંડળોના અપનાવેલા વેપારના નિયમો એકસરખા નથી. આ તબક્કે તેના પેટા-કાનૂનોની વિગતોમાં ઉતરતું આવશ્યક નથી; પરંતુ એમ કહી શકાય કે વેપારના નિયમોમાં શક્ય તેટલી વધુ હદે એકસૂત્રતા હોય એ ઇચ્છનીય છે.

સામાન્ય મોદાઓ ઉપરાંત 'તેજ-મંદી' તરીકે ઓળખાતા મોદાઓનો ઉદ્દેશ્ય પણ અદ્દી કરી શકાય. એમ કહી શકાય કે તેજ-મંદીના ધોરણે ચતા મોદાઓનું પ્રમાણ પણ ધણું મોટું છે. કેટલીક વાર અનાજ પેદા કરતા કિસાનો પણ આ કારણે ખોતાની ઉપજ સામે આ ધંધામાં પડવા લોભાયા છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે કિસાનોની સ્થિતિ પર 'તેજ-મંદી' ની આર્થિક અસર ખતરનાક અને નાશકારક પૂરતાર થઈ છે. આ અંગે હકીકતો જાણવા જીલ્લાવટલારી તપાસ જરૂરી છે.

અગર માટે નાણાં

ખેતરમાંથી પાકને વાપરનારાઓ સુધી ખસેડવા માટે જરૂરી નાણાંની જોગવાઈની ખામત બીજી ખામતો જેટલીજ મહત્વની છે. ખેડૂતોથી માંડીને ગામના વેપારીઓ અને જરૂરયાબધના વેપારીઓ

સુધી ખેતીવાડીની નિપજ્ઞતાની ખરીદી અને વહેંચણી કરતા સૌ કોઈ કામકાજ માટે વધતે ઓછે અંગે બહારનાં નાણાં પર આધાર રાખે છે. આ દારમાળામાં જેનું રચના સૌથી પહેલું છે તેવા કિસાનની નાણાંકીય સ્થિતિ ઘણી નબળી છે અને ખાસ લક્ષ માગી લે છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં બજાર માટેનાં નાણા સહિત, ખેતીવાડી માટેનાં નાણાનો પ્રશ્ન વ્યાપક તપાસ માગી લે છે. આ પ્રકારની સામાન્ય તપાસમાં આ બાબતની વધુ વિગતમાં ઝેંડા ઉતરવાનું શક્ય નહતું. એટલે હવે પછીની વિચારણા જિલ્લાની અમારી સામાન્ય તપાસ દરમિયાન મળેલી છુટ્ટીબવાઈ માહિતી અને વિગતોના આધારે કરાયેલી છે.

ખેડૂતો માટે નાણાંનો પ્રશ્ન

સમગ્ર જિલ્લામાં જ્યારે જ્યારે ખેડૂતોને નાણાંની જરૂર પડે ત્યારે તેમનો મુખ્ય આધાર ગામનો વાણિયો છે. જિલ્લામાં નાણાં ધીરધારની પ્રવૃત્તિ કેટલી જોરમાં ચાલે છે તેનો ખ્યાલ નાણાંની ધીરધાર કરનારાઓ માટેનો કાનૂન અમલમાં મૂકતાં પહેલે વર્ષે નાણાંની ધીરધાર કરતા જે શરણે પોતાનાં નામો નોંધાવેલા તેની સંખ્યા પરથી મળી રહે છે. સમગ્ર જિલ્લામાં મુખ્ય ગણ્યના તમામ જિલ્લાઓમાં જેટલા શરણે છે તે બધાના સરવાળા જેટલાં, એટલે કે ૬,૦૫૭ નાણાં ધીરધાર કરનારાઓ નોંધાયા હતા અને તેઓએ જેઓ વેપારી ન હોય તેવાઓની ૪૧ લાખ રૂપિયાની લેનો આપી હતી. પરંતુ એ પછી નોંધાવેલા શરણેની સંખ્યા અધોઅધ ધટી ગઈ છે અને પરિણામે ઉછીના નાણાં મેળવવાની સગવડતા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે.

નાણાં ઉછીના મેળવવાનાં બીજાં સાધનો સહકારી ધિરાણ મંડળો અને ખરીદ-વેચાણ મંડળોના છે. પરંતુ આ સાધનોદ્વારા મળતા નાણાંનું પ્રમાણ મોટું નથી. સહકાર શિપ્ક હેઠળન પ્રકરણમાં જોઈ શકાશે તેમ જિલ્લાની સહકાર પ્રવૃત્તિએ ખાસ પ્રગતિ સાધી નથી. કેટલાક કિસ્સાઓમાં એમ પણ જાણવા મળ્યું છે કે આમ સહકારી મંડળોના વહીવટ કિસાનોને પૈસા ધીરતા શરણેના હાથમાં જ હોય છે. એવી ફરિયાદ થઈ હતી કે ઘણા કિસ્સાઓમાં કિસાનને મંડળી પાસેથી ભાગ્યે જ મળેલી નાણાં ઉછીના મળે છે. નાણાં ધીરનાર મંડળી પાસેથી ઓછા વ્યાજે નાણાં ઉપાડે છે અને ખેડૂતને વધુ વ્યાજે તે રકમ ધીરે છે. અને આ રીતે મંડળીના હિસાબ અને જોખમે નફો મેળવે છે.

ખેડૂતો માટે નાણાં ઉછીના મેળવવા માટેની સગવડતાઓ ખુબજ અપૂરતી છે એ હકીકત બાબતે રાખતાં પોતાના માલને બજારમાં જતો રોકાને તેનો જથ્થો જળજી રાખવાની મોટા ભાગના કિસાનોની શક્તિ સરખામણીમાં ઘણી ઓછી છે. પરિણામે તેઓને કાપણી પછી તરતજ પોતાનું બધું અનાજ વેચી નાખવાની ફરજ પડે છે. આને લઈને તેઓને ભાવ ઓછો મળે છે. કિસાનો પોતાના અનાજનો જથ્થો પોતાની પામે રાખી શકે છે માટે તેઓને યોગ્ય દરે નાણાં ઉછીના આપવા અંગેની સગવડતાઓમાં સુધારો કરવામાં આવે એ ઈચ્છનીય છે.

નાણાંની ધીરધાર કરતા શરણે પર નિયમન લાદવાના ઇરાદાથી કે ખેડૂતને સરતા વ્યાજે નાણાં ઉછીના મળે એ હેતુથી સુધારણાના જે પગલાં લેવામાં આવે એથી કિસાનોની સ્થિતિમાં કદાચ નોંધપાત્ર સુધારો નહીં થાય. ખેતીવાડીની નિપજ્ઞતાની બજાર માટેના નાણાંની વ્યવસ્થા સહિતની ખેતીકામ માટેની નાણાંની વ્યવસ્થા અંગેની વર્તમાન સ્થિતિ સંતોષજનક નથી. શક્ય તેવા તમામ સાધનોદ્વારા સહકાર આપવામાં આવતો હોવા છતાં પ્રમાણમાં આ પ્રવૃત્તિએ કરેલી પ્રગતિ ઘણીજ

ઓછી છે. આમ હોઈને અમને એમ લાગ્યું છે કે દરજ્જે નાણાંની ધીરધાર કરતા મરશ્વરું વચરવ પહેલાના જોડણું છે.

આદરીકતની સામી અવિધિ સાદી છે. સદકારી પ્રવૃત્તિ માત્ર નાણાંની ધીરધાર કરતાં તંત્રની જોગવાઈ કરે છે પરંતુ જોડતને તે નાણાં બાજે મેળવી શકે તેને લાયક બનાવવા કયા ગંભીર પ્રયત્નો થતા હોય એમ લાગતું નથી. અને જ્યાં સુધી જોડત નાણાં બાજે મેળવવાની લાયકાત ધરાવતો ન થાય ત્યાં સુધી નાણાં ધીરધાર અંગેનું કાર્ય પણ તંત્ર સફળ થઈ શકે નહીં.

જિલ્લામાં સદકારી ધીરધારની શક્તિ અને બજારની સગવડતાઓ અંગે 'સદકારી'નાં પ્રકરણમાં વિગતપૂર્વક વિચારણા કરવામાં આવી છે.

વેચાણના બીજા પ્રશ્નો

સંપ્રદ : સંપ્રદ મારેની રીત તથા સગવડ બંને પૂરતાં નથી. લગભગ બધી બીજે ચેલામાં અથવા તેા છુટી ભાડાની વખારોમાં ગખવામાં આવે છે. ગણતા છપરાં, ઉંદર અને બીજા બગાડ થતા હોવાથી આ પદ્ધતિ બિયકુલ સંતોષકારક નથી. જિલ્લા વેચાણ ઓફીસરે બહાર પાડેલ ગણતરી પ્રમાણે આમ થતાં તુકસાનની ટકાવારી નીચે મુજબ છે.

સુકાઈ જવાથી થતું તુકસાન	૩ %
જવાતથી થતું ,,	૧ %
ઉંદરથી ,,	૧ %
ચોરી	૧ %
વરસાદથી થતું તુકસાન	૧ %

કુલે.

૪ ૩ ટકા

વજન અને માપ : વખારની મુશ્કેલીની જેમ ખામીવાળાં વજન, માપ અને ત્રાજવાં ને લીધે જિલ્લામાં વેચાણને ધક્કા પહોંચે છે. દશશેરીઆ અને દાધવાં ત્રાજવાં ગામડામાં બહુજ પ્રચલિત છે; અને આને લીધેજ હેતરાવાનો ભય વધુ હોય છે. ગામના મોટા કાંટામાં પણ ખામી હોય છે. આ ઉપરાંત જિલ્લામાં અમુક બીજેમાં ૪૧ થી ૪૩ રતલનો ભણ પણ પ્રચલિત છે.

વર્ગીકરણ અને પ્રમાણીકરણ : (Grading & Standardisation) કચે અને પગલે ભેગસેગ એ પણ અડીનું દુણ છે. બીચી જનમાં નીચી જન નાખકિ, ધાન્યમાં ધૂળ અને કાંકરા નાખવા, અને ઘીમાં વનસ્પતિ તથા 'વ્હાઇટ ઓઇલ' મેળવવામાં આવે છે. જોકે આટકયા પછી પણ થોડા કાંકરા, રેતી તો આવેજ પણ ઘણી જાત આ બાણીજીતીજ કરવામાં આવે છે. જરામાં રેતી અને વરીઆળીમાં જુસ્સું મેળવવામાં આવે છે. ઘઉંમાં જાતો ભેગી કરવામાં આવે છે. આ બધું અટકાવવા વિલીનીકરણ પહેલાં વડોદરા રાજ્યે ઘીનું વીસનગર અને ધીનોજ વર્ગીકરણ કરવાની યોજના રાફ કરી. આ યોજના સંતોષજનક હતી પણ ઘીના પુરવઠામાં બહુજ ઘટ પડતાં અને વર્ગીકરણના કાળમાં ફેરફાર થતાં આ યોજના પડતી મૂકાઇ છે. એક વખત મહેસાણાનું ધી પ્રખ્યાત હતું તેનો અત્યારે ભેગસેગને લીધે કાર્ષ ભાવ પણ પૂજી નથી.

વાહનવ્યવહાર

વાહન : આર્થિક, ઘરકરી, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ વાહનનું મહત્વ બહુજ છે. સફળ રાજ્ય કારભાર, દુષ્કાળ રાહત, વ્યાપાર વાણિજ્યનું વધવું અને દેશની સપત્તિનો સદુપયોગ કરી સુમેળ સાધવો, તથા પ્રજાની પ્રમાણ્યસર વહેંચણી થવી આ બધું સારા વાહન વ્યવહાર પર નિર્ભર છે.

રેલ્વે

જિલ્લામાં રેલ્વેની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ છે.

૧. રેલ્વે માઇલ	૩૨૮ (આશરે)
૨. જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ	૪૧૨૬ ચો. માઇલ
૩. વસ્તી	૧,૪૭૧,૬૬૨
૪. દર હજાર ચો. માઇલે રેલ્વે માઇલ	૭૯.૫
૫. દર હસહજારની વસ્તીએ રેલ્વે માઇલ	૨.૨

આધાર : “ડીરેક્ટરી સેન્સસ હેન્ડબુક” અને “પી. રબ્બુ ડી.” મહેસાણા જિલ્લો.

ઉપરના આંકડા વડોદરા રાજ્ય તથા ૧૯૪૭ માં હિંદના આંકડા સાથે સરખાવતાં નીચેનું ચિત્ર મળે છે.

	મહેસાણા ૧૯૫૦	વડોદરા ૧૯૩૬	હિંદ ૧૯૪૭	યુરોપ (રશિયા બાદ કરતાં)
દર હજાર ચો. માઇલે રેલ્વેના માઇલ.	૭૯.૫	૬૧.૬૮	૨૭.૮	૧૧૪.૪
દર હસહજારની વસ્તીએ રેલ્વેના માઇલ.	૨.૨	૩.૮	૧.૧	મળતા નથી.

અખિલ હિંદના આંકડા જોતાં જિલ્લાના આંકડા ખરાબ ન કહેવાય. પણ સાથે સાથે આપણે બુદ્ધિનું જોષએ નહિ કે હિંદની પરિસ્થિતિ દુઃખજનક છે જ. હવે આપણે જિલ્લામાં આવેલાં રેલ્વે સ્ટેશનથી નજીકમાં નજીક ગામ વગેરેની સ્થિતિ તપાસીએ.

સેક્ટર રેલ્વેસ્ટેશનવાળા ગામડાંની સંખ્યા

જિલ્લો અને તાલુકો.	ગામડાં	જે માઇલ ની અંદર	જેથી પાંચ માઇલ દૂર	પાંચથી દસ માઇલ દૂર	દસ માઇલથી વધારે દૂર	અંતરની માહિતી નથી	કુલ ગામડાં
મહેસાણા જિલ્લો	૩૦૯	૧૯૩	૩૪૩	૨૨૨	૧૭૨	૩૨	૧૨૪૭
ચાણસમા	૪.૫	૩૬૮	૧૮૦	૬૮	—	—	૧૧૧

ખેરાળુ	૧૦૮	૧૫૦૩	૩૨૦૬	૩૨૦૩	૭૬	૬૦૮	૧૬૪
વીસનગર	૫૦૫	૧૬૦૭	૫૫૦૬	૨૨૦૨	—	—	૫૮
મહેસાણા	૭૦૧	૪૨૦૦	૩૮૦૪	૭૦૧	—	૫૦૪	૧૧૨
રાધનપુર	—	—	—	૪૦૩	૬૧૦૪	૪૦૩	૭૦
સિદ્ધપુર	૮૦૫	૨૦૦૭	૪૧૦૫	૧૬૦૫	૧૦૩	૮૦૫	૮૦
સાંતલપુર	—	—	—	—	૧૦૦૦૦	—	૭૪
પાટણ	૨૦૨	૬૦૮	૪૦૦૧	૩૮૦૦	૧૨૦૨	૦૦૭	૧૩૭
સમી	—	—	૭૦૭	૨૬૦૭	૫૬૦૩	૩૦૩	૬૧
કડી	૨૦૫	૨૪૦૪	૪૪૦૬	૨૬૦૦	૦૦૮	૧૦૭	૧૧૬
કલોલ	૧૨૦૦	૧૮૦૫	૪૦૦૪	૦૫૦૦	—	૨૦૧	૬૦
વીજાપુર	૪૦૬	૨૮૦૧	૪૭૦૬	૧૬૦૫	૦૦૬	—	૧૦૩
હારિજ	—	૧૦૦૫	૦૬૦૩	૫૭૦૬	૫૦૩	—	૩૮

આધાર : રેન્ડસ ટ્રબ્યુચેગન ઑફીસ, મુબઈ.

ઉપરના કોષ પરથી જણાશે કે રાધનપુર, સાંતલપુર, સમી, હારિજ વગેરે તાલુકાઓમાં રેલ્વેની સગવડનો અભાવ છે, બ્યારે ખેરાળુ, પાટણ અને કડી જેવા તાલુકાઓમાં ધણા ગામડાં રેલ્વે સ્ટેશનથી ૬ માઈલ કે વધારે દૂર છે.

જિલ્લાનું કદ, વ્યાપાર અને વાણિજ્ય અને વિકાસનો અવકાશ જોતાં રેલ્વેની સગવડ વધવી જોઈએ અને મુખ્ય તાલુકાઓ એકબીજાથી સંકળાએલા રહે તે જરૂરી છે. નીચે આપેલાં સૂચનો જરૂરિયાત પ્રમાણે હાથ ધરવાં જોઈએ.

જિલ્લાની મહેસાણા-તારંગા લાઈનમાં વેરેલા થી ટીખાની રેલ્વે લાઈન છે. આ નાથીગર ક્વેરી સાઈડીંગ નામે ઓળખાય છે. પણ આનો ઉતારુઓ કે માસના હેંગર માટે ઉપયોગ થતો નથી. જો આને ટીખાથી ચાર માઈલ દૂર સતલાસના મુખી લંબાવી ઉતારુ તથા માલ માટે ચાલુ કરવામાં આવે તો ગડવાડાનો પછાત ભાગ વિકાસ પામે તેમ છે. ઉપરાંત ગડવાડા અને બનાસકાંઠાનાં જંગલની સમૃદ્ધિનો પણ વ્યાપારમાં ઉપયોગ લઈ શકાય તેમ છે. સાથે સાથે સામરમતી નહેર યોજના ધારોઈ આગળ આવે છે તે સાતલાસનાથી ફક્ત ચારજ માઈલ દૂર છે અને લાઈન અહીં મુખી જો લાવવામાં આવે તો ધારોઈના બંધ બાંધવાની ચીએ લાવવાનું સુગમ પડે. આ યોજના બહુજ સમી છે અને નાખેલા પૈસા થોડાંકજ વર્ષમાં પાછા મળી શકે તેમ છે.

પહેલાં વડોદરા રાજ્યે વિજાપુર-રાણીસપુરની રેલ્વેનો વિચાર કર્યો હતો અને કામ પણ શરૂ થયું હતું. શરૂઆતનું કાર્ગ પણ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું હતું. પણ મુબઈ સરકારે આવતાંજ આ યોજનાને કોણ જાણે કેમ પડતી મૂકી છે. રાણીસપુર ચીની વાસણો માટે પ્રખ્યાત છે અને ઉપરાંત ગ્રામવિકાસ યોજનામાં છે માટે રેલ્વે થવી જરૂરી છે.

ત્રીજું સૂચન છે સિદ્ધપુર અને કોકાશી જોડવાનું. આ બંને વચ્ચેનું અંતર ફક્ત ૭ માઈલ છે. અત્યારે પાટણ અને કોકાશી રેલ્વેથી જોડાયેલાં છે અને ફક્ત આ જોડાણ ૭ માઈલ લંબાવી સિદ્ધપુર

મુધી લઈ જવામાં ઉત્તર સાથેના વેપારમાં સુગમતા થતા સરકારને રેકેલ મૂડી પાછી તરત મળી જાય તેમ છે.

ચોથું સૂચન રાધનપુરને પાટણ અથવા હારિજથી જોડવા માટેનું છે. હીસા-કંડલા રેલ્વે થતાં અમદાવાદ અથવા મહેસાણાથી રાધનપુર અથવા કંડલા જતા ઉતાડ્યોને પાલનપુર-હીસાના લાંબા ચક્કર ધગાવી જવું પડે છે. ઉપર મુજબનું જોડાણ થતાં ખર્ચ તથા સમયનો ઘણો બચાવ થશે. આ માટે પાટણ અને નજીકનાં ગામડાંઓમાંથી વિનંતીઓ કરાઈ છે અને આને અમે ટેકા આપીએ છીએ. ભીલડી અને વાગડોદને જોડવા માટેનું સૂચન પાંચમું છે. રેલ્વેખાતાની ઇચ્છા જોધપુર રેલ્વે ઉપર આવેલ અણીવાડા ને હીસા-કંડલા ઉપર આવેલ ભીલડી સાથે જોડવાની છે. આની સાથે જો ભીલડીને નજીકના રેશન વાગડોદ સાથે જોડવામાં આવે તો અમદાવાદથી જોધપુરનો મીઠો વહેવાર શરૂ થઈ શકે, અને આ ગુજરાત અને રાજસ્થાન બંનેના વિકાસમાં મદદ કરે.

અને છેલ્લે તારંગાહીલ અને ઉદયપુરને જોડવાનું સૂચન કરીએ છીએ. આપણી સરકાર ગુજરાત રાજસ્થાનને જોડવાનો વિચાર કરી રહી છે. અમારા મત મુજબ ટૂંકમાં ટૂંકા રસ્તા હોય તો તે તારંગા અને ઉદયપુર વચ્ચે છે.

આમ ઉપર સૂચવેલી જોડાણ યોજનાઓ અમલમાં મૂકાય તો નિજ્જાની પ્રગતી ઉન્નતિમાં ઝડપી વધારો થાય.

રસ્તા

જો રસ્તા સારા હોય તો રેલ્વેની અછત થોડો ધણે અંશે ન લાગે.

પણ નિજ્જાની રસ્તાની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ છે. જુદી જુદી જાતના રસ્તા પી. ઇન્ડિય. હી. ખાનાના આપેલા આંકડા પ્રમાણે ફક્ત ૩૨૬ માઈલ જ છે. હિંદુસ્તાન સાથે સરખાવતાં આંકડાનો કોઠો નીચે આપેલો છે તે જોવો રસપ્રદ થઈ પડશે.

મહેસાણા નિજ્જાના રસ્તાનું માપ

મહેસાણા	હિંદુસ્તાન
૬૨ હજાર ચો. માઈલ	
કેટલા માઈલ રસ્તા	૭૬૦૦
૬૨ હજાર હજાર માઈલ	
કેટલા માઈલ રસ્તા	૨૨
	૭૪

ઉપરના કોઠા પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રદેશમાં રસ્તા અંગેની સગવડો ઘણી ઓછી છે. મુવિકસિન ખેતીપ્રદેશમાં કોઈ પણ ગામ મુખ્ય રસ્તાથી પાંચ માઈલ કરતાં વધુ દુર ન હોતું જોઈએ એમ નાગપુર યોજના કહે છે. એ વાતને ધ્યાનમાં રાખતાં અહીંની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ કહેવાય. અપાટીની સ્થિતિ પ્રમાણે હાલના રસ્તાનું પૃથક્કરણ કરીએ તો ઘણું અસંતોષજનક ચિત્ર રજૂ થાય છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં રસ્તાના પ્રકાર

ગ્રેટ હાઇવે	૩ માર્ચ	પાકા રસ્તો	૩ માર્ચ
મુખ્ય નિલ્લો રસ્તો	૧૮૦ "	કાચો રસ્તો	૩૧૪ "
બીજા " "	૧૪૩ "	પથરવાળો રસ્તો	૯ "
ગામ રસ્તો	—	—	—
	૩૨૬ માર્ચ		૩૨૬ માર્ચ

આધાર : જરૂર બાંધકામ ખાતુ, મુખ્ય સરકાર.

મુખ્યત્વે કરીને રસ્તા માટીના છે, અને તેથી એમાંમાં તેનો ઉપયોગ બંધ થઈ જાય છે, અને આમ વાહન વ્યવહાર વગભગ બંધ કરવો પડે છે.

નિલ્લામાં રસ્તાની ગિચાઈનું વર્ણન આર. બી. દુરે 'ધી હોપેલેન્ડ એન્ડ બેસા ૨૦૮'માં સારું કર્યું છે. થોડાક ઉનારો નીચે આપીએ. “થોડે ઘણે અંગે રસ્તાની ખરાબ પરિસ્થિતિ આખા ગુજરાતમાં છે તેમ કહી શકાય રસ્તા ખનાવવાના સામાનના અભાવને કારણે રસ્તા ખનાવવામાં આવ્યા નથી અને સાત કથળેલી પરિસ્થિતિ સુધારવા કેઈ પણ પગલાં લેવામાં આવ્યાં નથી. રસ્તા માટેના સરસામાન મળે તેવી જગ્યાઓ તરફ લક્ષ્ય આપાયું પણ નથી. થોડાક રેલ્વે રસ્તા હોવાથી વહેવારમાં આવતી અડચણોને થોડી રાહત મળી છે. પણ સાથે સાથે આ હોવાને કારણે સગવડ ભરેલા વાહન વ્યવહારની અછળનો આપણને જરૂરી ખ્યાલ આવે છે”.....(પાનાં ૧૦૪-૧૦૫)

પ્રમત્તની હવે વધારે ધ્યાનપાત્ર ન કરતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે નિલ્લાના વાહન વ્યવહાર ઉપર બહુજાન્યાન આપી સુધારવાની જરૂર છે.

તાર ટપાલની વ્યવસ્થા

વાહન જોડણી વ્યવહાર પણ ફેશની ઉન્નતિ માટે જરૂરી છે. તાર અને ટપાલ મારફત થતા વ્યવહારનું પ્રમાણ જોતાં દેશની આર્થિક મહત્તાનો ઠીક ખ્યાલ આવી શકે. ઉપરાંત એ સામાજિક, આર્થિક અને સાર્વજનિક ઉદ્દેશોમાં મારો ભાગ ભજવી શકે.

ટપાલ ધરવાળાં ગામડાંની ટકાવારી

નિલ્લો અને તાલુકો	ગામમાં ન	એ માઈલ ની અંદર	૨ થી ૫ માઈલની અંદર	૫ થી ૧૦ માઈલની અંદર	૧૦ માઈલ ઉપર	અજ્ઞાત	કુલ
મહેસાણા નિલ્લો	૧૨૦૫	૨૮૦૦	૩૮૦૧	૧૬૦૩	૧૦૮	૩૦૩	૧૦૦ (૧૨૪૭)
ચાણસમા	૧૦૦૮	૩૧૦૩	૧૫૦૦	૮૦૦	—	૦૦૬	૧૦૦ (૧૧૧)
ખેરાળુ	૮૦૦	૩૨૦૩	૪૩૦૩	૮૦૫	—	૦૦૭	૧૦૦ (૧૬૪)
વીસતગર	૧૪૦૮	૩૮૦૬	૪૦૦૪	૧૦૬	—	—	૧૦૦ (૫૪)

મહેસાણા	૧૭૮	૪૨-૮	૨૬-૭	૮-૭	—	૪-૦	૧૦૦	(૧૧૨)
રાધનપુર	૧-૪	૧-૪	૩૨-૯	૫૭-૨	૨-૮	૪-૩	૧૦૦	(૭૦)
મિદ્ધપુર	૧૭-૧	૩૦-૫	૩૨-૯	૧૧-૦	૧-૨	૭-૩	૧૦૦	(૮૨)
પાટણ	૧૧-૦	૨૫-૫	૪૭-૫	૧૬-૦	—	—	૧૦૦	(૧૩૭)
સાંતલપુર	૨-૭	૯-૩	૪૧-૩	૦૮-૭	૬-૬	૧-૪	૧૦૦	(૭૫)
સમી	૫-૫	૯-૯	૨૩-૧	૪૨-૮	૧૫-૪	૩-૩	૧૦૦	(૯૧)
કડી	૧૩-૫	૩૬-૧	૩૮-૭	૫-૦	૦-૮	૫-૯	૧૦૦	(૧૧૯)
કલોલ	૨૧-૭	૩૨-૬	૩૫-૯	૫-૪	—	૪-૪	૧૦૦	(૬૨)
વીળાપુર	૨૬-૨	૪૩-૭	૨૮-૨	૧-૯	—	—	૧૦૦	(૧૦૩)
હારિજ	૨-૬	૧૩-૨	૩૯-૫	૪૪-૭	—	—	૧૦૦	(૩૮)

આધાર : સેન્સસ ડેપ્યુલેગન ઓફીસ મુજબ

ઉપરનો કોડો બતાવે છે કે રાધનપુર, સાંતલપુર, સમી અને હારિજ જેવા તાલુકાઓમાં મોટે ભાગે ગામથી પાંચ માઇલ થી વધારે દૂર દયાવ ઓફીસો આવેલી છે; અને દયાવ ઓફીસવાળાં ગામડાંની સખ્યા ઘુજ છે. હવકારા (ખેપીઆ) ની પ્રથા કેટલે અંશે ફળીબૂત છે તે કહી શકાય તેમ નથી, છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે ઉપરના ચાર તાલુકાઓમાં સમવડ બહુજ ઓછી છે.

શિશ્યનું પ્રમાણ વધતાં અને સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ થતાં તાર દયાવની વ્યવસ્થામાં મુદ્દારાની બહુજ જરૂર પડે છે. વિકાસનાં ખીન્ન કાર્યો લેવાય તે સાથે આને પણ ન બૂલતા થોડાં સ્થાન આપી વિકાસ સાધવો જરૂરી છે.

અ હ ક ૨

મહેસાણા જિલ્લામાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ છેક ૧૯૦૯-૧૦ માં થયાનું મળી શકાય છે. એ વર્ષે હારિજ તાલુકાના એ ગામડાઓમાં એ નાની મંડળીઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી. વડોદરા સરકારે ૧૯૧૯ માં સહકારી પ્રવૃત્તિ માટેના અગ્રગ ખાતાની રચના કરી હતી. એથી આ પ્રવૃત્તિને સારો વેગ સાંપડ્યો અને ખીચ દાવાને અંતે જિલ્લામાં ૩,૨૪૮ સભ્યો ધરાવતી ૮૧ મંડળીઓ રચવામાં આવી હતી.

૧૯૨૦ થી ૧૯૪૦ સુધીની પ્રગતિ ધીમી પણ ચેત્ક્રમ છે. વડોદરા સરકારે આ એ દાયકા દરમ્યાન આ પ્રવૃત્તિને સુધારવા, વિકસાવવા અને સંયોજિત કરવાની દિશામાં ખુબ કામ કર્યું હતું. આ પ્રયાસોને પરિણામે ૧૯૪૦ ની આખરમાં જિલ્લામાં ૧૧,૭૪૨ સભ્યો ધરાવતી ૨૫૮ મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં હતી.

૧૯૪૦ સુધી જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિ ખેતીવાડીના ધંધામાં ધિરાણના કામકાજ પૂરતી મર્યાદિત હતી. ઉપરાંત આમાંની ઘણી મંડળીઓ શ્રુતઆય હતી અને ખોટનો ધંધો કરતી હતી. યુદ્ધકાળ દરમિયાન કરી સહકારી પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળ્યું. યુદ્ધકાળના અંકુશિત અર્થકારણે સંખ્યાબંધ લોકોને અનાજ અને ખીજ ચીજોની વહેચણી તથા ખરીદી માટે સહકારી મંડળીઓ રચવા આકર્ષ્યા. આ રીતે સાંપડેલા વેગને પરિણામે, એક રીતે, કેટલી મંડળીઓને સ્થિર થવામાં તથા પોતાના આર્થિક માળખાને મજબૂત બનાવવામાં સહાય મળી. ઘણી મંડળીઓ દ્વારા મોટા પાયા પર અનાજ પ્રાપ્તિ અને વહેંચણીનું કામ ચાલતુ હતું અને તેમાંથી મંડળીઓને સારો નફો મળતો હતો.

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે જોડાણ પહેલાના સમયમાં સહકારી પ્રવૃત્તિએ કોઈ વિશેષ પ્રગતિ સાધી ન હતી. મહેસાણા જિલ્લામાં પડોશના ખીચ જિલ્લાઓની સરખામણીમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ જોડેલો થયો જોડેલો જોડેલો થયો ન હતો. સહકારી નાણાંનો લાભ ખેતીવિપયક જરૂરિયાતના નાના હિસ્સાને પહોંચી વળવા પૂરતો મળતો હતો. મંડળીઓની નાણાંકિય સ્થિતિ પણ એકંદરે અતિ કુશાલ હતી અને વ્યવસ્થા ઘણી ખરાબ હતી.

ધીમા વિકાસનાં કારણો

સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિ નાખતાં પ્રગતિની ગતિમાં વેગ નજરે પડતો નથી. ચાલીસ વર્ષોના લાંબા સમય દરમિયાન માત્ર ૧૭૭ ખેતીવાડીવિષયક અને ૭૬ ખીચ-ખેતીવાડી વિષયક મંડળીઓ રચાઈ હતી. પ્રવૃત્તિના વિકાસની ધીમી ગતિનાં કારણો સુવિદિત છે.

સહકારી ખાતું પ્રમાણમાં નાનું હતું એમ કહી શકાય. બ્રિટિશ શાસનના ખીચ જિલ્લાઓની સરખામણીમાં જિલ્લાનું સંગઠન અને પ્રચારકામ ઘણું નબળું હતું. સહકારી એક (કોઓપરેટિવ બેન્ક) નો અભાવ એ પણ પ્રવૃત્તિના ઝડપી વિકાસના માર્ગ આડેનો એક અંતરાલ હતો. ધી ડિસ્ટ્રિક્ટ સેન્ટ્રલ

બેકતું બંડેળ મર્યાદિત હતું અને રાજ્ય તરફથી મીઠી મદદ મળતી ન હોવાથી બધી મંડળીઓને લેન આપવાનું એના માટે મુશ્કેલ હતું. દુકામાં, બધી સારી સહકારી મંડળીઓ પોતાના ડિસાન સમ્યોને પૂરતા પ્રમાણમાં લેન આપી શકે એ માટે એની મંડળીઓને નાણા પૂર્ણ પાડી શકે એની કોઈ મળ્યો સહકારી બેકીંગ પદ્ધતિ અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હતી.

વળી, ધણીખરી મંડળીઓ અમર્યાદિત જવાબદારીના પાયા પર ચલાયેલી હતી. આથી બિચાગ મરીબ કિસાનો આવી મંડળીઓ સાથે પોતાનું ભારિ જોડતા અચકાતા હતા. અમર્યાદિત જવાબદારીને કારણે ધનિક વર્ગ પણ આવી મંડળીઓમાં જોડાવાની અનિચ્છ દાખવતો હતો. મંડળીઓના વ્યાજનો દર પણ અતિ આકર્ષક - ૬ થી ૧૦ ટકા - હતો. જનતામાં આ માટે ઉત્સાહ કે પહેલ કંઈવારો ઉભળકો ન હતો.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

૧૯૪૮-૪૯ માં બંડેળમ રાજ્યના વિગ્તારોનું મુખર્ષ રાજ્ય સાથે જોડાયું થયું એ પછી સહકારી ખાતું જુની મંડળીઓને મુખર્ષના ધોરણે નવેસરથી વ્યવસ્થિત કરવાની દિશામાં પ્રયાસો કરી રહ્યું છે. મૃતપ્રાપ્ત પડેલી મંડળીઓમાં નવા પ્રાણ પૂરવાના, ધગ ધડારગરની મંડળીઓને સમેગી લેવાના અને વિવિધવધી મંડળીઓને સુવ્યવસ્થિત અને સંગઠિત કરવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

કોઠો નં. ૧

મહેસાણા જિલ્લામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ

વર્ષ	મંડળીઓની સંખ્યા	કુલસભ્યો	આજી થાપણ	
૧૯૪૬-૫૦	૩૬૧	૩૪,૩૩૭	૪૬૭	લાખ
૧૯૫૦-૫૧	૪૦૩	૪૫,૨૦૧	૫૭૪	"
૧૯૫૧-૫૨	૪૦૭	૫૬,૧૩૦	૬૬૦	"
૧૯૫૨-૫૩ (માર્ચ)	૪૧૮	૪૭,૩૫૬	૭૪૦૩૩	"

આધાર આસિસ્ટન્ટ રજીસ્ટ્રાર એફ કે.એ.પટેલેવ મોસાયરીઝ, મહેસાણા જિલ્લા

* (૧૯૫૨-૫૩ માં સભ્યોની સંખ્યામાં ઘટાડો નોંધાયેલો જણાય છે, એ માટે બાજે આગળના વર્ષના આંકડાઓમાં ધ્રુવેલી અતિશયોક્તિને આભારી લાગે છે.)

લૈંગગોલિક વહેંચણી

સહકારી પ્રવૃત્તિ જિલ્લાના બધા તાલુકાઓમાં એકસરખી રીતે ફેલાયેલી નથી નીચેના કોષમાં તાલુકાઓમાં સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા કેટલી છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે.

કોઠો નં. ૨

મહેસાણા જિલ્લામાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો ફેલાવો

તાલુકો	સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા
ચાણસમા	૬૪
વિજપુર	૬૦
મહેસાણા	૫૯

કડી	૫૪
કલોલ	૪૧
સિધ્ધપુર	૩૪
વિસનગર	૩૦
પાટણ	૩૦
ખેરાળુ	૨૩
રાધનપુર	૬
સમી	૪
હારિજ	૨
સાંતલપુર	-

આધાર : આસિરન્ટ રજીસ્ટર ઓફ કોઓપરેટિવ ગ્રોસાયટીઝ, મહેસાણા જિલ્લો

ઉપરનો કોડો સૂચવે છે કે સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસના વિસ્તારોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) કોડોમાં પહેલા પાંચ તાલુકા જિલ્લાના ખીજા ભાગોની સરખામણીએ સારી રીતે વિકાસ પામેલા છે. (૨) સિધ્ધપુર, પાટણ, વિસનગર અને ખેરાળુને એકસાથે મૂકીને, તેનું ઓછા વિકસિત વિસ્તારોનું એક જૂથ બનાવી શકાય, અને (૩) રાધનપુર, સમી, હારિજ અને સાંતલપુરને એકસાથે મૂકીને તેનું એક અણવિકસિત વિસ્તારોનું જૂથ રચી શકાય.

જિલ્લામાં આ અસમાન વિકાસના કારણો સુવિદિત છે. ત્રીજું જૂથ અવિકસિત છે કેમ કે સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર એ જૂનપૂર્વ પાલણપુર અને રાધનપુર રાજ્યોના ભાગો હતા અને ત્યાં સહકારી પ્રવૃત્તિને ઐતસાહન આપના કોઈપણ પ્રકારના પ્રયત્નો થયા ન હતા. આ ઉપરાંત તાલુકાઓની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી ન હતી. જમીન હલકા પ્રકારની છે અને વરસાદ ખૂબ ઓછો પડે છે, ખીજા જૂથના પ્રદેશોની, જમીનની ભૂત અને સરેરાશ વરસાદ ખાખતમાં, સ્થિતિ વધુ સારી છે અને પહેલા જૂથની સ્થિતિ તો ખીજા બધા તાલુકાઓની સાથે સરખાવતા દરેક ખાખતમાં સૌથી વધુ સારી છે.

ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓ

ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓ જિલ્લાના સહકારી અર્થકારણોનો એક મુખ્ય ભાગ છે. પહેલી ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીની રચના ૧૯૦૯ માં હારિજ તાલુકામાં થઈ હતી. ૧૯૨૦ સુધીમાં જિલ્લામાં લગભગ ૬૩ ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓ કામ કરતી થઈ હતી. ૧૯૪૮-૪૯ માં તેની સંખ્યા ૧૬૦ પર પહોંચી ગઈ હતી. લગભગ બધી મંડળીઓ અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી અનુ-લિમિટેડ હતી અને તેમની પાસે થોડી એની ભરાયેલી થાપણ હતી. લોન આપવા અંગેનું કામકામ પણ ખૂબ નાના પાયા પર ચાલતું હતું અને તેમાંની ઘણીખરી તો સરખી રીતે કામ પણ કરતી ન હતી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

જિલ્લાનું મુખર્ધી રાજ્ય સાથે જોડાણ થયા પછી મંડળીઓના સંખ્યોની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો નોંધાયો છે. નીચેના કોડમાં પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

કોઠો નં. ૩

મહેસાણા જિલ્લામાં ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓનો વિકાસ

વર્ષ	મંડળીઓની સંખ્યા	સભ્યોની સંખ્યા
૧૯૪૯-૫૦	૧૮૪	૧૯,૫૫૬
૧૯૫૦-૫૧	૨૦૬	૧૩,૯૪૨
૧૯૫૧-૫૨	૨૧૯	૧૭,૮૮૧
૧૯૫૨-૫૩	૨૨૬	૧૮,૭૨૮

આધાર : આસિસ્ટન્ટ રજીસ્ટ્રાર એન્ડ કોઓપરેટિવ મેન્ટ્રાસ્ટીજ, મહેસાણા જિલ્લો.

ચાર વર્ષો દરમિયાન એકસેથી વડુ મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. મોટા ભાગની નવી મંડળીઓ વિવિધવક્ષી મંડળીઓ છે. ૧૯૫૩ ના માર્ચ સુધીની છેત્તામાં છેત્તી પરિસ્થિતિ અનુસાર સમગ્ર જિલ્લામાં કુલ ૨૨૬ ખેતીવિપયક ધિરાણ અને વિવિધવક્ષી મંડળીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને આ મંડળીઓની સભ્યસંખ્યા ૧૮,૭૨૮ ની છે. એક સભ્ય પાંચ માણસોના બનેલા કુટુંબનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે એમ માની લેતાં ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓ જનતાના આડં દેકા ભાગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. નીચેના કોષમાં જિલ્લાએ ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ સાથે સરખાવતાં જે વિકાસ સાધ્યો છે તેનો તપાસકો દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

કોઠો નં. ૪

ગુજરાતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની પ્રગતિ : ૧૯૫૦-૫૨

જિલ્લો	મંડળીઓની કુલ સંખ્યા	આમપ્રદેશની વસ્તી	મંડળી દીઠ સરેરાશ મહામહ સંખ્યા	આમચિન્તાની વસ્તીની સભ્ય સંખ્યાની દેકાવારી
અમદાવાદ	૨૦,૩૯૯	૬,૮૯,૪૪૫	૮૬	૦.૯
અમરેલી	૬,૧૦૮	૨,૩૦,૭૬૭	૪૪	૨.૬
મહેસાણા	૧૩,૯૪૯	૧૧,૪૮,૪૩૧	૬૭	૧.૦
બનાસકાંઠા	૩,૦૭૯	૬,૯૯,૫૪	૮૮	૦.૪
ખેડા	૨૦,૬૦૫	૧૧,૫૬,૮૯૧	૮૨	૧.૭
સાબરકાંઠા	૬,૨૬૩	૬,૩૫,૦૦૫	૯૬	૦.૯
વડોદરા	૧૭,૩૧૭	૮,૯૭,૫૨૮	૪૮	૧.૯
ભરૂચ	૧૭,૨૨૬	૫,૭૭,૦૩૦	૭૦	૨.૯
પંચમહાલ	૨૨,૭૦૭	૧૦,૧૧,૨૮૫	૫૬	૨.૨
સુરત	૫૪,૩૪૨	૧૪,૩૯,૧૯૧	૧૧૭	૩.૭
મુંબઈ રાજ્ય	૧,૮૧,૯૯૫	૮૪,૫૭,૫૨૭	૬૭	૨.૧

આધાર : મુંબઈ રાજ્યમાં સહકારી મંડળીઓના કામકાજ અંગેના ૧૬૫૦-૫૧ ની સાડનો વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલ

મહેસાણા જિલ્લામાં મંડળીની સરેરાશ સભ્યસંખ્યા બહુ ઓછી, એટલે કે માત્ર ૬૭ છે; જ્યારે સુરતમાં ૧૧૭, સાબરકાંઠામાં ૯૬, બનાસકાંઠામાં ૮૮ અને અમદાવાદમાં ૮૬ ની છે. મહેસાણાની સામાન્ય સભ્યસંખ્યા સમગ્ર ગુજરાતની સભ્યસંખ્યાની બરોબરી કરે છે. આ પરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે બીજા જિલ્લાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ તરફ આમજનો નેટલા આકર્ષાયા છે તેટલા પ્રમાણમાં અહીં આમજનો તેની તરફ આકર્ષાયા નથી. આ પછાતપણાનું કારણ, જોડાણના સમયે રાધનપુર, સમી અને સાંતલપુર જેવા ઓછા વિકસેલ પ્રદેશોના આ જિલ્લામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો એ કદાચ દોષ શકે. મહેસાણા જિલ્લાના બુદ્ધબુદ્ધ વહીવટી વિભાગોમાં ચાલુસમા અને વિભાગ પુર જેવા તાલુકાઓમાં ધિરાણ મંડળીઓએ ત્રીસ ટકા ગામડાં આવરી લીધા છે. જ્યારે હારિજ, રાધનપુર, સમી અને સાંતલપુરનાં માત્ર પાંચ ટકા ગામડાંએતેજ ધિરાણ મંડળીઓ આવરે છે. ધિરાણ મંડળીઓનો વિકાસ સમતોષ નથી તેનું કારણ પણ અચ્છા જણાયા સુખપત્રુંજ છે.

આર્થિક માળખું

મહેસાણાની ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓનું સંચાલન અમર્યાદિત જવાબદારીના સામાન્ય સિધ્ધાંત પર થતુ હોવા છતાં અમર્યાદિત જવાબદારીના સિધ્ધાંતોના પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ૨૧૯ ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓમાંની ૧૦૩ મંડળીઓની રચના અમર્યાદિત જવાબદારીના પાયા પર થયેલી છે. જ્યારે બાકીની મંડળીઓ અમર્યાદિત જવાબદારીના પાયા પર થયેલી છે.

થાપણ

મહેસાણા જિલ્લામાં એકંદરે ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓનું ચાલુ થાપણ અગત્ય માળખું નીચે સુજાય છે.

કોઠો નં. ૫

મહેસાણા જિલ્લામાં ખેતીવિપયક ધિરાણ મંડળીઓની થાપણ

	૧૯૪૬-૫૦ રૂપિયા	ટકાવારી	૧૯૫૦-૫૨ રૂપિયા	ટકાવારી	૧૯૫૧-૫૨ રૂપિયા	ટકાવારી
પોતાની થાપણ ન સભ્યો અને સભ્ય ન હોય તેવાઓએ	૪,૩૫,૬૭૭	૩૬.૮	૬,૬૮,૪૪૯	૪૪.૩	૯,૫૦,૪૭૦	૪૭.૯
મૂકેલી ડિપોઝીટ બીજી ઉછીની	૩,૮૯,૩૬૭	૩૪.૬	૪,૮૨,૦૭૬	૩૨.૦	૫,૬૧,૭૦૩	૨૮.૨
લીધેલી રકમ	૩,૫૬,૬૫૭	૩૦.૧	૩,૫૫,૦૬૪	૨૩.૬	૪,૭૦,૮૬૧	૨૩.૭
ચાલુ થાપણ	૧૧,૮૧,૭૦૧	૧૦૦	૧૫,૦૫,૫૮૯	૧૦૦	૧૯,૮૩,૦૩૪	૧૦૦

* થાપણમાં શેર કેપિટલ, અનામત ભંડોળ અને બીજા ભંડોળોનો સમાવેશ થાય છે.

આધાર : આસિસ્ટન્ટ રજિસ્ટ્રાર ઓફ ફાઇનાન્સિયલ સોસાયટીઝ, મહેસાણા જિલ્લો.

કોઠો નં. ૬

ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં ખેતીવિષયક વિરાણ મંડળીઓની પ્રગતિ
૧૯૫૦-૫૧

(૨૩મ રૂપીઆમાં)

જિલ્લા	મંડળીઓની સંખ્યા	સરેરાશ પોતાની થાપણ	સરેરાશ રિપાઈટ સભ્યો	ખીન સભ્યો
૧ અમદાવાદ	૨૩૭	૭૮૫૮.૧	૫૨૮.૩	૭૭૦.૪
૨ અમરેલી	૧૩૯	૨૯૬૪.૮	૪૩૦.૭	૬૪૭.૬
૩ મહેસાણા	૨૦૬	૩૨૪૪.૮	૧૪૩૪.૬	૯૦૫.૦
૪ બનાસકાંઠા	૩૫	૨૮૬૧.૨	૪૫૭.૪	૪૦૮.૧
૫ ખેડા	૨૫૧	૫૪૬૨.૫	૯૮૪.૬	૭૪૦.૧
૬ સાબરકાંઠા	૬૫	૫૭૭૮.૫	૧૯૨૩.૪	૨૫૨૭.૮
૭ વડોદરા	૩૫૯	૩૨૭૮.૯	૧૮૦૮.૭	૧૦૦૫.૬
૮ ભરૂચ	૨૪૬	૯૩૦૬.૯	૩૪૭૫.૧	૯૧૨.૪
૯ પંચમહાલ	૪૦૬	૨૧૪૩૦.૬	૩૩૪.૬	૬૫૪.૮
૧૦ સુરત	૪૬૩	૬૧૮૫.૮	૨૩૬.૩	૧૮૭૮.૬
કુલ	૨૪૦૭	૪૯૮૧.૬	૧૦૮૭.૭	૧૦૫૭.૩

કોઠો નં. ૬ (ચાણ)

જિલ્લા	ખીણ ઉછીની લીધેલી રકમ (સરેરાશ)	ચાણ થાપણ (સરેરાશ)	નવા વિરાણ (સરેરાશ)	સરેરાશ ચાણ થાપણ (સભ્ય દીઠ)
૧ અમદાવાદ	૬૪૨૫.૫૦	૧૫૫૮૨.૫	૧૪૩૩૮.૦	૧૮૧.૪
૨ અમરેલી	૫૧૦૦.૩	૯૧૪૩.૮	૫૮૧૨.૮	૭૦૮.૭
૩ મહેસાણા	૧૭૨૩.૬	૫૬૦૯.૧	૧૭૧૧.૦	૧૦૭.૯
૪ બનાસકાંઠા	૮૫૪.૬	૪૫૮૧.૪	૧૭૬૭.૬	૫૦.૦
૫ ખેડા	૧૦૭૪.૮	૮૨૬૪.૨	૧૯૬૫.૧	૧૦૦.૬
૬ સાબરકાંઠા	૨૦૨૪.૯	૧૨૪૫૪.૮	૬૦૯૫.૩	૧૦૯.૩
૭ વડોદરા	૧૫૭૪.૮	૭૬૬૮.૨	૩૮૪૧.૨	૧૫૮.૯
૮ ભરૂચ	૯૯૮૬.૯	૨૩૬૮૧.૪	૧૫૮૭૫.૮	૩૩૮.૭
૯ પંચમહાલ	૧૯૬૦.૪	૫૦૯૩.૪	૨૪૫૪.૦	૯૧.૭
૧૦ સુરત	૭૨૩૦.૩	૧૭૬૫૮.૪	૬૩૦.૧૭	૧૫૦.૪
કુલ	૪૨૩૬.૩	૧૧૬૫૬.૯	૬૧૬૧.૫	૧૫૧૧.૮

પોતાની થાપણમાં ગ્રેડ કેપિટલ, અનામત ભંડોળ અને ખીણ ભંડોળોનો મમાવેશ થાય છે.

આધાર: આસિસ્ટન્ટ રજિસ્ટ્રાર ઓફ કોઓપરેટીવ સોસાયટીઝ, મહેસાણા કલેક્શન

ઉપરના કાંઈ પરથી એ જોઈ શકાય કે થાપણમાં સભ્યો અને બીનસભ્યોનો મુકેલી ડિપોઝીટનો ભાગ ધણો મોટો છે. કોઠો નં. ૬ માં જણાવ્યા મુજબ આ ડિપોઝીટનો મોટો ભાગ ખુદ સભ્યો પાસેથી જ આવ્યો છે. આનો અર્થ એવો થઈ શકે કે અમુક સભ્યોની નાણાંકિય સ્થિતિ પ્રમાણમાં ઘણી સારી છે અને ડિપોઝીટ મૂકવા જેટલી વધારાની રકમ પણ તેમની પાસે છે. આર્થિક માળખામાં આ એક ઘણી સારી બાબત છે કેમકે આનો અર્થ એ થાય કે મંડળીઓની સમ્પત્તિ મોતાના સભ્યો પરજ નિર્ભર છે અને આથી તે મને નાણાં ઉછીના લેવા માટે બહારનાઓ પર આધાર રાખવો પડતો નથી. બહારનાઓ પાસેથી ઉછીની લેવાયેલી રકમની નીચી દરજ્જાની પરથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે.

બેંકીવિષયક ધિરાણ મંડળીઓની સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવા માટે ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓની આવી મંડળીઓ સાથે તેની સરખામણી કરવાનું હીક રહેશે. કોઠો નં. ૬ ગુજરાતના દરેક જિલ્લાની પ્રાથમિક મંડળીઓની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડે છે.

કોઠો એ બતાવી આપે છે કે મહેસાણા જિલ્લામાં સભ્ય દીઠ એકંદર થાપણ માત્ર રૂ. ૧૦૭ ની છે. ભરૂચ, અમરેલી અને અમદાવાદ જેવા બીજા જિલ્લાઓ કે જેમની આવી થાપણ અનુક્રમે રૂ. ૩૩૮, ૨૦૮ અને ૧૮૧ છે, તેની સરખામણીમાં આ જિલ્લાની આવી થાપણ બહુ ઓછી છે. સરેરાશ ડિપોઝીટ અને તેમાં સભ્યો અને બીન સભ્યોએ આપેલા ફાળાની સરખામણી કરતાં એ જોઈ શકાય છે કે મહેસાણા જિલ્લામાં સભ્યો પાસેથી મળેલી સરેરાશ ડિપોઝીટનું પ્રમાણ વધુ છે; અમદાવાદ, અમરેલી અને સુરત જિલ્લાઓની સરખામણીમાં બીજાઓ પાસેથી ઉછીની લેવાયેલી રકમનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

કોઠો નં. ૭

બેંકીવિષયક ધિરાણ મંડળીઓ દ્વારા બુદ્ધબુદ્ધ હેતુઓસર અપાયેલી લોના

(રકમ રૂપિયામાં)

વિષયો	૧૯૪૬-૫૦ કુલ રકમની દરજ્જાવારી	૧૯૫૦-૫૨ કુલ રકમની દરજ્જાવારી	૧૯૫૨-૫૨ કુલ રકમની દરજ્જાવારી
લીઝ, એમેસમેન્ટ અને ચાલુ બેંકી-વિષયક ખર્ચો	૨,૧૭૮૩૮ ૭૦૬	૧૧૭૩૦૨ ૩૪૮	૩૨૦૬૪૪ ૭૫૬
કુટુંબ નિર્વાહ	૨૦૮૦૦ ૬૧૭	૬૭૮૬૬ ૨૦૧	૩૭૪૭૩ ૮૮
જમીન સુધારણા	૬૬૪૯ ૩૧	૭૩૭૩૫ ૨૧૮	૧૦૩૩૫ ૨૪
લગ્ન અને બીજા ખાસ પ્રસંગો	૧૦૦૦૨ ૩૨	૨૮૮૫૭ ૮૮	૩૬૧૦ ૦૮
ગુના કરજોની ચૂકવણી	— —	— —	૩૭૨૫ ૦૯
ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન	— —	— —	૭૫૦ ૦૧
મોર્ટગેજ અને પ્રાસેસિંગ	૧૩૦૦ ૦૪	— —	૪૬૦૦ ૧૦

જમીન ખરીદી	—	—	—	—	૫૬૬૦	૧૦૩
ખીજ ખાખતો માટે	૪૮ ૬૬૩	૧૬૦	૪૭૯૭૭	૧૪૫	૩૬૬૭૨	૮૧
કુલ	૩૦૮૨૮૨	૧૦૦.૦	૩૩૬૭૬૭	૧૦૦.૦	૪૨૪૦૯૮	૧૦૦.૦

આધાર: આસિસ્ટન્ટ સ્પેશિયલ એન્ડ કોઓપરેટીવ સોસાયટીઝ, મહેસાણા જિલ્લા

મંડળીઓદ્વારા ધીરધાર

મંડળીઓ અત્યારે પોતાનું કામકાજ દુકાગાળાની અને વચગાળાની લોનો પૂરતું જ મર્યાદિત રાખે છે. સાતમા કોષમાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન જુદાજુદા હેતુઓ માટે આપવામાં આવેલી લોનોની રકમ ખતાવવામાં આવી છે. મોટા ભાગની લોનો મહેસુલ અને એસેસમેન્ટ ચૂકવવા સહિતના પ્રેતીવિષયક ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે આપવામાં આવેલી છે. એ પછી જમીન સુધારણા માટેની લોનને મહત્વ અપાયું છે, અહીં એ વાતની નોંધ લેવી આવશ્યક છે કે ઉપરોક્ત પૃથક્કરણ નોંધાયેલી માહિતીના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં ઉત્પાદક હેતુઓસર લેવામાં આવેલી લોનો ખીજ કામોમાં વાપરવામાં આવી હોય એ ખનવાભ્રમ છે. ૧૯૫૧-૫૨ માં આપવામાં આવેલી લોનોની રકમ પરથી એ જણાઈ આવે છે કે લોન તરીકે આપવામાં આવેલી કુલ રકમનો વીસ ટકા જેટલો ભાગ કુટુંબોના નિભાવ અર્થે અને લગ્નસરા તથા ખીજ ખાસ પ્રસંગો ઉકેલવા માટે આપવામાં આવ્યો છે. આવા કારણોસર આટલી મોટી રકમ આપવામાં આવેલી તેનું કારણ એ હતું કે એ વર્ષે દુકાળ પડ્યો હતો.

ધીરેલી રકમની સલામતી

નીચેના કોષમાં પાછી ચૂકવાયેલ, ભરપાઈ ન થયેલ અને મુદત પૂરી થવા છતાં નહીં ચૂકવાયેલ લોનોનું પ્રમાણ ખતાવવામાં આવ્યું છે.

કોઠો નં. ૮

ધિરાણ મંડળીઓનું લોન અંગેનું કામકાજ

	૧૯૪૬-૫૦ રૂપિયા	૧૯૫૦-૫૧ રૂપિયા	૧૯૫૧-૫૨ રૂપિયા
આપવામાં આવેલી લોનો	૨૮૩૯૬૪	૩૫૨૪૮૦	૪૨૪૦૯૮
પાછી ચૂકવાયેલી લોનો	૧૯૫૯૪૧	૩૦૫૭૬૮	૨૬૬૬૨૧
ભરપાઈ ન થયેલી લોનો	૪૯૩૨૯૦	૫૪૩૯૮૯	૬૯૬૬૨૧
પાછી ગયેલી લોનો	૧૧૪૩૪૦	૧૬૬૨૪૫	૩૧૩૧૭૪
ભરપાઈ ન થયેલી લોનો પ્રતિ પાછી ગયેલી લોનોની ટકાવારી	૨૩.૧%	૨૦.૫%	૪૪.૯%

આધાર: સ્પેશિયલ એન્ડ કોઓપરેટીવ સોસાયટીઝ

ઉપરોક્ત આંકડાઓ એ ખતાવી આપે છે કે લોનોની સારી એવી રકમ ભરપાઈ થવા પગરની રહેલી છે. લોનોની કુલ રકમમાં ક્રમશઃ વધારો થવાની સાથે ઉમેંચી લોનોની ચડી ગયેલી

ભરૂચ	૧૫,૮૭૫	૨૨૬	૩૩૮
પંચમહાલ	૨,૪૫૪	૪૨	૯૧
ગુરત	૬,૩૦૧	૫૩	૧૫૦
કુલ	૬,૧૧૧	૮૩	૧૫૧

આધાર: રજિસ્ટર ઓફ કેઓપરેટિવ સોસાયટીઝ, ૧૯૫૦-૫૧ ના વાર્ષિક અહેવાલમાંથી.

આના પરથી જોઈ શકાય છે કે ભરૂચ જિલ્લામાં સરેરાશ સભ્યોએ મંડળીઓ પામેથી રૂ. ૨૨૬ અને અમદાવાદ જિલ્લામાં રૂ. ૧૬૬ ઉછીના લીધા છે. ત્યારે મહેસાણા જિલ્લામાં તેનું પ્રમાણ માત્ર રૂ. ૨૫ નું છે. આ રીતે મંડળીઓએ સભ્યોને ધીરેલી રકમ બહુ નાની, ગુજરાતના સમગ્ર વિસ્તારની સરેરાશ કરતાં થોડી છે. મહેસાણા જિલ્લામાં સભ્ય દીઠ ચાલુ ચાપણ અને સભ્ય દીઠ અપાયેલી લોનની રકમનું પ્રમાણ ૧ થી ૪ નું છે. આનો એવો અર્થ થઈ શકે કે મંડળીઓનું કામકાજ સારી રીતે ચાલતું નથી અને તે જરૂરિયાતવાળાઓને લોન આપતી નથી અથવા તો લોન મેળવવાની લાપકાત ધરાવતા સભ્યોની સંખ્યા ઓટલી નાની છે કે વધુ લેનો આપી શકાતી નથી. સમગ્ર પ્રશ્ન ખારીકાઈથી તપાસ માગી લે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ જરૂરિયાતવાળા સભ્યોની લોન મેળવવા માટેની ઓછી લાપકાત તથા મંડળીઓના નબળા વહીવટને આભારી હોય એ સંભવિત છે.

સહકારી નાણાંનો પ્રશ્ન

ગ્રામવિકાસ માટેની કાર્પણ શોજના હાથ ધરતી વખતે ગ્રામવિસ્તારના નાણાંનું લગતો પ્રશ્ન હમેશાં અતિ મહત્વનો રહ્યો છે. મનીલેન્ડર્સ એક્ટ અને ડેટર્સ રીલીફ એક્ટ અમલમાં મૂકાતાં આ પ્રશ્ન વધુ વિકટ બન્યો છે. મનીલેન્ડર્સ એક્ટ અમલમાં મૂકાતાં પહેલાં વર્ષે લગભગ ૬૫,૦૦૦ શરૂઆતો પોતાના નામ નોંધાવ્યા હતા. આ સંખ્યા મુંબઈના બધા જિલ્લાઓની સંખ્યા જેટલી મોટી છે. ૧૯૫૧-૫૨ માં આ આંકડો ધટીને બે હજાર પર આવી ગયો. નાણાંની ધીરધાર કરનારાઓની આવી રીતે એકાએક ધટી ગયેલી સંખ્યાને કારણે તથા ધીરધાર માટેની ખીછ કાર્પ વ્યવસ્થાના અભાવને લઈને ખેતીવિષયક નાણાંકીય માંગનો પ્રશ્ન વધુ ગંભીર વિચારણા માગી લે છે.

મહેસાણા ડીરટ્રીક્ટ સેંટ્રલ બેંક

વડોદરા સરકારે ૧૯૧૭ માં મહેસાણા જિલ્લામાં સેંટ્રલ બેંક ખોલી હતી. ત્યારથી તે સમગ્ર જિલ્લામાં ક્રમશઃ પોતાની પ્રગતિઓ વિસ્તારતી રહી છે.

૧૯૪૦ સુધી બેંકે ખાસ વધુ પ્રગતિ કરી નહતી. તે મંડળીઓને વચગાળાની લોનના રૂપમાં નાની રકમો ધીરતી હતી. લડાઇ મેળવવા માટેની બેંકની ગેરહાજરી તથા ખાનગી અનામતો મોટા પ્રમાણમાં એકઠી કરવાની અશક્તિને કારણે સેંટ્રલ બેંકની પ્રગતિ મર્યાદિત બની ગઈ હતી અને આને પરિણામે જિલ્લાની સહકારી પ્રગતિનો વિકાસ પણ અમુક અંશે રૂંધાયો હતો.

ગત વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બેંકે અનાજ ખરીદવાનું અને વેચવાનું કામ હાથ ધરેલું. આ માટે વડોદરા સરકાર તરફથી તેને સારી એવી નાણાંકીય સહાય પણ સાંપડેલી. આ કામકાજ દ્વારા બેંકને સારો નફો થયો અને તે નાણાંકીય દૃષ્ટિએ સદર બની. આમ છતાં જોડાણના સમય સુધી લોન આપવા અંગેની તેની નીતિરીતિ રૂઢિપુસ્ત પ્રકારની જ રહી હતી અને પ્રગતિના ઝડપી વિકાસમાં એ સહાયબૂત બની શકી નહતી.

જોડાણ પછી તેણે પ્રગતિ વિસ્તારી છે. તેણે બેંકીંગનું કામકાજ સર ક્યું છે અને તે ચાલુ અનામતો સ્વીકારે છે. વળી તે મંડળીઓને લોનના રૂપમાં રોકડ રકમ ધીરે છે. તેણે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી કલેસ અને ચાણસમામાં શાખાઓ ખોલી છે અને તે પોતાની પ્રગતિઓ વિસ્તારવાના પ્રયાસો કરી રહી છે. ૧૯૫૦-૫૧ માં ૨૦૨ મંડળીઓ અને ૨૦૪ વ્યક્તિઓ તેની સભ્ય હતી.

ચાલુ થાપણ

૧૯૫૦-૫૧ ના વર્ષમાં મહેસાણા જિલ્લા સેન્ટ્રલ બેંકની ચાલુ થાપણ રૂ. ૧૪,૭૯,૯૭૧ ની હતી. આ ચાલુ થાપણમાં જ લાખની પોતાની થાપણ, જ લાખની અનામતો અને એક લાખના ઉછીના લીધેલા બંડોળનો સમાવેશ થતો હતો. ગુજરાતની બીજી જિલ્લા બેંક સાથે તેની સરખામણી ઉપયોગી નિવડશે.

કોઠો ૧૧

ચાલુ થાપણની રચના : ૧૯૫૦-૫૧

જિલ્લા	પોતાની થાપણ રૂપિયા	કુલ થાપણ રૂપિયા	ઉછીની લીધેલી રૂપિયા	ચાલુ થાપણ રૂપિયા
મહેસાણા	૬,૮૨,૦૪૮	૬,૯૭,૯૨૩	૧,૦૦,૦૦૦	૧૪,૭૯,૯૭૧
અમદાવાદ	૫,૧૭,૫૩૬	૫૪,૭૩,૫૩૪	—	૫૯,૯૧,૦૭૦
સુરત	૨૬,૫૭,૯૮૨	૨,૨૧,૦૬,૮૪૧	૫,૯૩,૩૦૦	૨,૫૩,૫૮,૨૧૩
પંચમહાલ	૨,૧૭,૪૮૩	૭૮૨,૭૭૫	૨,૧૫,૫૬૯	૧૭૭૮,૩૫૨
ભરૂચ	૧૦,૯૫,૮૩૮	૭૦,૪૧,૦૯૭	૩,૫૧,૭૭૧	૮૪,૮૮,૭૦૬
વડોદરા	૪૧૪,૪૧૩	૨૧,૯૭,૩૫૧	—	૨૬,૧૧૭૬૪
ખેડા	૪,૬૭,૨૧૪	૩૩,૪૦,૧૭૧	—	૩૮,૦૭,૩૭૯

આધાર: કોઓપરેટિવ સોસાયટીઝ ઓફ ગાંધીનો ૧૯૫૦-૫૧ વાર્ષિક વર્તીવટી અહેવાલ.

ઉપરના કોઠા પરથી એ જોઈ શકારે કે ગુજરાતના બીજા બધા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ બેંકની ચાલુ થાપણ બહુ ઓછી છે. સુરત અને ભરૂચની સરખામણીમાં પોતાની થાપણની રકમ પણ બહુ ઓછી છે. મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ બેંકની ચાલુ થાપણમાં અનામતોની રકમનો ફાળો સારો છે. પરંતુ અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, અને ખેડાની અનામતોની રકમની સરખામણીમાં આ રકમ બહુ નાની છે. આનું કારણ બેંક ચાલુ કે બચત અનામતો સ્વીકારતી નહતી એ ગણવી શકાય.

લોન અંગેનું કામકાજ

સેન્ટ્રલ બેંકનું મુખ્ય કામ પ્રાથમિક મંડળીઓની નાણાકીય જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું છે. સહકારી મંડળીઓમાં મોટા ભાગની મંડળીઓ ખેતીવિષયક વિરાણનું કામકાજ કરે છે અને સેન્ટ્રલ બેંક મુખ્યત્વે આવી મંડળીઓ સાથે જ લોનનું કામકાજ કરે છે. બેંકમાં પૈસા મૂકનારાઓ ઉપરાંત ઉછીના પૈસા લેવા ઇચ્છનારી વ્યક્તિઓને પણ બેંક લોન આપે છે. નીચેના કોઠામાં ગુજરાતના

બુદ્ધિમાન જિલ્લાઓમાં મેટ્રલ બેંકોદ્વારા વ્યક્તિ દીઠ અને મંડળી દીઠ થયેલા સરેરાશ નવાં ધિરાણના આંકડા આપવામાં આવ્યા છે.

કોઠો ૧૨

મેટ્રલ બેંકોદ્વારા ૧૯૫૦-૫૧ માં આપાયેલી લોન

જિલ્લો	વ્યક્તિ દીઠ લોન રૂપિયા	મંડળી દીઠ લોન રૂપિયા
ભરૂચ	૪૩૦૫૮	૩૬૬૪૭
વડોદરા	૭૧૦૧	૪૪૩૪
ખેડા	૪૦૮	૪૩૬૧૩
મહેસાણા	૭૪	૧૯૨૭
અમદાવાદ	૭૭૭	૪૧૦૦૭
અમરેલી	૪૭૦૦	૧૫૨૩૪
સુરત	૧૨૩૧૦૭	૭૩૨૧૭

આધાર : ૧૯૫૦-૫૧ ના વાર્ષિક અહેવાલમાથી

ઉપર આપેલા આંકડાઓ અતિ મહત્વની દ્રષ્ટીકત બહેર કડે છે. મહેસાણા જિલ્લા મેટ્રલ બેંકે વ્યક્તિ દીઠ અને મંડળી દીઠ આપેલી લોનોની રકમ ગુજરાતના બીજા બધા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં ઓછામાં ઓછી છે. સુરત, અમદાવાદ, ખેડા અને ભરૂચ જેવા જિલ્લાઓએ જ્યારે મંડળી દીઠ રૂ. ૪૦,૦૦૦ સુધીની લોનો આપી છે ત્યારે મહેસાણામાં આવી લોનો માત્ર એકથી બે હજાર રૂપિયા સુધીની જ આપવામાં આવી છે. વ્યક્તિ દીઠ લોન આપવા બાબતમાં પણ પરિસ્થિતિ આવી જ છે.

અનામતોની સાથેસાથ ઉભેલી લોનો અને મુક્ત પૂરી થવા છતાં ભરપાઈ ન થયેલી લોનોના આંકડાઓનું પૃથક્કરણ રસપ્રદ બનશે. તેરમા કેળામાં આની ગુજરાતના પ્રદેશની જિલ્લાવાર માહિતી આપવામાં આવી છે.

કોઠો ૧૩

ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં લોન અંગેનું કામકાજ : ૧૯૫૦-૫૧

જિલ્લો	ઉભેલી લોનો		મુક્ત પૂરી થવા છતાં પાછી ભરપાઈ ન થયેલી લોનો		મુક્ત પૂરી થવા છતાં પાછી ભરપાઈ ન થયેલી લોનોની ટકાવારી	
	(રકમ રૂપિયામાં)	વ્યક્તિગત મંડળીગત	(રકમ રૂપિયામાં)	વ્યક્તિગત મંડળીગત	વ્યક્તિગત મંડળીગત	વ્યક્તિગત મંડળીગત
અમદાવાદ	૨,૫૫૭	૧૫,૧૬,૭૭૪	૨,૧૬૯	૫૭,૭૦૦	૮૪૦૯	૩૦૭
અમરેલી	૨૦,૬૩૭	૧,૪૭,૭૬૧	૩૭	૪,૯૩૨	૦૦૧૭	૩૦૩
મહેસાણા	૧૧,૧૪૫	૪,૫૦,૦૪૧	૧૦,૧૪૫	૧,૫૭,૯૫૭	૯૧૦૦	૩૫૦૧
ખેડા	૨,૪૫૬	૧૮,૯૪,૪૬૩	—	—	—	—

વડોદરા	૩,૯૭,૧૨૩	૪,૬૪,૩૯૦	૪૫,૪૫૯	૧,૦૦,૫૨૫	૧૧-૪	૨૧-૬
ભરૂચ	૧,૪૧,૨૯૦	૨૯,૫૭,૧૬૫	૧,૩૫૨	૧૭,૦૨૬	૦-૯૫	૦-૫૭
મુરત	૧૪,૧૧,૩૬૭	૯૪,૮૫,૫૯૮	૪૦,૨૩૧	૩૪,૪૮૩	૨-૨	૦-૩૪

આધાર : રજિસ્ટ્રાર ઓફ કોઓપરેટીવ સોસાયટીઝ, મુબઈનો વાર્ષિક અહેવાલ.

મહેસાણા જિલ્લામાં વ્યક્તિઓ તેમજ મંડળીઓની મુદત વીતી જવા છતાં ભરપાઈ નહીં થયેલી લોનોની રકમ અનુક્રમે ૯૧ ટકા અને ૩૫ ટકા છે. બીજા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં આ જિલ્લાની ભરપાઈ નહીં થયેલી લોનોની રકમ ઘણી મોટી છે. ૧૯૫૦-૫૧ માં દુબકાળ પડેલો એને કારણે પાછી ભરપાઈ નહીં થયેલી લોનોની રકમની ટકાવારી આટલી જામી હોવાનું કહી શકાય. પરંતુ ૧૯૪૯-૫૦ માં દુબકાળ નહીં હોવા છતાં કુલ લોનોની સરખામણીમાં પાછી નહીં ભરયેલી લોનોની રકમનું પ્રમાણ ૩૭ ટકા હતું.

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે સેંટ્રલ બેંકની ચાલુ થાપણ, બીજા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં ખુબ ઓછી છે અને લોન અંગેનું તેનું કામકાજ સામાન્ય પ્રમાણ કરતાં થોડું ઓછું છે. પાછી ભરપાઈ નહીં થયેલી લોનોની રકમની જામી ટકાવારી સૂચવે છે કે મંડળીઓના સભ્યોની ધિરાણ-લાયકાત તથા લોન પાછી ભરપાઈ કરવાની શક્તિ ખુબ ઓછી છે. આપણે એ નોંધે ગયા કે પચાસ ટકા કરતાં વધુ મંડળીઓ દિસાખ વર્ગીકરણના 'ક' અથવા 'ડ' વર્ગમાં આવે છે. સેંટ્રલ બેંકની પ્રવૃત્તિઓના મર્યાદિત ક્ષેત્ર માટે નાણાંકીય મુશ્કેલી તેમજ પ્રાથમિક મંડળીઓના કાયદેસરના વગરના વહીવટને કારણે ભૂત ગણાવી શકાય. આવા સંજોગોમાં મંડળીઓની કરતો કરવાની સ્થિતિ પર દેખભાળ રાખવા તેમજ લોનો સમયસર પાછી ભરપાઈ થાય તેની તકેદારી રાખવા સેંટ્રલ બેંક પ્રમાણિત ઇન્સપેક્ટરો રોકે એ ઈચ્છનીય છે. આ ઉપરાંત સેંટ્રલ બેંક અંકુશિત મીનવસ્તુઓની વહેંચણીનું કામ પણ હાથ ધરું છે અને તેમાં તેની બે થી ત્રણ લાખ રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ ગઈ છે. આ કેદીય નાણાં ધીરધાર સરચાના ક્ષેત્રની બહારનું કામ છે અને આથી તે ઈચ્છનીય નથી.

ધીરધાર સિવાય બીજાં બેંકીયવિષયક કામો કરતી મંડળીઓ

કોદામાં મહેસાણા જિલ્લામાં ધીરધાર સિવાય બીજાં બેંકીયવિષયક કામો કરતી મંડળીઓએ તાજેતરના વર્ષોમાં સાધેલી પ્રગતિ દર્શાવવામાં આવી છે.

કોદો ૧૪

ધીરધાર સિવાયના બીજાં બેંકીયવિષયક કામો કરતી મંડળીઓની પ્રગતિ

વર્ષ	મંડળીઓની સંખ્યા	સભ્યોની સંખ્યા	ચાલુ થાપણ રૂપિયા
૧૯૪૯-૫૦	૩૮	૪,૬૫૭	૧૧,૨૭,૩૦૭
૧૯૫૦-૫૧	૪૫	૧૧,૮૬૭	૧૩,૬૮,૪૬૦
૧૯૫૧-૫૨	૪૫	૧૫,૨૮૯	૧૬,૪૯,૭૯૧
૧૯૫૨-૫૩	૪૮	—	—

આધાર : આસિસ્ટન્ટ રજિસ્ટ્રાર ઓફ કોઓપરેટીવ સોસાયટીઝ, મહેસાણા જિલ્લો.

ઉપરોક્ત કાંદા પરથી એ જોઈ શકાય છે કે છેલ્લા ચાર વર્ષો દરમિયાન મંડળીઓની સંખ્યા, સંખ્યાની સંખ્યા તેમજ ચાલુ થાપણુ પામતમા સારી એવી પ્રગતિ સાધી શકાઈ છે. ધીરધાર સિવાયના બીજાં જેતીનિપચક જમો કરતી મંડળીઓ નીચે જણાવ્યા મુજબ વિવિધ મુદ્દાની મંડળીઓની બનેલી છે.

કોઠો ૧૫

મહેસાણા જિલ્લાની ધીરધાર સિવાયના બીજાં કાંદો કરતી મંડળીઓ

મુદ્દા			સંખ્યા
૧ યાત્રિક જળસિંચાઈ મંડળીઓ	૧૮
૨ તાલુકા ખરીદ-વેચાણ મંડળો	૧૧
૩ ફરસ કન્ઝ્યુમર્સ સ્ટોર્સ	૫
૪ તાલુકા વિકાસ બોર્ડ	૯
૫ જેતીનું કામકાજ કરતી મંડળીઓ	૨
૬ દૂધ મંડળી	૧
૭ પશુ ઉછેર મંડળી	૧
૮ બટાટા ખરીદ વેચાણ મંડળી	૧
			કુલ ૪૮

આધાર આસિરદાન રજીસ્ટ્રાર ઓફ કોઓપરેટીવ સોસાયટીઝ, મહેસાણા જિલ્લો

યાંત્રિક જળસિંચાઈ મંડળીઓ

‘વધુ અનાજ વાવો’ યોજનાને વિકસાવવાના તથા અનાજનું ઉત્પાદન વધારવાના ઉદ્દેશથી સરકારે જળસિંચાઈ મંડળીઓને પ્રોત્સાહન આપવા માણ્યું છે. કેટલીક વિવિધવક્ષી મંડળીઓએ પણ આનો લાભ ઉઠાવવાનું શરૂ કર્યું છે. મહેસાણા જિલ્લા જેવો પ્રદેશ, કે જ્યાં જળસિંચાઈનો પ્રબલ નામનો જ છે અને જ્યાં વરસાદ પર ચોક્કસ આધાર રાખી શકાય તેમ નથી, ત્યાં આવી મંડળીઓની સ્થાપનાની આવશ્યકતા પર બાર મૂકવાની લાગે જરૂર રહે છે.

છેલ્લા ચાર વર્ષો દરમિયાન લગભગ ૧૬ મંડળીઓ સ્થાપિત છે. આ મંડળીઓ થોડી ખર્ચાળ હોવા છતાં ખેડૂતો માટે તે અતિ ઉપયોગી જણાઈ છે અને ખેડૂતો તેના તરફ સારી રીતે આકર્ષાયા છે અદાર મંડળીઓમાંની સાત મંડળીઓ વિજાપુર તાલુકામાં છે. આ મંડળીઓદ્વારા રૂ.૫,૦૦૦ વીનાં જમીનને જળસિંચાઈનો લાભ મળે છે. આ ઉપરાંત પાંચ વિવિધવક્ષી મંડળીઓ પણ યાંત્રિક જળસિંચાઈનું કામકાજ કરે છે અને લગભગ ૧,૦૦૦ વીધા જમીનને પાણીનો પુરવઠો પૂરો પાડે છે.

તાલુકા ખરીદ-વેચાણ મંડળો

મોટા ભાગના આ મંડળો અંકુશિત ચીજવસ્તુઓની વહેંચણી કરે છે વ્યવહાર રીતે જોતાં આ મંડળીઓનું મુખ્ય કાર્ય જેતીની નિપજોના વેપારનું હોયું જોઈએ. પરંતુ બહુ થોડા મંડળો આ

કામ કરે છે. જ્યાં ખેતીની નિપજો સારા પ્રમાણમાં થાય છે તેવા મહેસાણા જિલ્લામાં સહકારી ધોરણે વેપાર ખૂબજ ઈચ્છનીય છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પ્રગતિએ ખાસ કર્ષ પ્રગતિ કરી નથી.

સારા પાયા પર ચાલતી આવી પ્રવૃત્તિના અભાવનું મુખ્ય કારણ ખેડૂતોનું અજ્ઞાન અને પછાતપણું છે. આવી પદ્ધતિથી કામ કરવાના કાયદા અને લાભોનો તેમને ખ્યાલ નથી. વળી આવી પ્રવૃત્તિના વિકાસ સાથે ધીરાણનો પ્રથમ ગાઢ રીતે સંકડાયેલો છે. શરૂા અને ગામડાના વેપારીઓના કાયદાઓ ખેડૂતની પોતાના પાકનો નિકાલ કરવાની સ્વતંત્રતા દૂરી લે છે. ખીજો અંતરાય વખારોની સગવડતાના અભાવનો છે. આવી મંડળીઓ ચલાવી શકે તેવા તાલીમ પામેલા અને કાર્યદક્ષ માણસોનો અભાવ એ પણ એક પહોંચી વળી ન શકાય તેવી મુશ્કેલી છે. વેપારીઓ જેવા હિત ધરાવનારાઓનો વિરોધ પણ આ પ્રવૃત્તિના વિકાસને રૂંધવા માટે જવાબદાર છે.

આમ છતાં, એ કહેવું જોઈએ કે કેટલાક મંડળોએ આ તકનો સારી રીતે લાભ ઉઠાવ્યો છે, અને અંકુશિત ચીજ જાણ્યોના વેપાર માટે સાઈ એનું લડોળ એકઠું કર્યું છે. આમાંના કેટલાક મંડળો તો અનિયંત્રિત અર્થતંત્રના સમયમાં પણ સારી રીતે કામકાજ કરી શકશે એવો ભરોસો રાખી શકાય તેવાં છે. આમ છતાં, આવા મંડળો કમશા પોતાના કાયદેસરના કામકાજ તરફ વળે એ ઈચ્છનીય છે. 'યુદ્ધના બાબાઓ' તરીકે અસ્તિત્વમાં આવેલા રૂઝ કન્ઝ્યુમર્સ રોસેસને પણ આ જ વાત લાગુ પડે છે. અંકુશો નાશુદ થતાં આમાંના કેટલા દટી શકશે એ એક સંકારપદ વાત છે.

આ વિષયની ચર્ચા બંધ કરતાં પહેલાં કડી તાલુકા ખરીદ-વેચાણ મંડળે ખાંડ અને ખીજ જાણ્યો પૂરી પાડવાની તથા ખીજ જાણ્યોની પરચુટણ વહેંચણી કરવાની જે પ્રસંશનીય કામગીરી બજાવી છે તેની નોંધ લેવીજ જોઈએ. આ ઉપરાંત મંડળ કલેલ-કડી માર્ગ પર મોટર ટ્રાન્સપોર્ટ સર્વિસ (બસ વ્યવહાર) પણ ચલાવે છે. આ બાર માર્ષલના માર્ગની બધી સંભાળ મંડળ રાખે છે. વળી મંડળે પાતાળ કૂવા માગવાનાં સાધનો પણ મેળવ્યાં છે અને જિલ્લામાં સફળતાપૂર્વક દસ કૂવા ગાળ્યા છે. બોરીંગ યંત્ર ધરાવતા વડનગર સહકારી ખરીદ અને વેચાણ સંઘે બજાવેલી ઉમદા કામગીરીની નોંધ પણ લેવી ઘટે છે.

તાલુકા વિકાસ બોર્ડ

તાલુકા વિકાસ બોર્ડની મુખ્ય કામગીરી સુધરેલાં બીચારણ, સુધરેલાં સાધનો અને ખાતરનો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રચાર કાર્ય ચલાવવાની છે. તાલુકા વિકાસ બોર્ડ એ ખચિતપણે મુબર્ક રાજ્યમાં ખેતીવિષયક સહકારનું એક અનોખું અંગ છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં અત્યારે નવ તાલુકા વિકાસ બોર્ડો છે. આ બોર્ડો કશી નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવતા નથી એમ જાણી શકાયું છે. મુખ્ય અંતરાય પૂરતા લડોળ અને તાલીમ પામેલા તથા કાર્યદક્ષ કાર્યકરોના અભાવનો છે. કાર્ય માટેનો વિશાળ વિસ્તાર એ પણ બોર્ડની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના અમલમાંની એક ખામી છે. આ બોર્ડને વધુ અસરકારક રીતે કામ કરતાં બનાવવા માટે તાલુકાના ગામડાઓમાંની ખેતીવિષયક મંડળીઓ સાથે તેમનો ગાઢ સંપર્ક આવશ્યક છે.

ખેતીવાડી સુધારણા મંડળીઓ

મહેસાણા જિલ્લામાં જમીન સુધારણા, પાક-રક્ષણ, ખાતર, ખીયાં અને સાધનોનો પુરવઠો

ચિત્રે માટે એકપણ સદકારી મંડળી નથી. ત્યાં એક પણ ઉછેર મંડળી અને એક દૂધ પુરવઠા મંડળી છે. પરંતુ આ મંડળીઓ ખૂબ નની જેમની જ છે.

હાલમાં બે સદકારી ખેતી મંડળીઓ (સંયુક્ત ગણોત્સવ અને સંયુક્ત ખેતીપદ્ધતિની) નોંધાયેલી છે. ગાળુસમા તાલુકામાં રાખુનેજ ખાનેલી ધી રાખુનેજ પાંચાનિયર કા-ઓપરેટીવ એગ્રીકલ્ટ કોઓપરેટીવ મોસાલવી બાર સભ્યોની બનેલી છે. અને તેની ચાલુ થાપણ રૂ. ૬૫,૨૬૨ ની છે. મંડળી પામે જે સાધનો છે તે રૂ. ૩૩,૬૪૮ ની કિંમતના છે. મંડળીના કક્ષાત્મકતા ૩૦૦ વિધાં હાલમાં જમીન છે. આ જમીન ખેતરનો એક સમગ્ર છે. રાધનપુર તાલુકાની ગોફાપુરા ગણોત્સવ ખેતી રાધ નામની બીજી મંડળી ૩૫ સભ્યોની બનેલી છે અને તેના કક્ષાત્મકતા ૫૦૩ વિધાં જમીન છે. બેમાંથી એક મંડળીએ કચી નોંધપાત્ર કે પ્રસારણનક કામગીરી બજાવી નથી.

લાંબી મુદતના નાણાંની જોગવાઈ

૧૯૨૫ ના મુબદ્દ સદકારી મંડળીઓને વડાના કાનન દેવળ નોંધાયેલી ધી બોમ્બે ગ્રોવિન્સ યક્ષ કો-ઓપરેટીવ મોર્ગેજ એન્ડ લિમિટેડ સાથે અન્યારે મુબદ્દ રાખવા જુદાજુદા હાલમાં ૧૬ પ્રાથમિક બેંકો જોડાયેલી છે. આ બેંકોને સરકાર તરફથી પણ થોડી નાણાકિય સહાય મળી છે. બેંક જેને પોતાની સાથે જોડાયેલી પ્રાથમિક બેંકોનો લાભ ન મળતો હોય તેના હાલમાંથી લેન માટે મળતી અરજીઓની તપાસણી અને ચકાસણી માટે (૧) કાન્દાપુર (૨) અદમદનગર અને (૩) મહેસાણા ખાતે ત્રણ જમીન વિકાસ અધિકારીઓની નિમણૂક કરી છે.

મહેસાણા હાલમાં ૧૯૫૧-૫૨ અને ૧૯૫૨-૫૩ નાં વર્ષો દરમિયાન જમીન વિકાસ અધિકારીએ તેલ-ચંદ્રા અને પંચો ખરીદવા, ફાવો બાગવા, જમીન મુધારવા અને ખાસ કરીને જમીન મુધારવા માટે કરાયેલા કર્મન ચૂકવવા કે ખેતીવાડીના કામકાજ અંગે થયેલાં ખર્ચાં ખર્ચાંને પહેંચી વળવા માટે આપેલી લેનોની વિગત નીચે આપવામાં આવી છે.

જિલ્લો	તાલુકાઓની સંખ્યા	ગામડાઓની સંખ્યા	કબજે લેનારાઓની સંખ્યા	લેન તરીકે આપાયેલી રકમ રૂપિયા
મહેસાણા...	૫	૭	૧૫	૭૦,૦૦૦

જિલ્લામાં જમીન મુધારણા અને ખેતી માટેનાં સાધનો ખરીદવા માટે લેનોની માગણી વધતી જાય છે અને આ માટેની અરજીઓની તથા બેંકે રજુ કરેલી શરતોની ખારીકારથી તપાસ કર્યા પછી લેનો મંજૂર કરવામાં આવે છે.

જિલ્લામાં લાંબી મુદત મુધી નાણાં ધીરવાની જોગવાઈ બાબતમાં હજુ ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. જમીન વિકાસ અધિકારીની પ્રતિષ્ઠા વધુ વિશાળ વિસ્તારમાં (જમીન મુધારણા માટે લેન મેળવવા માટેની માંગ વધતી જાય છે એ હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં) વિસ્તારથી જોઈએ અને જો જિલ્લામાં આ કામગીરી યોગ્ય રીતે બજાવી હોય તો તેને કામને પહેંચી વળે તેટલી હદે વધુ કમ ખારીકો રોકવા જોઈએ.

ખીન-ખેતીવિષયક ધીરાણ મંડળીઓ

મહેસાણા જિલ્લામાં ખેતીમાં સિવાય ખીન ધધામાં ધીરધારનું કામકાજ કરતી મંડળીઓએ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં નીચે મુજબ સર્જન સાધી છે.

	૧૯૪૬-૫૦	૧૯૫૦-૫૨	૧૯૫૨-૫૨
મંડળીઓની સંખ્યા.....	૨૪	૨૨	૨૧
સભ્યોની સંખ્યા.....	૭,૫૩૪	૭,૯૭૮	૯,૦૧૬
શહેરી વસ્તી પ્રતિ			
સભ્યપદની ટકાવારી...	૨.૩	૨.૪	૨.૮

આધાર : આસિરહન્ટ રજિસ્ટ્રાર ઓફ ડેવલપમેન્ટ ઓર્ગાનાઇઝમ, મહેસાણા જિલ્લો

ઉપર્યુક્ત નિવેદન ખતાવી આપે છે કે, મહેસાણા જિલ્લામાં ખીન-ખેતીવિષયક ધીરાણ મંડળીઓ ઝડપી વિકાસ સાધી શકી નથી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન મંડળીઓની સંખ્યામાં વધારો થયો છે. કુલ શહેરી વસતિના સભ્યપદની ટકાવારી માત્ર ૨.૮ ટકાની છે.

આ ૨૧ મંડળીઓમાંની ૫૬૨ મંડળીઓ તો માત્ર પગલ મેળવનારાઓની મંડળીઓની છે. મોટા ભાગની મંડળીઓ મતભ્રમ છે. માત્ર મહેસાણા ખાતેની એક શિક્ષક મંડળી સારી કામગીરી બજાવી ગઈ છે અને હિસાબ વર્ગીકરણમાં 'બ' વર્ગમાં આવે છે. બીજી પાંચ 'ક' વર્ગમાં અને બાકીની દશ 'ડ' વર્ગમાં આવે છે.

આ સિવાય બીજી દસ શહેરી ધીરાણ મંડળીઓ છે; જેમાંની કલોલ ખાતેની કલ્યાણ ક્રાઓપરેટીવ બેંકની રચના જિલ્લાના હરિજનોએ કરેલી છે. અત્યારે આ બેંકની પ્રગતિ ખાસ ખ્યાન મેળે તેવી નથી; પરંતુ જો તેને યોગ્ય પ્રોત્સાહન આપડો અને યોગ્ય રીતે વિકસાવવામાં આવશે તો તે સારી કામગીરી બજાવશે.

મહેસાણા જિલ્લામાં ૨૭ શહેરો છે. અને બાવીસ ટકા શહેરી વસતિ છે. ત્યાં કલોલ, સિદ્ધપુર અને મહેસાણા જેવાં સરસ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો તથા હઝા, પાટણ, હારીજ રિંગરો જેવાં સારી રીતે વિકસેલાં વેપાર મથકો છે. ત્યાં વધુ શહેરી ધીરાણ મંડળીઓ અને બેંકો રચવા માટે પૂરનો અવકાશ છે. ધધાધારી વહેંચણીની દૃષ્ટિએ જોતાં વસતિનો ૩૯ ટકા જેટલો ભાગ ખેતી સિવાયના રોજગાર પર નબો છે. આથી નાના વેપારીઓ, સ્વતંત્ર કારીગરો અને કામદારો માટે તેઓને લેલ મળી શકે એવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે. અત્યારે તો આ પ્રવૃત્તિ મૂતપાત્ર બની ગયેલી છે. તેમાં નવાં પ્રાણ પુરવાની અને તેને આ રીતે વિકસાવવા માટે શક્ય તેટલા પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે.

ખીન-ખેતીવિષયક ખીન-ધીરાણ મંડળીઓ : મહેસાણા જિલ્લાની ખેતી સિવાયના રોજગારો કરનારાઓની અને ધીરધારનું કામકાજ ન કરતી મંડળીઓએ આવીની પ્રગતિ સૂચક છે. આવી મંડળીઓની સંખ્યા ૧૧૮ ની છે અને સભ્યસંખ્યા ૧૬,૪૭૫ ની છે. ચિરંતાર અને કામગીરીના ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ખેતીવિષયક ધીરાણ મંડળીઓ પછી બીજો નંબર આ મંડળીઓનો જ આવે છે. આ જૂથમાં અમાનિષ્ટ થતી કેટલીક નિરિપ્ત પ્રજાની મંડળીઓની રિગતોનો અભ્યાસ રસદાયક બની રહે તેમ છે.

ઔદ્યોગિક મંડળીઓ

ગિલ્દવામાં ૭૬ ઔદ્યોગિક મંડળીઓ છે અને તેના સભ્યોની સંખ્યા ૫,૦૭૧ ની છે. મોટાભાગની આની મંડળીઓ વણકર, ચામડું કમાવનારાઓ અને ગોશ્લીઓની બનેલી છે. આમાંની ઘણી મંડળીઓ વડોદરા ગામના શાસનકાળ દરમિયાન નોંધાયેલી હતી. કેટલીક વણકર મંડળીઓ અને ચમાર મંડળીઓના પોતાના પેટા-ધારાઓમાં પોતાના સભ્યોને લોન આપવાની લેગરાર્ક પાત્ર છે અને આ રીતે તેઓ ધીરાણ મંડળીઓ તરીકેની કામગીરી પણ બજાવે છે.

આ ઔદ્યોગિક મંડળીઓમાંની ૫૪ મંડળીઓ વણકરોની છે. આમાંની ઘણીબરી મંડળીઓ માત્ર મુનગની વહેંચણીનું કામકાજ કરે છે. આ મંડળીઓ આની રીતે વિદ્યમેવી નથી અને તેની હાથત પણ સારી નથી. તાલીમ પામેલા કાર્યકરો અને પૂરતા નાણાંના અભાવ એ આ મંડળીઓના કાર્ય આરોના મુખ્ય અવરોધો છે. નીચે આપવામાં આવેલા દિશાથી વર્ગીકરણ પરથી પરિસ્થિતિ અપાત્ર રીતે સમજાઈ જાય છે.

દિશાથી વર્ગીકરણ (વણકર મંડળીઓ)

અ	૦
બ	...		૧૦
ક	૩૦
ડ	...		૧૪
કુલ			૫૪

એક પણ વણકર મંડળી 'અ' વર્ગમાં આવતી નથી જ્યારે 'બ' વર્ગમાં માત્ર દશ મંડળીઓ જ છે. બાકીની બધી 'ક' અને 'ડ' વર્ગમાં આવે છે. આના પરથી મંડળીઓની અણવિકસિત અને પછાત દશાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળી રહે છે.

બીજી ઔદ્યોગિક મંડળીઓમાં મોટે ભાગે ચામડા કમાવનારાઓની મંડળીઓનો છે. જોડાણ સમયે અમર્યાદિત જવાબદારીઓ અને શેર ચાપણ વગરની ચામડા કમાવનારાઓની ગણ્યાબધ મંડળીઓ નોંધાયેલી હતી. આ મંડળીઓ પોતાના સભ્યોને માત્ર લોનનો જ અપમાન કરી આવતી. પરંતુ, આમાંની કેટલીક તે કામ કરતી બધ પડી ગઈ છે. જોડાણ પછી આમાંની કેટલીક મંડળીઓ ફરીવાર ઊભી કરવામાં આવી છે અને તે પોતાના સભ્યોને કાચી ચીજોને પૂરી પાડવાનું કામકાજ કરે છે. જુદાજુદા ઔદ્યોગો સ્થાપતા કારીગરોની બીજી થોડી મંડળીઓ પણ છે. વણકર મંડળીઓ સિવાયની બાકીની બીજી ઔદ્યોગિક મંડળીઓનું દિશાથી વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે.

અ
બ	૪
ક	૧૦
ડ	
વર્ગવગરની	૬

આ વર્ગીકરણ બતાવી આપે છે કે મોટા ભાગની મંડળીઓની નાણાંકીય અને વહીવટી દ્રષ્ટિ સારી નથી. આ મંડળીઓ પણ મૂતપ્રાય બની ગઈ છે અને માત્ર નામનું જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

કન્ઝયુમર્સ મંડળીઓ

સહકારી મંડળીઓએ વહેંચણીના ક્ષેત્રે યુદ્ધકાળ દરમિયાનજ વિકાસ સાધ્યો છે. અનાજ પરના અંકુશ અને યુદ્ધ સમય દરમિયાન સરકારના આ મંડળીઓ પ્રત્યેના ઉદાર વર્તાવને પરિણામે આ પ્રવૃત્તિને સામાન્ય રીતે સારો વેગ સાંપડ્યો. પરંતુ મહેસાણા જિલ્લામાં તો કન્ઝયુમર્સ સહકારી પ્રવૃત્તિ થે સારા પ્રમાણમાં વિકસી નથી. લોકોનું પછાતપણું અને આ પ્રદેશમાં ગ્રામ પ્રદેશનો વિસ્તાર વધુ હોઈને અનાજ પરના અંકુશની ટીલી પકડ આ પ્રવૃત્તિના ધીમા વિકાસ માટે કારણભૂત ગણી શકાય. અત્યારે જિલ્લામાં માત્ર ૨૦ કન્ઝયુમર્સ સહકારી મંડળીઓ છે. હિસાબી વર્ગીકરણમાં બતાવવામાં આવ્યું છે એ મુજબ, આમાંની પચાસ ટકા મંડળીઓ સારી સ્થિતિમાં કામકાજ કરી રહી છે.

મકાનો માટેની મંડળીઓ

મહેસાણા જિલ્લામાં કન્ઝયુમર્સ મંડળી પછી બીજો નંબરે મહત્વની પ્રવૃત્તિ કોઈ હોય તો એ મકાનો માટેની સહકારી પ્રવૃત્તિ છે. અત્યારે જિલ્લામાં આવી ૨૭ મંડળીઓ છે અને તેના સભ્યોની સંખ્યા ૯૮૪ ની છે. આ બધી મંડળીઓ ભાડુત-માલિકી દબની છે. આમાંની ૧૧ મંડળીઓ પછાત વર્ગો માટેની છે. મકાનો માટેની ગ્રામ અને શહેરી મંડળીઓ દ્વારા અત્યારે લગભગ ૯૬ મકાનો ચણાઈ રહ્યાં છે. હિસાબી વર્ગીકરણ અનુસાર 'અ' વર્ગમાં એક પણ મંડળી નથી; જ્યારે 'બ' વર્ગમાં એક, 'ક' વર્ગમાં છ અને 'ડ' વર્ગમાં સત્તર છે.

સંખ્યા-વિકાસના ક્રમથી આ પ્રકારની મંડળીઓ ખેતીવિપયક ધીરાણ મંડળીઓ પછી બીજો નંબરે આવે છે. પરંતુ આમાંની ઘણીખરી મંડળીઓ માત્ર કાગળ પરજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં જાણે સમગ્ર સહકારી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ અને વિકાસનો અભાવ જણાય છે. હવે એવો તબક્કો આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે સહકારી પ્રવૃત્તિના જુરસાને ફરી તેજ કરવા માટે પ્રવૃત્તિને અંદરથી અને બહારથી કોઈ પ્રકારના પ્રેક્ષાહનની આવશ્યકતા છે.

દેખરેખ

જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિના ધીમા વિકાસ અને પછાતપણાના કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ યોગ્ય દેખરેખ અને તપાસના અભાવનું છે. કાર્યક્ષમ વહીવટ ચલાવી શકે તેવા પ્રમાણિક અને કાર્યદક્ષ કાર્યકરોનો અભાવ એ પણ આ પ્રવૃત્તિના વિકાસ આડેનો એક મોટો અંતરાય છે. હજી હમણા જ જિલ્લામાં દેખરેખ માટેના મંડળો રચાયાં છે. અત્યારે જિલ્લામાં માત્ર ૧૫૯ મંડળીઓનું સભ્યપદ ધરાવતાં માત્ર સાત 'દેખરેખ મંડળો' અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તાજેતરમાં સ્થાપવામાં આવેલ જિલ્લા સહકારી બોર્ડ હમણાં-હમણાં સહકારી પ્રવૃત્તિ અંગેના પ્રચાર કાર્યના તથા શિક્ષણના ફેલાવામાં ખૂબ રસ લઈ રહ્યું છે.

જિલ્લામાં તાજેતરમાં વધુ સહકારી-દેખરેખ-મંડળો રચાયાનું જાણવા મળ્યું છે. મેંટ્રપ બેંક શેર ચાપણુ વધારીને પોતાનાં સાધનો વિકસાવવા પ્રયાસ કરી રહી છે. ૧૯૫૨-૫૩ દરમિયાન જૂના લેણાઓ વસુલ કરવા પ્રયત્નશીલ પ્રયાસો થયા છે અને આ દિશામાં સારી સફળતા મળી છે. હવે

ગોળ મેરજી પોતાની આર્થિક નીતિ ઘડવાનું કાર્ય મેટ્રન જેકનું છે અને સદકારી પ્રવૃત્તિને વધુ વિકસાવવામાં તેણે મદદગાર ભાગ ભજવેલો છે.

તારવણી

અમે જિલ્લાની સદકારી પ્રવૃત્તિની કુદીકુદી દર્શાવતો નવાનો છું. અમને એમ લાગ્યું છે કે, ભૌગોલિક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સદકારી પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ફેલાયેલી છે; પરંતુ તે માત્ર વસતિના આંક દ્વારા જોવા બાબતેજ આવરે છે. વિકાસ પણ ગ્રામ ખીરધાર પૂરતો એકતરફી છે. વરીયટ અતિ મોંઘી અને કાર્યક્ષમતાવિરોધી પુરવાર થયો છે અને પરિણામે ઘણી મંડળીઓ મૂતપ્રાય બની ગઈ છે. પ્રાથમિક મંડળીઓ પછાત હોયને, જિલ્લા મેટ્રન જેકનું કાર્યક્ષમ પણ મંચાંદિત છે. જેકની ચાલુ થાપણ અને ખીરાણો બીજા જિલ્લાઓની સરખામણીમાં ઘણું ઓછું છે. પ્રવૃત્તિના નિર્દિષ્ટ વિકાસ માટે યોગ્ય દેખરેખનો તથા સારા કાર્યકરોનો અભાવ મદદઅર્થે કારણભૂત છે.

પ્રદેશના વિકાસમાં સદકારનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો છે અને આથી એ ખાસ લક્ષ્ય માગી લે છે. આ પ્રવૃત્તિના વિકાસ અને કામકામનો વધુ ધ્યાનપૂર્વક અને આતેયતાપૂર્વક રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે અને તેની નજીવી કડીઓ વહેવામાં વહેલી નકે મોંઘી કદવામાં આવે એ ઇચ્છનીય છે.

ઉદ્યોગો

આંમ અને ગૃહ ઉદ્યોગ

મહેસાણા જિલ્લો સુવિકસિત કાના-કાંરીગરીયુક્ત પુરાતન ઉદ્યોગોનું ચિત્ર પૂરું પાડે છે. આ ઉદ્યોગો પર આધુનિક સમયમાં જુદાંજુદાં બજાએ અસર કરી છે અને હવે એ ક્રમશઃ ઘસારા રહ્યો છે.

જિલ્લાના મુખ્ય ગૃહઉદ્યોગો હાથશાળ વાસાટનો અને ચામડું કમાવવાનો છે. આ ઉપરાંત પટાળાં બનાવવાનો, કાપડ પર છાપકામ કરવાનો, કાપડ રંગવાનો, ખેલોક બનાવવાનો, કાંસા તથા પિત્તળની ચીજો બનાવવાનો, લાકડામાં કોતરકામ કરવાનો, માટીનો, માટીના વાસણો બનાવવાનો અને ચીની માટીના ગૃહઉદ્યોગો જિલ્લામાં જુદાંજુદાં સ્થળોએ નાના પાયાપર ચાલે છે.

હાથશાળ ઉદ્યોગ

હાથશાળ ઉદ્યોગ એ મહેસાણા જિલ્લાના મુખ્ય ગૃહઉદ્યોગોમાંનો એક ગૃહઉદ્યોગ છે. આ ઉદ્યોગ હરિજનોની દલિત કામ વંશપરંપરાથી ચલાવે છે. આ લોકો અજ્ઞાન છે અને તેઓ પાળે જરૂરી સાધનસામગ્રી પણ નથી. આ લોકો ઘરગથ્થુ રીતે પોતાનાં ઘર આંગણે આ ઉદ્યોગો ચલાવે છે. જિલ્લામાં આશરે ૨૦,૦૦૦ વણકરો હોવાનો અંદાજ છે.

તાલુકા અથવા મહાલનું નામ

શાળની સંખ્યા

૧. મહેસાણા	૬૮૩
૨. વિસનગર	૫૪૦
૩. ખેરાળુ	૮૮૮
૪. સિદ્ધપુર	૮૫૬
૫. ખાટણ	૧૪૧૭
૬. ચાણસમા	૭૪૧૫
૭. કાંરી	૩૪૪
૮. કલોલ	૭૧૨
૯. વિગાપુર	૬૮૬
૧૦. રાધનપુર	૨૨૦
૧૧. હોરિજ	૧૩
૧૨. સગી	૨૨૦
૧૩. સાંતલપુર	૨૬

આ ઉદ્યોગ ધણા તાલુકાઓમાં ફેલાયેલો છે. મહેમાળા, સિદ્ધપુર, કડી, કલોલ, વિઘ્નપુર, પાટણ અને ગાગુસમા તાલુકાઓમાં હાથશાળા ઉદ્યોગ સારી રીતે જામેલો છે. જિલ્લાની પશ્ચિમ બાજુએ, એટલે કે દારિજ, સમી અને આંતરપુર તાલુકાઓમાં આ ઉદ્યોગ સારી રીતે વિકાસ પામ્યો નથી.

શાળોદ્વારા તૈયાર કરવામાં આવતું કાપડ બરછટ હોય છે અને સામાન્ય રીતે ગામડાના લોકો એ પહેરે છે. ઉદ્યોગદ્વારા થતાં ઉત્પાદનમાં ખાદી, ટુવાસ, બોજાડ અને ધોતિયાં મુખ્ય છે. સરેરાશ એક વણકર હાથશાળા પર દરરોજ પાંચ વાર કાપડ તૈયાર કરી શકે. આ રીતે તે અઢવાડિયામાં દસ રતલ સુતરમાંથી ૩૬ વાર કાપડ તૈયાર કરી શકે.

વડોદરાની ભૂતપૂર્વ સરકાર આ વણકરોને ઉત્પાદનની સુધરેલી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા અને સુધરેલાં ઓળંગરોનો ઉપયોગ કરવા અંગે ટેકનિકલ તાલીમ આપતી હતી અને વડોદરા રાજ્યનું મુખર્ષી રાજ્ય સાથે બોડાણ થયા પછી પણ આ તાલીમ આપવાનું કાર્ય ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે. તાલીમશાળા વણકરોની જરૂરિયાત અનુસાર જિલ્લામાં એકથી વીસ જેટલાં કેરવવામાં આવે છે. હાલમાં આ તાલીમ પાટણમાં આપવામાં આવે છે. અત્યારસુધીમાં ઉંઝા (સિદ્ધપુર તાલુકો), વિસનગર અને પાટણને આ તાલીમશાળાનો લાભ મળ્યો છે.

સહકારી ધોરણે કાર્ય

બોડાણના સમયે ૪૭ વણકર સોસાયટીઓ હતી અને આમાંની ૩૭ સોસાયટીઓ વણકરોને માત્ર નાણાં-ધીરધારની સગવડો આપતી હતી અને એ બધી ગેરના રૂપે કશીપણ મૂડી વગરની અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી નોંધાયેલી હતી. આ સંસ્થાઓના પેટા-કાનૂનોમાં ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓની જોગવાઈ છે તો ખરી પરંતુ એકે સંસ્થાએ આવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી નથી. ખાદીની દસ સંસ્થાઓ તાલુકા મધ્યસ્થ મંડળોના નામે ઓળખાતી અને તે ખાસ કરીને વણકરો માટે સુતરની વહેંચણીનો પ્રબંધ કરવા માટે રચાયેલી હતી. આ મંડળો સમયાથી ઢબના હતાં અને એ મુજબ તેમાં પેટા-કાનૂનોમાં વ્યક્તિઓ તેમજ સંસ્થાઓને સભ્યો બનવાની પરવાનગી અપાયેલી હતી. આમાંની કેટલીક વણકર સોસાયટીઓ લાંબા સમયથી મૂનપાય દશામાં હતી અને તેને ફરયામાં લઈ જવામાં આવે એ જ ઉચિત હતું. કેટલીક સોસાયટીઓ ખાખતમાં મુખર્ષી રાજ્યમાં અત્યારે જે રીતે સંપૂર્ણ-પણે ઉત્પાદક-સોસાયટીઓ ચાલે છે એ ધોરણે પેટા-કાનૂનો બદલવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કામને ઝડપી બનાવવામાં આવ્યું છે પરંતુ લાંબા સમયથી સભ્યો પાસે લોનનાં રૂપમાં રોકાયેલાં નાણાં પાછા મેળવવાનો પ્રશ્ન તથા શેર-મૂડીના રોકાણમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ફાળો આપવાની સભ્યોની અશક્તિનો પ્રશ્ન તેના માર્ગમાં કેટલીક ટેકનિકલ અડચણો અને મુરકલીઓ ઉભી કરે છે.

બોડાણ પછી ખાતાએ નક્કી કરેલા પેટા-નિયમો અનુસાર રચાયેલી અઢવીસ નવી વણકર સોસાયટીઓની રચના થઈ છે. મોટા ભાગની નવી નોંધાયેલી સોસાયટીઓ તથા કેટલીક જૂની તાલુકા વણકર સોસાયટીમાં સુતરની વહેંચણીનું કામ કરે છે. વણકર સોસાયટીઓના કાર્ય આડે જો કાઈ ખાસ મુરકલીઓ હોય તો તે તાલીમ પામેલા માણસોના અને પૂરતા નાણાંના અભાવની છે.

નાણાં

વડોદરા રાજ્યના શાસનકાળ દરમિયાન દરેક વણકરને રૂપિયા બસોથી વણસો સુધીની લોન

આપવામાં આવતી હતી. આ લોનો વ્યાજ-મુકત હતી અને મહેસૂલી સત્તાવાળાઓ દ્વારા નાનીનાની રકમના માસિક હપ્તાઓના રૂપમાં એ વસૂલ કરવામાં આવતી હતી, કેઈપણ પ્રકારની મોઝ્ય ટેમ્પરેખ કે અ'કુશના અભાવે મોટા ભાગના વણકરો નિયત સમયમાં લોન પાછી ભરપાઈ કરી શકતા નહીં. જોડાણ પછી સહકારી પ્રવૃત્તિ ખાતાના ઔદ્યોગિક સહકાર અને ઝામેદોગ વિભાગ દ્વારા આ લેણી ન્દી ગયેલી લોનો વમૂલ કરવાનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે. વર્તમાન નીતિ, જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ગૃહ-ઉદ્યોગોને સહકારી ધોરણે ચલાવવાની પદ્ધતિને પ્રોત્સાહન આપવાની છે અને સરકાર દ્વારા પૂરતી લોનો આપવામાં આવે છે. આમ છતાં હજી વણકર સહકારી સંસ્થાઓને મોટા ભાગની જરૂર છે અને આવી સંસ્થાઓની પામે શેરોના રૂપમાં બહુ ઓછી થાપણ હોઈને નાણાંની ધીરધાર કળતારાઓ પણ તેને લોનો આપતા ખચકાય છે; કેમકે તેઓ આવી સંસ્થાઓને લોન આપવામાં જોખમ માને છે.

સામાન્ય

હાથશાળ ઉદ્યોગ મંદીના કપરા કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન સુતરની કારખી અછતના કારણે આ ઉદ્યોગની પ્રગતિ કંધાર્ધ ગઈ છે. ૧૯૫૨ ના પ્રારંભમાં, બજારમાં જે મંદી આવેલી તેની વણકરો અને તેઓની સોસાયટીઓ પર ભારે માફી અસર થઈ છે. હાથશાળના કાપડની માગ નથી અને કાપડ વાપરનારાઓ મોંઘી કિંમતના હાથશાળના કાપડના બદલે સસ્તી કિંમતનું મિશનું કાપડ વધુ પસંદ કરે છે. આ રીતે વણકરોમાં એકરીનું પ્રમથ્ણ થઈ વધી ગયું છે. હાથશાળ ઉદ્યોગનું વર્તમાન ચિત્ર ખૂબજ નિરાશાજનક દેખાય છે. આ એક તંગી, મંદી અને બેકારીની કંથણ કહાની છે.

હાથશાળ ઉદ્યોગને મોઝ્ય પાયા પર મૂકવા માટે સુતરની વહેંચણી વણકર સોસાયટીઓ દ્વારા જ થાય એ આવશ્યક છે. આવી સોસાયટીઓને તેમની જરૂરિયાત માટે પૂરતું થઈ પડે તેટલું સુતર, થોડખંધના ભાવ પર નામનો નફો ચડાવીને ખૂબ વ્યાજની ભાવે નિયમિતપણે પૂરું પાડવું જોઈએ. ટૂંકમાં, કાચી વસ્તુઓની ખરીદી, વહેંચણી, પૂરતાં નાણાંનો પ્રખંધ, માત્રની હેરફેર માટે પૂરતો વાહનપ્રખંધ, ભારતમાં અને વિદેશમાં હાથશાળની બનાવટોની બજારનો અબ્બાસ કરવા માટેની સંસ્થા, કાપડ વાપરનારાઓને આકર્ષે તેની ડિઝાઈનો તૈયાર કરનારી સંસ્થાની સ્થાપના, ઉત્પાદન માટે હાથશાળની કેટલીક બનાવટો અનામત રાખવાનો પ્રખંધ, અને વેચાણ વેરો, નાકાવેરો તથા બીજા એવા કરવેરામાંથી મુક્તિના પ્રશ્નો અતિ મહત્વના છે અને હાથશાળ ઉદ્યોગના વિકાસ અને વિસ્તરણ માટે તેના પર વિચારણા આવશ્યક છે.

આમણ કમાવવાનો ઉદ્યોગ

મહેસાણા જિલ્લામાં હાથશાળ ઉદ્યોગ પછી બીજા નંબરે મહત્વનો ઉદ્યોગ હોય તો એ આમણ કમાવવાનો ઉદ્યોગ છે. સ્થાનિક ચમાગે આ ઉદ્યોગ ચલાવે છે. આ ચમારો દરિજનોની દલિત કોમના છે. સામાન્યરીતે આ લોકો અતિ ગરીબ, અજ્ઞાન, રૂઢિચુસ્ત અને સગંનવિહીન છે. તેમની પાસે સુધરેલી ઢખનાં ઝાગનરો કે સાધનો નથી અને તેઓ કંઠંગી પદ્ધતિથી પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવે છે.

હાથશાળ ઉદ્યોગની માફક આ ઉદ્યોગ પણ સાગથે જિલ્લામાં ફેલાયેલો છે. આ ધંધો કરતા ચમારોની વસતિ બધા તાલુકાઓમાં વહેંચાયેલી છે અને આથી આ ઉદ્યોગ જિલ્લાના ધણ

ભાગમાં નાના કે મોટા પાયા પર પાંચરી રહી છે. અહીંનું કમાવેલું ચામડું ખુદ દલકી જતનું અને સામાન્ય ધોરણ કરતાં નીચી જતનું હોય છે. આમ છતાં, મહેસાણા જિલ્લામાં પાક ફાળા પાણીદારા થાય છે. આથી જિલ્લામાં કમાવવા માટેનું ચામડું દલકી જતનું હોવા છતાં કાસ માટે જિલ્લામાં તેની ભારે મોટી માંગ રહે છે. સામાન્યરિતે આ ચામડાનો ઉપયોગ પગરખાં, ચામડાના ટોપલા, કાસ અને ખેતીવાડીના કામમાં આવતી એવી બીજી ચીજો અને ખનાવવાનાં કામમાં કરવામાં આવે છે. આ રીતે આ ઉદ્યોગનું ખગર મુખ્યત્વે સ્થાનિક છે.

ચામડાં કમાવવાના ઉદ્યોગદ્વારા ચામડાં કમાવનારાઓને પૂરતું કામ મળતું નથી. આથી મોટા ભાગના ચમારોને ચામડાં કમાવવા-ઉપરાંત ખેતરોમાં ગજૂરી કરવા જેવાં બીજાં પૂરક કામો પણ કરવાં પડે છે. સમગ્ર જિલ્લામાં જુદાંજુદાં સ્થળોએ બધા મળીને લગભગ ચાર હજાર ચમારો છે અને તેઓ અર્ધ-રેશનગર તરીકે ચામડાં કમાવવાનું કામ કરે છે. વડોદરાના નવા શાસનકાળ દરમિયાન આ ચમારોને ઉત્પાદનની સુધરેલી પદ્ધતિની અને સુધારવામાં આવેલાં નવી દળના ઓળંગે વાપરવાની તાલીમ આપવા માટે જુદાંજુદાં મધ્યકામા શાળાઓ ખોલવામાં આવેલી અને જોડણી પછી પણ આ શાળાઓ ચાલુ રાખવામાં આવી છે. પાટણ, રાણજ, મણુદ (પાટણ તાલુકો), ધિણેજ (ચાણસમા તાલુકો), લાખવાડ ખેરવા (મહેસાણા તાલુકો), ખેરાળુ, વરેડા, ગુડિયા, ઉમડા, દેણુષ, બગાડ (ખેરાળુ તાલુકો) મોકાસણ દેવસાણ (કડી તાલુકો)ને આ તાલીમ શાળાઓ લાલ મળ્યો છે. અત્યારે આ શાળાનું કેન્દ્ર ખેરાળુ તાલુકામાં વડનગર ખાતે છે.

જોડણીના સમયે ચામડાં કમાવનારાઓની પદ્દતિ સહકારી સંસ્થાઓ હતી. આ સંસ્થાઓ નોંધાયેલી હતી અને અમરોદિત જવાબદારીવાળી હતી. તેની સેર-ચાપણ કચી નહતી. આ સંસ્થાઓ પોતાના સભ્યોને માત્ર નાણાંની લેણ આપવા પૂરતીજ સમયે આપતી હતી. આમાંની કેટલીક લાંબા સમયથી મૃતપ્રાય દશમાં હતી. આ સંસ્થાઓને નવા નવાં શક્ય હોય ત્યાં સુવ્યવસ્થિત ઉત્પાદક સોસાયટીઓના રૂપમાં સુયોજિત કરવાના પ્રયાગો થઈ રહ્યા છે. જોડણી પછી આકે નવી સોસાયટીઓની રચના થઈ છે. આ નવી સોસાયટીઓ પોતાના સભ્યોને મુખ્યત્વે કચી ચીજોને પૂરી પાડે છે. આવી વધુ સોસાયટીઓની સંખ્યા પાયા પર રચના કરવાના પ્રયાગો ચાલુજ છે.

વડોદરા રાજ્યના શાસનકાળ દરમિયાન ચામડાં કમાવવાનું કામ કરવા ચમારોને તેના ઉદ્યોગમાં પ્રોત્સાહન આપવા રૂપિયા દોઢ મોથી માંડીને અહીં સુધીની લેણ આપવામાં આવતી હતી. પરંતુ આ નીતિ જોખમી સાબિત થઈ છે. લેણ લેનાર ચમારો પર આપતી દેખરેખ કે અંકુશ ન હતો. આ લેણે મહેસુલ ખાતાના સત્તાવળીઓ દ્વારા નાના નાના માસિક હપ્તાઓના રૂપમાં વસુલ કરવામાં આવતી. પરંતુ ચમારો ખૂબજ ગરીબ અને અજ્ઞાન હોઈને કદિયે નિયંત્રિત રીતે હપ્તા ચૂકવતા નહીં. અને આથી તેઓને લેણના રૂપમાં આપવામાં આવેલી મોટી રકમ લાંબા સમયથી ભરપાઈ થઈ નથી. ભારે મુશ્કેલીથી આ રકમ વસુલ કરાઈ રહી છે.

વર્તમાન નીતિ, નવાં નવાં શક્ય હોય ત્યાં જુદાંજુદાં સહકારી ધોરણે ચલાવવામાં પ્રોત્સાહન આપવાની છે અને આથી કોઈ ચમારોને વ્યક્તિગત લેણ આપવામાં આવતી નથી. નવાં અમુક કારીગર વર્ગ માટે અમુક સમયમાં સહકારી સંસ્થા રચાવાની કોઈ શક્યતા જ ન હોય ત્યાં વ્યક્તિગત ધોરણે લેણ આપવામાં આવે છે ખરી. મહેસાણા જિલ્લામાં ચામડાં કમાવવાનાં ઉદ્યોગના વિકાસ અને વિસ્તરણ માટે આ નીતિ અમલમાં મૂકાઈ રહી છે.

આમડાં કમાવવાનું કામ કરતા આ ચમારોની સદકારી મોસાવટીઓ રચવાના માર્ગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. સરકારે ત્રીજી ટકાની ખાહેધરી આપવા છતાં મહેસાણા જિલ્લાની 'ધી મેટ્રલ કાર્પોનાન્સીંગ એજન્સી' અત્યાર સુધી ચમાર મોસાવટીઓને કામ કરવા માટે જરૂરી મૂડીની લોન આપતાં ખચકાતી હતી. 'જીજી', આ કામ કરતા ચમારો બહુ અજાન, અભણ અને વહેમીયા છે. તેઓ સાથે મળીને સંયુક્ત ધોરણે કામ કરવાનું પસંદ નથી કરતા અને આથી ઉત્પાદન ઓછું થાય છે અને માવતી બાબત પણ દબકી તૈયાર થાય છે. ત્રીજી, આ લોકોમાં તેઓને દારવણી આપી શકે તથા પોતાની મોસાવટીઓ મોઝ રીતે ચલાવી શકે એવા તાલીમ પામેલા માણસોની અભાવ છે.

આમ છતાં સદકારી ખાતાના ઔદ્યોગિક સદકાર અને ગ્રામોદ્યોગ નિલગ્ન હોય મહેસાણા જિલ્લાના આ ચમારો માટે સદકારી મોસાવટીઓ રચીને તેઓની આર્થિક સ્થિતિ મુધારવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

આમડાનું કામકાજ

જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગમાં સંખ્યાબંધ કારીગરો કામ કરી રહ્યા છે. મોટે ભાગે આ ઉદ્યોગ મેચીઓ તેમજ અમુક અંશે આમડા કમાવનારા ચમારો વચ્ચેની ગળા છે. દરેક મોટા આમડામાં આમડાઓની જરૂરીઆતોને પહેાળી વળવા માટે એક કે બે જ પગરખા બનાવનારા છે. તેના મુખ્ય મથકો મહેસાણા, પાટણ, વીસનગર અને કલોલ છે. ઔદ્યોગિક સદકારી મંડળીઓ દ્વારા તેમાં ત્યાં શક્ય હોય ત્યાં ત્યાં, આ ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. આમડાની ગ્રીજીવન્ટુઓ બનાવવાની સુધરેલી પદ્ધતિની કારીગરોને તાલીમ આપવા માટે વીસનગર તાલુકામાં ગોથવા ગામે એક આમડાની સીને બનાવવાનું શિક્ષણ આપતી શાળા ખોલવામાં આવી છે. આ શાળાએ અત્યાર સુધીમાં વડનગર, પાણચાર, ખારોટ, હાંમરવા, રૂપચ અને ચંદ્રા નામનાં ગામોને આવરી લીધાં છે.

પટોળાં (સાડી) વણાટ ઉદ્યોગ

પાટણ એ મહેસાણા જિલ્લાનું પુરાતન અને સુવિખ્યાત શહેર છે અને ત્યાં લોકો સામાન્ય રીતે જેમને સાળવી તરીકે ઓળખે છે તે કારીગરો પટોળાં વણાટનો ઉદ્યોગ ચલાવે છે. અગાઉના અઢેવાશે અત્યાર એક જખાતામાં આ ઉદ્યોગ ખૂબ જિનન દેખામાં હતો. પરંતુ અગત્યના તે બજારમાં પટોળાંની માગ નહિવત હોઈને આ ઉદ્યોગની પડતી થઈ રહી છે અત્યારે પાટણમાં શ્રી લહેરચંદ્ર કરતુરચંદ્રનું એકજ કુટુંબ એવું છે કે જે જ સાત માણસોની મદદથી આ કામ ચલાવે છે. પટોળાંના ઉત્પાદન માટે આવશ્યક ચેકણ તથા બનાવટી રેશમી સુતર, જીની સુતર, દવાઓ તથા રંગો બેંગલોર, મુંબઈ અથવા આરી બીજી બજારોમાંથી લાવવામાં આવે છે. વણાટ માટે આવશ્યક એકમેસરીજ સહિતની એક ખાસ પ્રકારની 'સો સટચ' શાળને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જ્યાં રંગકામ માટે કેટલાંક સારી જાતનાં વાસણો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. અને એ પછી વણર તેના તાણવાણ બેગા કરીને ડીઝાર્ન બનાવી કાઢે છે. આ એક નિશિષ્ટતા છે. સુદ્ધ સાડીઓ અને મેજ પર પાથરવાના નાના એાજડોનું વણાટકામ એટલી બધી ચોક્કસપૂર્વક અને કલાત્મક રીતે કરવામાં આવે છે અને બુદ્ધિમાન રંગના સુતરના તારોની ગૂંથણી એની ખૂબીથી કરવામાં આવે છે કે તેનો દરેક દરેક ટુકડો કલાત્મક સુફરતા અને હાથકારીગરીનો બેનસુન નમુનો પુરો પાડે છે. એક જમાનામાં ચુગરાતમાં દરેકસ્થળે હિંદુ મહિલાઓ વગરસજે પટોળાં પહેરતી. પટોળા જુદીજુદી લાતના વણવામાં

આવે છે જેવીકે (૧) ખારી કુંભવ, (૨) રતન ચોક, (૩) ખાનભાત, (૪) દાથી ઊપ અને ચોરસ ભાત વિગેરે. કારીગરો ૬ થી ૯ વાર લાંબી અને ૪૫ થી ૫૪ ઈંચ પહોળી જુદીજુદી જતની સાડીઓ તૈયાર કરે છે.

એક જગાનામાં આ ઉદ્યોગ પ્રતિજાતી રીતે હોય. મુદ્દ પહેલાના સમયમાં પાટાળના પટોળાંની ક્રાન્સ, અમેરિકા, આફ્રિકા અને જંગમમાં માંગ હતી, પરંતુ હવે ભારતમાં તથા વિદેશમાં સસ્તાં અને ભાતભાતનાં કપડાં ગણના હોઈને અને પટોળાં અને ઘીછ બનાવટો પ્રમાણમાં મોંઝી હોઈને આજે આ પટોળાંની માંગ નહીંવતુ છે.

નંગ દીઠ ભાવનો ફેરો

બનાવટો	મુદ્દ સમય પહેલાંના ભાવ	અત્યારના ભાવ
૧. પટોળું (સાડી)	૩૧, ૭૫ થી ૯૦	૩૧, ૪૦૦ થી ૭૦૦
૨. પોથકાનો ટુકડો	,, ૨૦	,, ૬૦
૩. રંગીન ભાતવાળો	,, ૩૦	,, ૧૨૦

ટેબલ પર પાથરવાનો ઓછાડ

સામાન્ય

સરકાર પોતાના ખર્ચે ભારતમાં અને વિદેશમાં સરકારી એજન્સીઓ તેમજ વેચાણમથકો, એમ્પોરિયમો અને પ્રદર્શનાદ્વારા બજારની સગવડો પૂરી પાડીને આ ધસાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપે એ આવશ્યક છે. મહેસાણા જિલ્લાના સદકારી ખાતાના ઔદ્યોગિક સદકાર અને આયોધોગ વિભાગે સરકારને આ સંબંધમાં જરૂરી વિગતો પૂરી પાડી છે અને ભારતની એક ઉત્તમ અને અનિવિખ્યાન કક્ષાકારીગરીને પુનઃજીવિત કરવા માટે આ બાબતમાં ધટતું કરવા વિનંતિ કરી છે.

કેલિકો છાપકામ અને રંગવાનો ઉદ્યોગ

મહેસાણા જિલ્લાના જુદાજુદા મથકોમાં, જેવાં કે વડનગર (ખેરાળુ તાલુકો), પાટણ અને રાણજ (ચાણસમા તાલુકો), મેથાપુર (કલોલ તાલુકો), ધિણોજ અને ચાણસમા (ચાણસમા તાલુકો), મુખ્યત્વે ભાવસારો, ખત્રીઓ અને છીપાઓ આ ઉદ્યોગ ચલાવી રહ્યા છે. અત્યારે ત્રણમે કારીગરો આ ઉદ્યોગમાં કામ કરે છે. કામ કરવાની સુધરેલી પદ્ધતિની તાલીમ લેવા માટે આવશ્યક સગવડતાઓના અભાવે આ લોકો જુની પદ્ધતિથી જ કામ કરે છે અને પરિણામે તેમની બનાવટોનું ધોરણ બહુ હલકું હોય છે. વડનગર જુનામાં જુનું અને મોટામાં મોટું કેંદ્ર છે. ત્યાં આ ઉદ્યોગમાં ખસો કારીગરો કામ કરે છે.

ઉત્પાદન અને બજાર

સામાન્ય રીતે રંગવા માટે બુડું કાપડ વાપરવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગની બનાવટો રચાનિક તેમજ જિલ્લા બહારના ડીસા અને અમદાવાદ જેવા પ્રદેશના ગામડાના લોકો ખરીદે છે. એટલું જ નહીં આ રંગીન કાપડમાંથી બનાવવામાં આવે છે. પાંચવાર લાંબા અને પચાસ ઇંચ પહોળાં દેશી દબના છાપણની કિંમત આશરે છ રૂપિયા હોય છે.

સામાન્ય રીતે કારીગરો પોતાના ઘરના માણસોની મદદથી આ ચીજો તૈયાર કરે છે. આ ઉપરાંત જરૂર પડે પીઝ મજૂરો એટલે કે હાકરડાઓને પણ કામે રાખવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કારીગરોની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર છે. આમાંના કેટલાક કારીગરો તો પોતાના આ કામમાં રૂપિયા ત્રણથી પાંચ હજારની મૂડીનું રોકાણ કરે છે.

સહકારી ધોરણે કામકાજ

ખેરાળ તાલુકામાં વડનગરમાં થી વડનગર રંગારી કાપડ એસોસિએશન નામની આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કારીગરોની સંસ્થા છે. કાપડ પર અંકુશ દત્તો અને સબો પોતાની આ સંસ્થા દ્વારા કાળી ચીજો, એટલે કે કાપડ મેળવતા. ખાતાના અધિકારીઓ અવારનવાર કારીગરોનો સંપર્ક સાધતા રહે છે અને તેઓને સહકારી મંડળીઓના લાભો સમજાવે છે તથા જરૂરી પ્રચાર કરે છે. પરિણામે વડનગરના મોટા ભાગના કારીગરોને સુધરેલી દબથી કામ કરવાની તાલીમ મળ્યા પછી સહકારી મંડળી રચવા સમજાવી શકાયા છે. આ માટે વહેલામાં વહેલી તકે વડનગર ખાતે રંગકામ અને જાપકામ શાળા ખોલવા લાગનાવળગના સત્તાધીશોને વિનવિત કરવામાં આવી છે. માહેગાણા જિલ્લામાં ગ્રામવિકાસ યોજના હેઠળ વ્યાપક વિકાસ માટે જેની પસંદગી કરવામાં આવી છે એવાં આંખોડ (વિનપુર તાલુકો) ખાતે પણ આવી એક શાળા ખોલવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે.

લાકડાના બીબાંનો ઉપયોગ

કલોલ તાલુકામાં પેથાપુર ગામે કેલીકા જાપકામ માટે જરૂરી એવાં લાકડાંના બીબાં ટીકવુડ પર બનાવવામાં આવે છે. ત્યાં બીબાં બનાવવાનાં નાનાં દસ કારખાનાં છે અને તેમાં ૬૦ કારીગરો કામ કરે છે. વળી ત્યાં કારખાનદારોનું મંડળ પણ છે.

સ્થાનિક ઈમારતી લાકડાના વેપારીઓને ત્યાંથી મળતા ટીકવુડનો બીબાં બનાવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કારીગરોને બીબાં બનાવવા માટે આશરે બેઝો રૂપિયાની કિંમતના એમ્બરો તેમજ સુતાર કામ માટેના ચાતુ એમ્બરોની જરૂર પડે છે. એક કારીગરને ૬"×૩" ના કદનું એક બીબું તૈયાર કરતાં લગભગ એક ડિવિસ ભાગે છે. બીબાંની વેચાણ કિંમતનો આધાર બીબાંની લાત અને કારીગરી પર આધાર રાખે છે. વડોદરા, અમદાવાદ, મુબઇ, સુરત અને સ્થાનિક કેન્દ્રોમાં પણ આ બીબાંઓની માંગ છે. 'ગ્રીન પ્રિન્ટીંગ' પદ્ધતિ દાખલ થતાં આ ઉદ્યોગને સારો એવો ધક્કો પહોંચ્યો છે.

આ કામ કારીગરો વ્યક્તિગત રીતે કરે છે તેમજ કારખાનદારો પોતાના કારખાનાંઓ માટે હોંશિયાર કારીગરો રોકીને પણ આ કામ કરે છે. કામના પ્રકાર અને કારીગરની હોંશિયારી મુજબ સામાન્યરીતે રોજના બે થી પાંચ રૂપિયાના હિસાબે રોજી આપવામાં આવે છે.

માહેસાણા જિલ્લાના સહકારી ખાતાના ઔદ્યોગિક સહકાર અને ગ્રામોદ્યોગ વિભાગદ્વારા આ ઉદ્યોગને સહકારી ધોરણે વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયાસો ચર્મ રહ્યા છે. પગલું કારખાનદારો-કે જેઓ સામાન્ય રીતે સાધનસંપન્ન હોય છે—ના કારણે કારીગરોને હજી સુધી સહકારી ક્ષેત્રમાં આણી શકાયા નથી. આ દિશામાં જરૂરી પ્રયાસો ચાલુજ છે.

તાંબા-પિત્તળનો ઉદ્યોગ

વિસનગર તેના તાંબા-પિત્તળના ઉદ્યોગ માટે સમગ્ર ગુજરાતમાં મશ્હૂર છે. આ કામ

સામાન્યગતિ કે સાગના નામે ઓળખાતા કારીગરો કે જે એમ કહેવાય છે કે વગભગ ૧૧ પહેના વીસનગરમાં ૮ સારાઓના વગભગ પાચમી ૮૬ મો નહેતા હતા. અત્યારે ખમો નેટવા ૮ સાગઓ આખો વખત કે થોડો વખત આ કામ કરે છે બીજા કેટલાક વેપારીઓ પણ પોતાની દુકાનોમાં કારીગરોને કામે ગણીને તાપ્તા-પિત્તાના રૂપ તથા વાગ્ગોનો વેપાર કરે છે.

સમગ્ર ગુજરાતમાં આ ચીજો માટે મજદૂર કે પરત્તુ હવે ખજાનમાં ૫ તલાગ તૈયાર થયેલા મત્તી કે મત ૥ સમજો મળતા તૈયારી તાપ્તા-પિત્તાના હાથ ખનાવના રાત્રીઓની માગ ધીમેધીમે વધતી જાય છે ૫ તલાગ તૈયાર થયેલા સમજો મોળા જગ્યામાં અને જોઈએ તેવા મળતા તૈયારી કે સાગઓને તેની મામે ભારે દરિદ્રી કરી પડે છે અને ૪૬ ને આ ઉદ્યોગને ધક્કો પડેલો છે ૫ આ ઉદ્યોગને દ્વિતિ નખસ માટે સંગ્રહે તેો પ્રેક્ષાહન આપતું આશરું છે.

સાદ રી ખાતાના ઓછોગિ ૨૫ ૧ અને પ્રમોવોગ વિભાગદ્વારા આ ઉદ્યોગને સદ રી ધોગો વ્યવસ્થિત કરાના પ્રયાસો કરાનાયે હાથ ધરતામાં આગા છે ૧૨૭ મોળાભાગ ૥ નરખાનગે ધનિ તેમને તેઓ પોતા ૥ મળા તાગોમાં નમે ગણી ને છે અને આથી આ પ્રયોગને હજુ મુખી સફળતા સાધી નથી આ કારીગરોને સદનગી ફેરમાં ના ૥ માટે તેઓ ૧૫૫ ની પ્રયાગ થઈ રહ્યો છે.

લાકડા પગ કોતરકામ

યુદ્ધ પહેલા ભારતમાં તેમજ વિદેશમાં લાકડા પગના કોતર ૧ મનાગી મનાવટોની સાની ખજા હતી સાદી કુટુંબો અને વિદેશીઓનો આવી ચીજો માટેનો ગોખ એ એવું હાથે હાથે હવે તો વિદેશમાં આવી ચીજોની જગથે માગ નથી અને ભારતમાં પણ તેની માગ બહુ ઓછી છે પોતાની ખનાવટો માટે મજદૂરના અભાવે આ ઉદ્યોગ ધીમેધીમે નમાઈ ગયો છે.

આ ચીજો ખુ મોની કિંમતની હોય છે અને આથી ખજાનમાં તેની બહુ માગ નથી જો ઉદ્યોગને રાજ્યનો ટું અને સરમગ તરફની પ્રેક્ષાહન મગે તેમજ ભારતમાં તેમજ વિદેશમાં તેના માટે ખજાર બહુ કરનાની મગરૂતાઓ ૨૨ી આપવામાં આવે તો આ ઉદ્યોગના વિનામતી પૂરતી સહાયના છે વાઘડા પરના કોતર મત્તી ચીજો મોળા મોળા રાહરેમાં રો મોમાં મુઠારી જોઈએ, તેમજ વેચાણ વિભાગો તથા ગેમ્પોરિયમો જેની સરમગી એન્જીનીઓ દ્વારા તેવું જાહેર પ્રદર્શન થયું જોઈએ

માટીનાં રમકડાં અને ઘડાનો ઉદ્યોગ

મહેસાણા જિલ્લામાં પાપણ, કુલ્હારો તરીકે ઓળખાતા કારીગરોના હાથે તૈયાર થતા માટીના રમ કા, ઘડા અને કુળજો માટે વિખ્યાત છે આ ચીજોની ખજાન મ્યાનિક જ છે અને ખાત્ર કરીને મોળા ભગાય ત્યારે તેનું વેચાણ ખુ થાય છે આ ચીજો સામાન્ય ધોગણ કરતા પણ દાનકા પ્રકારની અને હલકી જાતની હોઈને, ખુ સમતી કિંમતે એટલે કે ઘાટ અને કદના વોરજો ને આનાથી ને એક રૂપિયા સુધીની કિંમતે વેચાય છે પાપણમાં પાચથી ૭ કુટુંબો આ કામ કરે છે પુરમે અને સ્ત્રીઓ ખ ન્ને આ કામ કરે છે ચીજો ઓછી અને હવળી ખનતી હોઈને આ કામ કરતા કુભારો તેમાંથી ભાગ્યેજ પે પૂરતું કમાય છે

ખજાનના અભાવે આ ઉદ્યોગ ધીમેધીમે નૂટતો જાય છે માનની જાત અને પ્રકાર વગુ

નખળા અને સામાન્ય ધોતણુ કરતાયે હલકાં હોઈને બનવરમાં હરિકાં કરવાની સ્થિતિમાં નથી. કારીગરોને પહેલા આ કામની તાલીમ આપવી જોઈએ અને એ પછી તેમને ધર્મી ચલાવવા માટે નાણાકીય સહાય આપવી જોઈએ. ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવા તથા કારીગરો પોતાની રોજ સારી રીતે કમાઈ શકે એ માટે તેઓને 'પૂરતા સમયનું' કામ આપવા સરકારે પોતાના ખર્ચે આ ચીજોના જુદાંજુદાં સ્થળોએ જાહેર પ્રદર્શન માટે જરૂરી પગલાં લેવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત જિલ્લાના દરેક ગામડામાં એક કે બે કુંભાર કુટુંબો છે કે જેઓ ગામ લોકોના વપરાશ માટે સામાન્ય માટીના ધડા તેમજ ઈંટા અને નળિયાં પણ બનાવે છે.

ચીની માટી શુદ્ધીકરણ

ચીની માટી ધોવાનું અને તેને સાફ કરવાનું કામ વિગ્નપુર તાલુકામાં કોટ રાણુસીપુર ખાતે થાય છે. વિગ્નપુર તાલુકાની પશ્ચિમ સરહદમાંથી પસાર થતી સાબરમતી નદીના કાંઠા પર વસેલાં કોટ અને ગણુમીપુર નામના આ ગામડાઓની નજદિકના પ્રદેશમાં ચીની માટી મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. અત્યારે એરીએન્ટલ પ્રાસપેક્ટીંગ કંપની નામની એક ખાનગી પેટી દ્વારા ચીની માટી ખોદવાનું, તેને ધોવાનું અને સાફ કરવાનું કામ ચર્ચ રત્નુ છે. આ કામ કરવા માટે કંપનીએ સરકાર પાસેથી રીતસરની પરવાનગી મેળવી છે અને આ માટે કંપનીએ સરકારને દર એક ટન ચીની માટી પર ત્રણ રૂપિયાની રાયટી ચૂકવવી પડે છે. કંપનીનું પોતાનું કોટ રાણુમીપુરમાં રૂપિયા બે લાખની કિંમતના જરૂરી ઓળંગે, યંત્રો અને સાધનો ધરાવતું કારખાનું છે.

કારખાનામાં ચીની માટીનું વિવિધ યેનાનિક પદ્ધતિઓ દ્વારા શુદ્ધીકરણ કરવામાં આવે છે. એ પછી એ સાફ કરાયેલી ચીની માટી વીગ્નપુર રેલ્વેને ચઢીને ભારતનાં જુદાંજુદાં સ્થળોએ જેવાં કે સોરાષ્ટ્રમાં રાણ, મોરબી, શિહોર, જામનગર તેમજ અમદાવાદ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. આ ચીની માટી કપ, વકાળી અને કુંગ જેવી જુદાંજુદાં પ્રકારની માટીની ચળકતી ચીજો બનાવવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે અને ઉપર જણાવેલાં સ્થળોએ એ બનાવવામાં આવે છે. અમદાવાદની કાપડની મિલોમાં 'આઈઝીંગ', 'ડીસ્ટેમ્પર્સ' અને 'વ્હાઇટ પોલીસ્ટ' ના કામમાં તેમજ કાગળ બનાવવાના કામમાં પણ આ ચીની માટી વાપરવામાં આવે છે. અત્યારે શુધ્ધ કરાયેલી ચીની માટીનો વેચાણ ભાવ ટનના આશરે રૂપિયા ૧૪૦ થી ૧૫૦ છે.

આ ઉદ્યોગને જો કાંઈ ખાસ ખુશ્કેલી નહીં હોય તો તે વાહનવ્યવહારની છે. આ ઉદ્યોગના કંદ્રો વિગ્નપુર રેલ્વે સ્ટેશનથી આશરે દશથી બાર માઈનના અંતરે છે અને ત્યાં જવા માટે સારા રસ્તાઓ નથી. માડાંની સગવડ પણ સહેલાઈથી મળતી નથી વડોદરા રાજ્યના શાસનકાળ દરમિયાન મરકાવે આ કંદ્રો સુધી એટલે કે કોટ ગણુમીપુર સુધી રેલ્વે લાઇન નાખનાની યોજના ધડી હતી અને યોજનાઓનો અમલ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો પરંતુ વડોદરા રાજ્યનું જોડાણ થયા પછી આ કામ મુત્તવી ગણવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્યોગને વાહનવ્યવહારની સગવડ કરી આપવા બાબતમાં જો નબળી સહાય અને સરકારી પ્રોત્સાહન મળે તો તે ઉદ્યોગને બહુ મદદરૂપ નિવડશે.

ખીડી ઉદ્યોગ

ખીડી બનાવવાનો ઉદ્યોગ પાટણ, સંઘનપુર, ખેરાળુ, કડી, મહેસાણા, વિસનગર, ચાણુસમા, વિગ્નપુર, ઉંઝા (સિધ્ધપુર તાલુકો), ખરાણા (વિગ્નપુર તાલુકો) અને મહેસાણા જિલ્લાના જુદાંજુદાં નાના મધ્યકામાં ચાલે છે. આ ઉદ્યોગમાં લગભગ બેથી ત્રણ હજાર કારીગરો કામ કરે છે.

પાટણ ખાતે કારખાનદારો દ્વારા ખીડી બનાવવાના મોટાં કારખાનાં ચલાવવામાં આવે છે અને તેમાં આશરે દોઢ હજાર-કારીગરો કામ કરે છે.

વાંસ, નેતર અને ખજૂરીના પાંદડા

ટાપવા, સુપડાં અને ઝાડુ જેવી જરૂરિયાતની ચીજો ગૃહઉદ્યોગના ધોરણે વાંસ, નેતર અને ખજૂરીના પાંદડામાંથી જિલ્લાના જુદાજુદા કેંદ્રોમાં બનાવવામાં આવે છે. આ કામ સામાન્ય રીતે બંગી તરીકે ઓળખાતા કારીગરો કરે છે. જિલ્લામાં આ કામમાં આશરે ત્રણમો કારીગરો રોકાયેલા છે. શ્રી-કારીગરો અને પુરૂષ-કારીગરો પોતાના કુટુંબના માણસોની મદદથી આ કામ કરે છે અને પોતાની મજૂરીનો આરો એવો બદલો મેળવે છે.

આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કારીગરો અતિ ગરીબ, અજ્ઞાન અને વેરવીખેર છે. મહેસાણા જિલ્લાના સહકારી ખાતાના ઔદ્યોગિક સહકાર અને આયોગોગ વિભાગદ્વારા આ લોકોને સહકારી ધોરણે સંગઠિત કરવાના પ્રયાસો ક્યારનાયે ગતિમાન બની ચૂક્યા છે અને તેના પરિણામે હરિજન આયોગોગ સહકારી મંડળ લિમિટેડ, માણસા (નિખપુર તાલુકો) અને દાવડા ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળ લિમિટેડ, દાવડા (વિસનગર તાલુકો) નામની બે ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળોએ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ઔદ્યોગિક સહકાર અને આયોગોગ (પૂના) ના સંયુક્ત રજીસ્ટ્રાર દ્વારા લોન અને સબસીડીના રૂપમાં સરકારે આ બંને મંડળોએને સદાય આપી છે. આ વર્ગના કારીગરોને વધુને વધુ પ્રમાણમાં સહકારી ક્ષેત્રમાં લઈ આવવા માટેના જરૂરી પ્રયાસો ચાલુ જ છે.

પરચુરણ ઉદ્યોગો

આ ઉપરાંત મહેસાણા જિલ્લાના જુદાજુદા કેંદ્રોમાં બજાર, હાથીદાંતની ખગડી, બિન કંતાઈ અને વણાટ, ભરતખૂંચણ, સિવાઈ, ટુંક, પેટીઓ, અવમારીઓ, રેશમ વણાટ અને તિન્નેરી બનાવવાના ઉદ્યોગો જેવા બીજા ગૃહઉદ્યોગો બહુ નાના પાયા પર ચાલી રહ્યા છે. કઢીમાં બજાર બનાવવાની ફસ પેટીઓ છે. આ પેટીઓ નાના પ્રમાણમાં બજાર તૈયાર કરે છે અને જિલ્લામાં તેમજ જિલ્લાની બહાર તેનું વેચાણ થાય છે. તમાકુનું થોડું સ્થાનિક ઉત્પાદન છે અને બીજાનું ખેડા જિલ્લામાંથી મેળવવામાં આવે છે. હાથીદાંતની ખગડીઓ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પાટણ, કઢી અને વીસનગરમાં ખરીઓ તરીકે વધુ સારી રીતે વ્યવસ્થિત કારીગરો ચલાવે છે. આના માટે સૌથી વધુ પ્રમાણમાં બે કોઈ કાચી વસ્તુની તૃદ પડતી હોય તો એ હાથીદાંતની છે, અને તે મુખર્ષ અને અમદાવાદથી આયાત કરવામાં આવે છે. આયોગોગ સમિતિ, મુખર્ષએ આગળ ધરેલી ખાદી વ્યવસ્થાપિત ગોળનાનો પણ જિલ્લાના જુદાજુદા ગામડાઓમાં અમલ થઈ રહ્યો અને તે પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ એવો સહાયક ગૃહઉદ્યોગ પૂરવાર થયો છે. સરકારી તેમજ બીનસરકારી સાધનો દ્વારા જિલ્લાના ગામડાઓમાં આ ઉદ્યોગના વિકાસ અને વિસ્તરણ માટે પ્રચાર થઈ રહ્યો છે.

બિન કંતાઈ અને વણકર

રાધનપુર, સમી, સત્તલપુર અને હારીજમાં થોડાં પામતા રખારીઓ પાસેથી થોડા પ્રમાણમાં બિન મળે છે. રખારીઓ બિન કાંતીને વણકરેને વહેંચી નાખે છે. અને આ વણકરે તે બિનના બરછટ ધાખડા, કામળા વણે છે.

પટ્ટી વણકર

મહેસાણા જિલ્લામાં આ ઉદ્યોગનું મુખ્ય મથક વાઘમ (વિસનગર તાલુકો) છે. સવળીઆ તરીકે ઓળખાતા પચાસ કુટુંબો આ ધંધો કરે છે. આ લોકોએ પોતાની સહકારી મંડળી શરૂ પણ કરી દીધી છે અને તે વાઘમ-પટ્ટી વણકર સહકારી મંડળીના નામે ઓળખાય છે. આ મંડળીનું સંચાલન વાઘમ (વિસનગર) ના સર્વોદય આશ્રમના સંચાલક કરે છે. તાજેતરમાં સુતરના ભાવમાં આવેલી મંદીને કારણે ઉદ્યોગ પર થોડી અસર પડી છે. ખજાર અને કાચી વસ્તુઓના પુરવઠાની ખામતોમાં રાજ્ય અને સરકાર તરફથી પ્રોત્સાહન આવશ્યક છે.

મશરૂ કાપડ વણકર

પાટણમાં ખત્રી અને નાર્ઠસ તરીકે ઓળખાતા કારીગરો અસલી તેમજ ખતાવટી રેશમમાંથી સુંદર મશરૂ કાપડ વણે છે. આ ઉદ્યોગમાં લગભગ પાંચસો કારીગરો કામ કરે છે. તેઓએ પોતાના ધંધા માટે એક મંડળી પણ સ્થાપી છે. આ ઉપરાંત પાટણમાં ખત્રીઓની એક સહકારી મંડળી પણ છે.

મશરૂ કાપડની માંગ મોટે ભાગે સ્થાનિક ખજારમાંજ છે. પરંતુ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઈશ્વર અને મારવાડના જુદાજુદા સ્થળોમાં પણ મશરૂની ખતાવટની ઠીકઠીક માંગ છે. ભારતના ભાગલા પછા તે પહેલાં સિંધ અને મુલતાનમાં આ કાપડ અને તેની ખતાવટની સારી માંગ હતી. મિલની ખતાવટના ફેન્સી માલની છતને કારણે તથા ખજારના અભાવે અત્યારે આ ધંધો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધતો જાય છે. ઉદ્યોગને સમ્પૂર્ણ પાયા પર મૂકવા માટે સહકારી ખાતાના ઔદ્યોગિક સહકાર તથા અભોદ્યોગ વિભાગદ્વારા મશરૂના વણકરોને મદદ આપવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

પોલાદના ટૂંક, તિજોરી અને લોખંડની ખતાવટ

મહેસાણા જિલ્લામાં પાટણ, ચાણસમા અને વીસનગર એ પોલાદની તિજોરીઓ અને કપાટોનાં મુખ્ય મથકો છે. અહીં લુહારો બહુ નાના પાયા પર આ ચીજો ખતાવે છે. મહેસાણા, ચાણસમા અને વીસનગરમાં પોલાદના ટૂંક પણ ખતાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત જિલ્લાના મોટા ભાગના ગામડાઓમાં લુહારના એક કે એ કુટુંબો એવા હોય છે, કે જેઓ ખેડૂતો માટે ખેતીવાડીનાં ઓગરો અને સાધનો ખતાવે છે.

લાકડા કામ

લાકડા વેચવાનું સાધારણ પ્રકારનું કામ કલોલમાં થાય છે. કુશારકામ અને રામરચીલાનું કામ મહેસાણા, વિજનપુર, સરધાવ (કલોલ તાલુકો), વીસનગર, સિધ્ધપુર અને પાટણમાં થાય છે. આની ખજાર પણ મુખ્યત્વે સ્થાનિક છે.

તારવણી

ગૃહઉદ્યોગોની ઉપર મુજબની સંક્ષિપ્ત આંકણી પરથી કેટલીક મહત્વની દ્રષ્ટિકોણ પ્રકાશમાં આવે છે. એ સાદા ખતાની આવે છે કે જે ગામડાના ગૃહઉદ્યોગો વિકસાવવા હેતુ તે જે જાણુએ કારણે એ ઉદ્યોગો વૃદ્ધતા જાય છે એ જાણુપો દૂર કરવી આવશ્યક છે. આ જાણુપો (૧) રેશમ વ્યવસ્થા (૨) ઉત્પાદનની કાર્યદામ પદ્ધતિઓ (૩) કામી ચીજો (૪) નાણુઓ પ્રમુખ

(૫) વેચાણ માટેની સારી વ્યવસ્થાને લગતી છે ગામડાના ગૃહઉદ્યોગો માટેનો કોર્ડ પણ કાર્યક્રમ ઘડવો હોય તો પ્રથમ તો આ જીલ્લો દૂર કરતી જોઈએ ઔદ્યોગિક સહાય અને ગ્રામોદ્યોગ માટેનું સરકારી ખાતુ આ ખાખતમાં સહાયમૂલ થયા અને ગામડાના ઉદ્યોગોને વધુ વિકાસપ્રાપ્ત કરી રહ્યું છે પરંતુ નાણાકીય અને બીજી ઘણી મર્યાદાઓ ધરાવતા આ ખાતાની પ્રવૃત્તિઓ આ વિરાટ કાર્ય પાર પાડવા માટે બસ થઈ પડશે કે કેમ એ તો હજી એક પ્રશ્ન છે.

અકરણ ૧૨

શિક્ષણ

શિક્ષણ એ તો કોઈ પણ પ્રદેશના યુગોજિત વિકાસમાં મૂળભૂત મહત્વની વસ્તુ છે. તેમાંથી ખાસ કરીને પછાત વિસ્તારોમાં તો એણે અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે. પ્રગતિશીલ લોકતાંત્રિક સમાજરચનામાં શિક્ષણે અનિવાર્ય રીતે ભાગ ભજવવો પડે છે; વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં આમ-સમુદાય સમજદારીપૂર્વક ભાગ લે અને લોક કલ્યાણની દરેક બાબતોમાં પૂર્ણ સમજદારીપૂર્વક સહકાર આપે તોજ પ્રગતિક લોકશાહી સારી રીતે ચાલી શકે.

આથી સાક્ષરતા તેમજ શૈક્ષણિક ધોરણને લગતી નિલ્લાની પરિસ્થિતિનો અંદાજ અનિવાર્ય બની રહે છે.

કોઠો ૧

ગુજરાતના નિલ્લાઓમાં સાક્ષરતાનું ધોરણ : ૧૯૫૧

નિલ્લો	અક્ષરજ્ઞાન પામેલાઓની ટકાવારી	પુરૂષોની ટકાવારી	મહિલાઓની ટકાવારી
મહેસાણા	૨૫.૦૩	૩૪.૬૪	૧૫.૦૫
બનાસકાંઠા	૭.૧૬	૧૧.૯૪	૨.૦૫
સાબરકાંઠા	૧૪.૩૭	૨૩.૫૮	૪.૯૧
અમદાવાદ	૩૨.૫૬	૪૩.૫૫	૧૯.૬૭
ખેડા	૨૯.૧૩	૪૦.૩૩	૧૬.૮૫
પંચમહાલ	૧૩.૪૦	૨૦.૩૮	૫.૬૫
વડોદરા	૨૮.૬૦	૩૯.૦૧	૧૭.૨૩
કચ્છ	૨૭.૯૦	૩૯.૮૦	૧૫.૨૯
સુરત	૨૯.૦૮	૩૯.૦૧	૧૯.૦૪
અમરેલી	૨૯.૭૦	૩૯.૩૭	૧૯.૭૪
ડાંગ	૬.૩૭	૧૦.૩૮	૧.૭૬
મુખર્ચી રાજ્ય	૨૪.૫૫	૩૫.૪૬	૧૨.૮૫

સેન્સસ ટેબ્યુલેશન ઓફિસ, મુંબઈના આધારે

કોષ્ટકપણુ પ્રદેશની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું પ્રમાણ અને તેની કાર્યક્ષમતાની તુલના કરવા માટે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનારાઓનું પ્રમાણ એ એક અતિ મહત્વનું ધોરણ છે. કોષ્ટકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે એ રીતે મહેસાણા નિલ્લાની કુલ વસતિનો ૨૫.૦૩ ટકા ભાગ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ગુજરાતના બીજા નિલ્લાઓ તેમજ સમગ્ર મુખર્ચી રાજ્યની સરખામણીમાં મહેસાણા નિલ્લાનું સાક્ષરતાનું ધોરણ ધણું

જિંચું છે. અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની ટકાવારી પણ સારીરીતે સરખામણી થઈ ગઈ તેવી છે. નીચેનું કોષ્ટક જિલ્લાના જુદાજુદા વિભાગોમાં સાક્ષરતાનું ધોરણ બતાવે છે.

કોષ્ટક ૨.

મહેસાણા જિલ્લામાં વિભાગવાર સાક્ષરતાનું પ્રમાણ : ૧૯૫૨.

વિભાગ	મહેસાણાની કુલ ટકાવારી	મહેસાણા પુરૂષોની ટકાવારી	મહેસાણા મહિલાઓની ટકાવારી
મહેસાણાનો આમપ્રદેશ	૨૬.૧	૩૬.૬	૧૫.૭
રાધનપુર, સમી, સાંતલપુર અને હારીજનો આમપ્રદેશ	૫.૮	૯.૫	૨.૧
કલોલ-કડીનો આમપ્રદેશ	૨૩.૪	૩૩.૨	૧૩.૫
વિસનગર-વિજાપુરનો આમપ્રદેશ	૨૮.૧	૩૯.૦	૧૭.૪
પાટણ-ચાણસમાનો આમપ્રદેશ	૧૯.૪	૨૭.૭	૧૦.૮
ખેરાળુ-સિદ્ધપુરનો ,,	૧૯.૪	૨૭.૧	૧૧.૬
કુલ આમપ્રદેશો	૨૧.૦	૨૯.૫	૧૨.૩
શહેરો સિવાયના શહેરી પ્રદેશો			
મહેસાણા, રાધનપુર, હારીજ	૩૪.૪	૪૮.૬	૧૯.૮
વિજાપુર, વિસનગર, કલોલ, કડી	૩૬.૫	૪૬.૮	૨૩.૧
સિદ્ધપુર, ચાણસમા,			
ખેરાળુ, પાટણ	૩૯.૯	૫૧.૧	૨૮.૯
કુલ શહેરી વિસ્તાર	૩૭.૮	૫૦.૨	૨૫.૪

સોન્સક ટેબ્યુલેશન ઓફિસ, સુબર્બના આધારે

ઉપરના કોષ્ટક પરથી એ સાફ જણાઈ આવે છે કે જિલ્લાના બધા પ્રદેશોમાં પણ અક્ષર-જ્ઞાનનો ફેલાવો એકસરખો નથી. આમ વિસ્તારોની સરખામણીમાં શહેરી વિસ્તારોમાં અક્ષરજ્ઞાનનું ધોરણ જિંચું છે. આ ઉપરાંત આમ વિસ્તારોમાં પણ રાધનપુર, સમી, સાંતલપુર અને હારીજ અક્ષરજ્ઞાનની બાબતમાં ખૂબજ પછાત છે. એ પ્રદેશમાં માત્ર ૫.૮ ટકા લોકોજ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. પાટણ, ચાણસમા, ખેરાળુ અને સિદ્ધપુરની ટકાવારી આમખિત્તારની કુલ ટકાવારીના હિસાબે ૨૧ ટકા પર પહોંચે છે. મહેસાણા, કલોલ, કડી, વિસનગર અને વિજાપુરના આમવિસ્તારની સરવેશ ટકાવારી સારી છે. શહેરી વિસ્તારોની ટકાવારી મોટેભાગે સમાન છે. મહેસાણા, રાધનપુર અને હારીજના શહેરી વિસ્તારોનું ધોરણ બહુ નીચું (૩૪.૪ ટકા) છે. જ્યારે ચાણસમા, ખેરાળુ અને પાટણના શહેરી વિસ્તારોનું ધોરણ વધુ જિંચું (૩૯.૯ ટકા) છે. અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી સ્ત્રીઓની ટકાવારી બેતાં બંને આમ-અને શહેરી વિસ્તારમાં ધોરણ ઘણું નીચું છે.

શિક્ષણ

અક્ષરજ્ઞાનના ધોરણનું વધુ સુરેખ ચિત્ર મેળવવા કુટુંબનો વડો જે કામકાજ કરતો હોય તેને નજરમાં રાખીને એ વિશે વિચાર કરવો વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે. એના પરથી કામઘડાની લાગતી વાગતી વ્યક્તિઓના અક્ષરજ્ઞાન પર કેટલી હદે અસર પડેલે છે એ જાણી શકાશે.

જીવન નિર્વાહના પ્રકાર અનુસાર અશરજ્ઞાનનું ધોરણ : ૧૯૫૧

જીવન નિર્વાહનો પ્રકાર	અશરજ્ઞાન ધરાવનારાઓની કુલ ટકાવારી	અશરજ્ઞાન ધરાવતા પુરુષોની ટકાવારી	અશરજ્ઞાન ધરાવતી સ્ત્રીઓની ટકાવારી
કિસાન સમાજ			
૧. પોતાની માલિકીની જમીન ધરાવતા કિસાનો	૨૨.૯	૩૩.૩	૧૦.૫
૨. ગણતિયા કિસાનો	૯.૫	૧૩.૮	૫.૦
૩. ખેત-મજૂરો	૧૧.૩	૧૬.૦	૬.૦
૪. પોતાની જમીન ખીમતે ખેડવા આખી તેનું ભાડું મેળવનારાઓ	૩૦.૫	૪૪.૫	૨૦.૫
ખેતી ન કરતો સમાજ			
૫. ખેતી સિવાય બીજી કામગીરી કરનારાઓ	૨૫.૯	૩૬.૯	૧૬.૬
૬. વેપાર કરનારાઓ	૪૫.૦	૫૮.૬	૩૧.૩
૭. વાહનવ્યવહારનું કામકાજ કરનારાઓ	૨૧.૧	૨૯.૩	૧૧.૮
૮. બીજા પરચુરણ કામ કરનારાઓ	૨૭.૬	૩૮.૦	૧૭.૫

સોસાયટીયલ સર્વેયર, મુબમના આધારે

ઉપરના કોષ્ટક પરથી એ સાફ જણાઈ આવે છે કે અશરજ્ઞાનના ધોરણને જુદાજુદા પ્રકારના કામધંધાઓ સાથે અમુક પ્રકારનો સંબંધ છે. ગણતિયા કિસાનો અને ખેતમજૂરોની મગખામણીમાં માલિકીની જમીન ધરાવતા કિસાનો અને પોતાની જમીન ખીમતે ખેડવા આખી તેનું ભાડું મેળવનારાઓનું અશરજ્ઞાનનું ધોરણ પ્રમાણમાં ધણું ઉચું છે. ગણતિયા ખેડૂતોનું અશરજ્ઞાનનું ધોરણ મોટી વધુ નીચું છે. સ્ત્રીઓના સંબંધમાં પણ આ એ વર્ગની સ્ત્રીઓનું અશરજ્ઞાનનું ધોરણ ખીમત વર્ગની સ્ત્રીઓના કરતા ધણું જ નીચું છે.

ખેતી સિવાય બીજા કામો કરતા વર્ગોમાં વેપારીઓનું અશરજ્ઞાનનું ધોરણ સૌથી ગવું જુદું છે. બાકીના ત્રણ વર્ગો વધતે જાય છે અને સમાન ધોરણ પર છે. સ્ત્રીઓની પાખતમાં પણ વેપારી વર્ગની સ્ત્રીઓ બાકીના વર્ગોની સ્ત્રીઓ કરતાં ધણી ગણતરી નીકળી આવે છે.

આ અંદાજ પરથી આપણે એવા નિર્ણય પર આવી શકીએ કે અશરજ્ઞાન અને આર્થિક ક્ષમતા અમુકરીતે એકબીજા સાથે સંકળિત છે. વેપાર એ મોટી આમદાની આપતો ધંધો હોવાને એ વર્ગનું અશરજ્ઞાનનું ધોરણ વધુ ગવું છે; જ્યારે ગણતિયા કિસાનો તથા ખેતમજૂરો મોટી આમદાની

તેઓનું અક્ષરજ્ઞાનનું ધોરણ અતિ નીચું છે. અક્ષરજ્ઞાનના ફેલાવા માટે, આર્થિક ગ્રિયતિમાં સુધારા અને શિક્ષણની સગવડતાઓમાં વધારો આ બે વસ્તુઓ અને આવશ્યક જણાય છે.

કોડો ૪

ઉમ્મરના આધારે અક્ષરજ્ઞાન : ૧૯૫૧

ઉમ્મરવાર જુથ	ભણેલાઓની કુલ ટકાવારી	અભણ લોકોની કુલ ટકાવારી	ગ્રામપંદેશમાં ભણેલાઓની ટકાવારી
૦ થી ૪	—	—	—
૫ થી ૯	૮૭	૯૧.૩	૭.૫
૧૦ થી ૧૪	૪૧.૩	૫૮.૭	૩૬.૬
૧૫ થી ૨૪	૩૯.૮	૬૦.૨	૩૪.૬
૨૫ થી ૩૪	૩૨.૦	૬૮.૦	૨૭.૨
૩૫ થી ૪૪	૨૬.૭	૭૩.૩	૨૨.૩
૪૫ થી ૫૪	૨૩.૨	૭૬.૮	૧૮.૮
૫૫ અને એથી ઉપર	૧૩.૮	૮૬.૨	૧૦.૪

ઉમ્મરવાર જુથ	ગ્રામપંદેશમાં અભણ લોકોની ટકાવારી	શહેરી વિસ્તારમાં ભણેલાઓની ટકાવારી	શહેરી વિસ્તારમાં અભણ લોકોની ટકાવારી
૦ થી ૪	—	—	—
૫ થી ૯	૯૨.૫	૧૪.૧	૮૫.૯
૧૦ થી ૧૪	૬૩.૧	૫૭.૮	૪૨.૨
૧૫ થી ૨૪	૬૫.૪	૫૬.૮	૪૩.૨
૨૫ થી ૩૪	૭૨.૮	૪૯.૪	૫૦.૬
૩૫ થી ૪૪	૭૭.૭	૪૧.૫	૫૮.૫
૪૫ થી ૫૪	૮૧.૨	૩૭.૫	૬૨.૫
૫૫ અને એથી ઉપર	૮૯.૬	૨૫.૩	૭૪.૭

સેન્સસ ટેબ્યુલેશન ઓરીસ, મુબઈના આધારે

ઉપરનું કોષ્ટક બે વાત ખતાવે છે. એક તો એ કે તાજેતરના વર્ષોમાં કિશોર વયના જુથોમાં આવતા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા લોકોની વધેલી ટકાવારી. અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનારાઓની સૌથી સારી ટકાવારી (૪૧.૩ ટકા) દસથી ચૌદ વર્ષની વયના જુથની છે. આ વસ્તુ તાજેતરના વર્ષોમાં દાખલ કરાયેલી ફરજિયાત શિક્ષણ પદ્ધતિને સાંપડેલી સફળતા-એકે એ સફળતા બહુ મોટી ન ગણાય-નો ખ્યાલ આપે છે. કોડો પુખ્ત વયના લોકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની આવશ્યકતાનું પણ સ્પષ્ટ સૂચન આપે છે. પચ્ચીસ વર્ષથી વધુ વયના ૬૦ ટકા લોકો નિગદર છે. ગ્રામવિસ્તારમાં આ પરિસ્થિતિ વધુ ખરાબ છે, અક્ષરજ્ઞાન આપવાની વાતને જરૂરે વગન ન આપતા અણજુ માખાપો અટકેલી મોટી સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેઓ નિઃશંકપણે ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પદ્ધતિ દાખલ કરવાના માર્ગમાં મોટામા મોટા અંતરાયરૂપ સાબિત થયા છે. આ રીતે જિલ્લાની પુખ્ત વયના લોકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની જરૂરીઆત પણ બહુ મોટી છે.

શૈક્ષણિક ધોરણ

અક્ષરજ્ઞાનના ધોરણ ઉપરાંત પ્રદેશનું શૈક્ષણિક ધોરણ જાણવું એ મદતની વાત છે. કોઈ પણ દિશામાં વિકાસ અક્ષરજ્ઞાનના ધોરણ કરતાં શૈક્ષણિક ધોરણ પર વધુ નિર્ભર હોય છે, નીચેનું કોન્ટક્ટ ગિલ્દાનું શૈક્ષણિક ધોરણ બતાવે છે.

કોડો ૫

મહેસાણા જિલ્લામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ : ૧૯૫૨

ધોરણ	ભણેલાઓની કુલ ટકાવારી	ભણેલા પુરુષોની ટકાવારી	ભણેલી સ્ત્રીઓની ટકાવારી
પ્રાથમિક શાળા	૯૫.૪	૯૪.૦	૯૮.૬
માધ્યમિક શાળા	૩.૧	૩.૯	૧.૦
મેટ્રિક પાસ થયેલા	૦.૮	૧.૨	—
ઈન્ટર	૦.૧	૦.૧	—
સ્નાતક (બેચુએટ)	૦.૧	૦.૧	—
અનુસ્નાતક	—	—	—
શિક્ષકની તાલીમ પામેલા	૦.૪	૦.૫	૦.૨
ખેતીવાડી, એન્જિનિયરીંગ,	—	—	—
વેટરીનરી, કામસ	—	—	—
ધારાકીય શિક્ષણ	૦.૧	૦.૧	—
તબીબી શિક્ષણ	૦.૦૫	૦.૦૫	—
બીજા ધોરણ	—	—	—

એન્સસ ટેબ્યુલેશન એક્ટિસ, મુંબઈના આધારે

ઉપરના આંકડાઓ પરથી પ્રદેશ શૈક્ષણિક નેત્રે કેટલો બધો પછાત છે એ સારું દેખાય આવે છે. માત્ર ૦.૮ ટકા જેટલા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા લોકો મેટ્રિક સુધી પહોંચી શક્યા છે. મોટા ભાગના અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનારાઓ પ્રાથમિક શાળાના ધોરણ સુધી જ પહોંચે છે; એ પછી ઉચ્ચ શિક્ષણના પારખાની દિશામાં કશી પ્રગતિ જણાતી નથી. ખેતીવાડી, એન્જિનિયરીંગ વિગેરેનો અભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા નહીં બરાબર છે.

શૈક્ષણિક અગવડતાઓનો વિસ્તાર

આ પ્રકારની આંકડામાં શૈક્ષણિક પછાતતાના માટેના વિવિધ કારણોની વિગત મોઢી કાઢવાનું કઠિન છે. એ માટે ખાસ એ વિષયને જ લક્ષમાં રાખીને વધુ વ્યાપક આભાસિક અને આર્થિક તપાસની આવશ્યકતા રહે છે. અમારા કામકામને અબંધ છે ત્યાં સુધી અમે અમારું સૌ વર્તમાન શૈક્ષણિક અગવડતાઓનું પૃથક્કરણ તથા તેની અપૂર્ણતાઓ મોટી કાદા પૂરતું જ મર્યાદિત રાખશું.

નીચેના કોષમાં અમદાવાદ વિભાગના જુદાજુદા જિલ્લાઓમાં શહેર અને ગામડાઓમાં કુલ કેટલી શાળાઓ છે અને કેટલાં શહેર તથા ગામડાઓમાં બિલકુલ શાળાઓ નથી એ જતાવવામાં આવ્યું છે.

કોઠો ૬

અમદાવાદ વિભાગમાં શાળાઓ ધરાવતાં અને શાળાઓ વગરના શહેરોની સંખ્યા અને ટકાવારી (માર્ચ ૧૯૫૩)

જિલ્લો	શહેર અને ગામડાઓની કુલ સંખ્યા	શાળાઓ ધરાવતા શહેર અને ગામડાઓની સંખ્યા	કુલ ટકાવારી	શાળાઓ વગરના શહેર અને ગામડાઓની સંખ્યા	કુલ ટકાવારી
અમદાવાદ	૭૭૦	૪૬૫	૧૦.૭	૩૦૫	૩૬.૩
ખેડા	૯૯૫	૬૭૦	૬૭.૩	૩૨૫	૩૨.૭
ખનાસકાંઠા	૧,૩૪૧	૧૬૫	૧૨.૩	૧,૧૭૬	૮૭.૭
સાબરકાંઠા	૧,૭૭૮	૫૩૧	૨૯.૮	૧,૨૪૭	૭૦.૨
અમરેલી	૩૬૧	૧૭૬	૪૮.૭	૧૮૫	૫૧.૩
મહેસાણા	૬,૩૫૧	૬૦૯	૪૫.૦	૭૪૨	૫૫.૦
કુલ	૬,૫૯૬	૨,૬૧૬	૩૯.૬	૩,૯૮૦	૬૦.૪

ઉપરના કોષ્ટક પરથી એ સાફ જણાયે છે કે ત્યારે ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં શાળાઓ ધરાવતાં ગામડાઓની ટકાવારી ૬૭.૩ અને ૬૦.૭ છે ત્યારે મહેસાણાની ટકાવારી ૪૫ ની છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે કુલ ગામડાઓના પચાસ ટકાથી વધુ ગામડાઓમાં નિશાળનો પ્રબંધ નથી. પરંતુ અમુક ટુકાણે કેટલાંક ગામડાઓની મેકાણિક જરૂરિયાતો પડોશના ગામડાની શાળાદ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી હોય છે. આવા ગામડાઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

કોઠો ૭

અમદાવાદ વિભાગમાં શાળાની સગવડતાઓ વગરના ગામડાઓની સંખ્યા (માર્ચ ૧૯૫૩)

જિલ્લો	પડોશના ગામડાની શાળાનો લાભ મેળવતા ગામડાઓની સંખ્યા	શિક્ષણ માટેની કંઈ પણ સગવડતા વગરના ગામડાઓની સંખ્યા	શિક્ષણ માટેની કશી સગવડતા ન ધરાવતા ગામડાઓની કુલ સંખ્યા ટકાવારી
અમદાવાદ	૧૫૧	૧૫૪	૨૦.૦
ખેડા	૨૦૬	૧૧૯	૧૧.૯
ખનાસકાંઠા	૧૪૭	૧૦૨૯	૭૬.૭
સાબરકાંઠા	૧૦૨૩	૨૨૪	૧૨.૫
અમરેલી	૫	૧૮૦	૪૯.૮
મહેસાણા	૧૬૭	૫૭૫	૪૨.૫
કુલ	૧૬૯૯	૨૨૮૧	૩૫.૫

૪૨.૫ ટકા ગામડાઓ એવા છે કે જ્યાં શિક્ષણ અંગેની કશી પણ સગવડતા નથી. અમદાવાદ અને ખેડાની સ્થિતિ પ્રમાણમાં વધુ સારી છે. પરંતુ આ આંકડાઓથી જરા આગળ વધીને જે ગામડાઓમાં શિક્ષણ માટેની -કશી સગવડતા નથી તેનાં ક્ષેત્રફળની તુલના કરશું તો જણાશે કે મહેસાણા જિલ્લાની પરિસ્થિતિ ખૂબજ કમનસીબ છે. આઠમા કોષ્ટક પર નજર ફેરવતાં એ સારી રીતે જણાઈ આવે છે કે ૭૦૦ થી વધુની વસતિવાળાં અને છતાંય શાળાઓ વગરના ગામડાઓની સંખ્યા મહેસાણા જિલ્લામાં વધુમાં વધુ છે. આવા ગામડાઓની ઔથી વધુ સંખ્યા બનાસકાંઠા જિલ્લામાં છે. એવી રીતે મહેસાણા જિલ્લામાં નંબર ૧ અને ૨ ના મોટાં ક્ષેત્રફળવાળાં ગામડાઓની સંખ્યા સૌથી વધુ છે. સરકાર ૧૯૪૭ માં એક હજાર અને એથી વધુ વસતિવાળાં તમામ ગામડાઓમાં ફરગિયાત અને મુક્ત પ્રાથમિક શિક્ષણ દાખલ કરવા ખૂબજ આતુર હતી એમ છતાં મહેસાણા જિલ્લામાં આટલી મોટી સંખ્યાના ગામડાઓને ૧૯૫૩ સુધી સાવ ધ્યાન બહાર રાખી દીધાં એ ખૂબજ આશ્ચર્યજનક તેમજ દુઃખદ વાત છે.

કોઠો નં. ૮

શૈક્ષણિક સગવડતાઓ વગરના ગામડાઓનું વસતિપ્રમાણ

(માર્ચ ૧૯૫૩)

ક્રમ	ગામડાની વસતિનું પ્રમાણ	કશી પણ શૈક્ષણિક સગવડતા વગરના ગામડાઓની સંખ્યા	મહેસાણા	અમદાવાદ	ખેડા	બનાસ નામર	અમ-કાંકા	રેલી	કુલ
૧.	૧૦૦૦ અને એથી વધુ	૧૪	૩	૫	૨૪	૧	—	—	૪૭
૨.	૧૦૦૦ થી ૬૦૦	૧૦	૩	૬	૨૦	૩	૨	—	૩૯
૩.	૬૦૦ થી ૮૦૦	૩૧	૧	૮	૪૩	૪	—	—	૮૭
૪.	૮૦૦ થી ૭૦૦	૩૭	૧૨	૧૮	૫૭	૩	૨	—	૧૨૯
	કુલ...૬૨	૧૬	૩૨	૧૪	૧૧	૪	—	—	૩૦૨
૫.	૭૦૦ થી ૬૦૦	૩૮	૩૪	૨૨	૭૫	૧૮	૫	—	૧૬૨
૬.	૬૦૦ થી ૫૦૦	૫૬	૪૦	૨૩	૧૦૧	૧૮	૧૩	—	૨૫૪
૭.	૫૦૦ થી ૪૦૦	૭૬	૩૮	૪૦	૧૫૩	૩૨	૨૪	—	૩૬૩
૮.	૪૦૦ થી ઓછી	૪૭૭	૧૭૪	૨૦૮	૭૦૩	૬,૧૬૮	૧૩૬	૨૮૬૯	—
	બધી મળીને કુલ સંખ્યા ..	૭૪૨	૩૦૫	૩૨૫	૧,૧૭૬	૧,૨૪૭	૧૮૫	૩૬૮૦	—

દરેકટર ઓફ એજ્યુકેશન, પુનાના આધારે

પ્રદેશમાંની જુદીજુદી કક્ષાની શાળાઓની સ્થિતિની સંક્ષિપ્ત માહિતી ઉપયોગી થઈ પડશે. નીચેના કોષ્ટકમાં મરથાઓની સંખ્યા અને દરેક કક્ષાની શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આપવામાં આવી છે.

પણ જોઈ ગયા કે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી કુલ વસતિમાંથી માધ્યમિક શાળા અને મેટ્રિકયુવેશન સુધી પહોંચેલાઓની કુલ ટકાવારી અનુક્રમે ૩૧ અને ૦૮ ની છે. આવા નીચા ધોરણ માટે ઘણાં કારણો છે.

ગ્રામ વિસ્તારોમાં માધ્યમિક શાળાઓની વહેંચણી યોગ્ય રીતે થયેલી નથી એ વાતની નોંધ લેવી આવશ્યક છે. ૭૧ શાળાઓમાંથી ગ્રામ વિસ્તારોમાં ૨૬ અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૪૫ શાળાઓ છે. વસતિની વહેંચણી મુજબ ગ્રામ વિસ્તારોમાં કુલ વસતિના ૭૮ ટકા લોકો વસે છે. ત્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં ૨૨ ટકા લોકો વસે છે. આ બેમાં ગ્રામ વિસ્તારોમાં માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યા વધુ હોવી જોઈએ એ ૨૫૪ રીતે જણાઈ આવે છે. નવી શાળાઓ ખોલતી વખતે આ મુદ્દો લગ્ન બદાર રહેવો ન જોઈએ. ઉપર જણાવ્યું એ મુજબ માધ્યમિક શાળાઓમાં ૧૩,૮૬૬ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. આ સંખ્યા પણ ખંદુ નાની છે. સર્જન સમિતિના અહેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ ૧૧-૧૨ વર્ષની ઉંમરના દરેક ચાર કે પાંચ બાળકોમાં એક બાળક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે લાયકાત ધરાવતો હોય છે. ભારતને સંબંધ છે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણમાં ખાસ કાંઈ ફરક હોવાનો અંદાજ કાઢવાનું કેટલું કારણ નથી. દરેક પાંચ બાળકોમાં એક બાળક ઉચ્ચ શિક્ષણને લાયક હોવાના આ ધોરણની દૃષ્ટિએ અટકળે લગભગ એવો અંદાજ કાઢી શકાય કે ૧૦ થી ૧૫ વર્ષની વયના કિશોરોની કુલ સંખ્યાનાં હિસાબે ૩૯,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શાળાઓમાં ભણતા હોવા જોઈએ. આ રીતે મહેસાણામાં ૨૫,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને માધ્યમિક શાળાઓનો લાભ નથી મળતો અને એટલી હદે આ જિલ્લો આ બાબતમાં પછાત છે એમ કહી શકાય.

આ પરથી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ મળી રહે છે કે વાંચિત ધોરણ સુધી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારવા માટે તમામ પ્રયાસો કરવા જોઈએ. સરકારે પણ જિલ્લા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને આંદોલન રૂપમાં નાણાકીય સહાય જેવી ખાસ છુટછાટો આપવી જોઈએ.

ઉચ્ચ શિક્ષણ

ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વિસનગર ખાતે આર્ટ્સ અને સાયન્સના બંને વિભાગોવાળી એક કોલેજ છે. ૧૯૫૧ માં કોલેજમાં કુલ ૪૧૬ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી રહી છે. વિદ્યાર્થીનીઓની સંખ્યા ખંદુ નાની છે. કોલેજ-શિક્ષણને લાભેવળગે છે ત્યાં સુધી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અમદાવાદ અને વડોદરા જેવા જિલ્લા બહારના સ્થળોએ શિક્ષણ મેળવવા ગયે છે.

બીજી ખાસ શાળાઓ

આ ઉપરાંત જેમાં ૧,૬૧૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે એવી બીજી ૪૫ ખાસ શાળાઓ છે. આ શાળાઓમાં વિવિધ વિષયો શીખવવાના આવે છે. દરેક ગાળાની નિયતોમાં ઉતરવાનું કહ્યું છે. એટલે આપણે અમુક મદદવની શાળાઓની જ વિગતો તપાસવું.

અપંગ વિદ્યાર્થીઓ માટેની શાળાઓ

મહેસાણા ખાતે ‘સ્કૂલ ફોર ડેફ એન્ડ બ્લાઇન્ડ’ નામની ૫૭ વિદ્યાર્થીઓ માટેની એક સરકારી સંસ્થા છે. તેમાં ત્રણ વિદ્યાર્થીનીઓ સહિત ૫૫ વિદ્યાર્થીઓ ૧૯૫૧-૫૨

આ સંસ્થાને કુલ સીધા 'ખર્ચ' રૂ. ૨૩,૫૬૪ નો થયો હતો. આ શાળા ભારે દક્ષતાથી ચલાવવામાં આવે છે.

૧૯૩૧ માં શાળાએ જવાની ઉંમરે પહેંચેલા મુંગા બાળકોની સંખ્યા ૩૧૬ ની અને અધ બાળકોની સંખ્યા બોહામાં બોહી ૧૨૬ ની હતી. અને આ બાળકોની સ્થિતિ એવી હતી કે તેઓને કંઈને કંઈ સહત આપવી જ નોંધ્યો. તાજેતરના વર્ષોના આંકડા મેળવવાનું શક્ય નથી. ત્યારે નિઃસ્વાની વસતિ અને વિસ્તારમાં વધારો થયો છે ત્યારે સગવડતાઓ વધારવાની આની સંસ્થાની જરૂરિયાત પણ દેખીતી રીતેજ વધી જાય છે.

પછાત વર્ગ માટે શિક્ષણનો પ્રયત્ન

મહેસાણામાં ૧૯૩૭ માં ઠાકરડાઓના નામે ઓગળાતી પછાત કામના વિદ્યાર્થીઓ માટે રહેવાની સગવડ ધરાવતી એક ખાસ શાળા ખોલવામાં આવી હતી. આ શાળાના પ્રાથમિક ત્રણ ઉદ્દેશો હતાઃ

- (૧) ખેતીવાડી વિષયક શિક્ષણ આપવું.
- (૨) વિદ્યાર્થીઓમાં વધુ સારી રીતે જીવવાની ભાવના જગાડવી.
- (૩) આગેવાનીની તાલીમ આપવી, કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ગામડે પાછા ફરે ત્યારે તેઓ સારા ખેડુતો અને સમાજના સજ્જન સભ્યો બની શકે. શાળા પાસે ૧૯૩ વીધાં જમીનનું ખેતર હતું અને એકસો વિદ્યાર્થીઓની સગવડ હતી. અમુક શિક્ષણ પુસ્તકો દ્વારા અપાતું અને અમુક શિક્ષણ શારીરિક શ્રમદ્વારા. શારીરિક શ્રમવાળા શિક્ષણમાં ખેતી અને ગૃહઉદ્યોગોનો સમાવેશ થતો હતો. રાજ્યના ડીરેક્ટર એફ. એન્ડ્ર્યુક્ષન તરફથી અમને મળેલા પત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે એ મુજબ અત્યારે દક્ષિણ કે પછાત વર્ગની કેસો માટે એક પણ ખાસ પ્રાથમિક કે માધ્યમિક સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી.

સામાજિક શિક્ષણ

સમાજ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિએ આગલા વર્ષની સરખામણીમાં ૧૯૫૧-૫૨ ના વર્ષમાં કંઈક પ્રગતિ કરી છે. આગલા વર્ષમાં આ માટે ૨૫ વર્ગો ચાલતા હતા. ૫૧-૫૨ માં આવા વર્ગોની સંખ્યા ૧૭૫ ની હતી. આ વર્ગો દ્વારા ૧,૪૭૧ પુખ્ત વયના લોકોને અક્ષરજ્ઞ અપાયું છે. પ્રૌઢ શિક્ષણના પ્રશ્નની વિશાળતા જોતાં અત્યારે સુધી આ દિશામાં કરવામાં આવેલો પ્રયાસ નહીં જેવોજ ગણી શકાય.

વાચનાલય પ્રવૃત્તિ

ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની સાથે, અક્ષરજ્ઞાનનું વિસ્તરણ થતું અટકાવવા વાચનાલયની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. વળી વર્તમાન વિચારસરણી અને વિકાસના સંપર્કમાં રહેવાના હેતુથી લોકોને વિચાર કરવા કે વાંચવાની ટેવ પાડવામાં આવે અને એ ટેવને વિકસાવવા માટે શક્યતેટલા તમામ પ્રયાસો કરવામાં આવે એ ઇચ્છનીય છે.

આવા વિચારથી પ્રેરાઈને વડોદરા રાજ્યના નામદાર મહારાજાએ દરેક ગામડામાં એક પુસ્તકાલય અથવા તો છેવટે એક વાચનાલયનો પ્રયત્ન કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. ૧૯૪૨-૪૩ ના

આંકડાઓ મુજબ જિલ્લામાં ૫૧૦ પુસ્તકાલયો અને ૧૨ વાચનાલયો હતા અને રાજ્ય તેની પાછળ લગભગ રૂ. ૧૬,૦૦૦ નો ખર્ચ કરતું હતું.

જોડાણ પછી પુસ્તકાલય-વાચનાલયની પ્રવૃત્તિ તરફ યોગ્ય લક્ષ્ય નથી અપાયું તેમજ તેને પ્રોત્સાહન પણ નથી અપાયું એમ દેખાય છે. ૧૯૫૧-૫૨ દરમિયાન જેને મગદારની મજૂર મળતી હોય તેવાં ત્રણભગ ૪૫૦ પુસ્તકાલયો ગામડાઓમાં હતા. કેટલાંક ગામડાઓમાં મલિયાઓ માટે વાચનાલયો અને ફરતા પુસ્તકાલયો શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

સમગ્ર રીતે જોતા, જોડાણ પછી જિલ્લાની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને ધક્કો પડેલો છે અને જોડાણ પડેલાંના વડોદરા રાજ્ય દ્વારા આ પ્રવૃત્તિ તરફ જેટલું લક્ષ્ય આપવામાં આવતું એટલું લક્ષ્ય હવે આપવામાં આવતું નથી એમ લાગે છે.

છાપખાનાં અને પ્રકાશનો

છાપખાનાઓ અને પ્રકાશનોને લોકોની અદ્યતન તથા નિદાણ અંગેની સ્થિતિ સાથે ગાંઠ સંબંધ હોઇને તેની સંખ્યા વિશે પણ તપાસ આવશ્યક બને છે.

પ્રકાશનોને સંબંધ છે ત્યાં સુધી જિલ્લામાંથી એકે દૈનિક અખબાર પ્રસિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ તેની આ જરૂરિયાત અમદાવાદનો પડોશી પ્રદેશ પુરી પાડે છે.

લોકો મોટે ભાગે મુજરાતી ભાષાના વર્તમાન પત્રો જ વાંચે છે. કેટલાક તાલુકા-શહેરોમાંથી થોડા સાપ્તાહિક પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેમાં ‘જેકુન’, ‘નોર્થ મુજરાત’ અને ‘જય ભારત’નો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

જિલ્લામાં માત્ર ૧૮ છાપખાનાઓ છે. અક્ષરજ્ઞાન અને શિક્ષણનું ધોરણ નીચું હોઇને અને મોટા ભાગના લોકો ખેતી કરતા હોઇને છાપખાનાઓ તથા પ્રકાશનોની મોટી સંખ્યાની આશા રાખી ન શકાય.

તારવણી

ઉપગ્રામ વિસ્તારણ એ ખતાવી આપે છે કે સમગ્ર રીતે જોતા જિલ્લાનું અક્ષરજ્ઞાન ધોરણ ચિંતા ઉપગ્રામે એટલી દહે નીચું નથી. શિક્ષણનું ધોરણ ઘણું નીચું છે અને એ ધોરણ સુધારવા તમામ પ્રયત્નો કરના જોઇએ. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે મારી સગવડતા નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળથીતો ખર્ચ, જ્યારે શિક્ષણ ક્ષેત્રે થયેલી કામગીરી અને મેળાપવા પગિલામોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે પ્રમાણમાં વધુ પડતો જણાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ થતા ખર્ચમાં થોડો ફેરફાર કરીને માધ્યમિક શિક્ષણ પાછળ વધુ ખર્ચ કરનામાં આવે તો પરિસ્થિતિ સુધારવામાં તે સહાયક નિવરી શકે. સમાજ શિક્ષણ અને અષંગી માટેની શાળાઓ તરફ વધુ લક્ષ્ય આપવાની તેમજ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે.

ગાહેર સ્વાસ્થ્ય

ખીન દેશો અને પ્રદેશોની સરખામણીમાં મહેસાણા જિલ્લાનું જન્મ સમયે અપેક્ષિત જીવન પ્રમાણ નીચે મુજબ છે :

કોડો નં. ૧

પ્રદેશ	મરણ પ્રમાણ (હજાર દીઠ)	બાળ મરણ પ્રમાણ (હજાર દીઠ)	જન્મ સમયે અપેક્ષિત જીવનપ્રમાણ		વર્ષ
			પુરુષો	સ્ત્રીઓ	
અમેરિકા	૯.૬	૨૯	૫૭	૬૧	૧૯૪૭
ઈંગ્લેન્ડ-વેલ્સ	૧૧.૬	૩૦	૬૫	૭૦	૧૯૪૭
ભારત	૨૬.૫	૧૨૭	૬૬	૭૧	૧૯૪૮
ઉત્તર ગુજરાત (મહેસાણા જિલ્લો)	૨૬.૩	૧૦૧	૨૬.૯	૩૧.૩૭	૧૯૪૧-૩૦
			૩૨.૦૯	૩૧.૩૭	૧૯૪૧
			૨૪.૮	૨૪.૯	૧૯૪૨-૪૩

આધાર : ભાર કમિટિ રિપોર્ટ અને મહેસાણા માટે રેકોર્ડીસ્ટ્રીકલ એપ્રેક્ટેશ બોર્ડ બરોડા, ૧૯૪૧-૪૩

ઉપરોક્ત કોષ્ટક મહેસાણા જિલ્લામાં ગાહેર તંદુરસ્તીનું ધોરણ કેટલું નીચે છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. ખીન પ્રદેશોની સરખામણીમાં જન્મ સમયે અપેક્ષિત જીવનપ્રમાણ ઓછામાં ઓછું છે. બાળ મરણોનું પ્રમાણ પણ ધણું મોટું છે અને એ પ્રદેશનું ગાહેર સ્વાસ્થ્યનું ધોરણ કેટલું નીચું છે તે બતાવી આપે છે. વિદેશોની માફક અહીં પુરુષો અને સ્ત્રીઓના જીવનપ્રમાણ વચ્ચે કાર્ધ નોંધપાત્ર તફાવત નથી. આ વસ્તુ અપૂરતા પોષણ, અસ્વચ્છ વાતાવરણ, ગરીબાર્થ અને અસાનતાથી પુરુષો અને મહિલાઓ, સમાનપણે પિડાતા હોવાની નિર્દેશક બની રહે છે.

બાળ અને સુવાયક મરણ

સ્વાસ્થ્ય માટેના તમામ પ્રાગતિક કાર્યક્રમોના આયોજનમાં માનવ્ય અને બાળ કલ્યાણ એવાઓને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે. સમાજમાં બાળકો, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ અને દૂધલોડો એ એવા વર્ગો છે કે જેને રોગ જલદીથી લાગુ પડી શકે છે. મહેસાણા જિલ્લામાં બાળ મરણ અંગેની પરિસ્થિતિ નીચે મુજબ છે :—

કોડો નં. ૨

મહેસાણા જિલ્લામાં બાળ મરણ : ૧૯૫૧

પ્રદેશ	એક વર્ષથી ઓછી વયના	૧ થી ૫ વર્ષના	૫ થી ૧૦ વર્ષના	અધી ઉંમરના કુલ મરણ
મહેસાણા જિલ્લો	૧૯-૪ (૨૧.૧)	૨૯.૦ (૨૭.૫)	૩.૨ (૫.૩)	૧૦૦
સુબર્ધિરાન્ય	૨૪.૭ (૨૬.૭)	૨૧.૮ (૨૩.૭)	૩.૯ (૫.૧)	૧૦૦

ભારતીય મંદ	૨૦-૫	૧૫-૮	૫-૬	૧૦૦
ઇંગ્લેન્ડ-વેલ્સ	૪-૭	૦-૯	૦-૪	૧૦૦

આધાર : બહેર સ્વાસ્થ્ય ખાતાનો વાર્ષિક અહેવાલ અને બોર સમિતિનો અહેવાલ
કોસમાંના આંકડા પ્રાપ્તિસ્તર અંગેના છે : ૧૯૪૯.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક મહેસાણા જિલ્લામાં બાળ મરણનું પ્રમાણ કેટલું મોટું છે એ બતાવી આપે છે. પચાસ ટકાથી વધુ લોકો જન્મ પછી દશ વર્ષની ઉંમરે પહેંચતા પહેલાં જ મરણ પામે છે. મુખર્ષિ રાજ્ય અને ભાગતીય સંઘ સાથે સરખાવતાં આ પ્રમાણ બહુ મોટું છે. આટલી મોટી ટકાવારી બતાવી આપે છે કે મામાપો બાળકોની સારસંભાળ નથી કરતા; એટલુંજ નહીં પગલું પ્રસૂતિગૃહો અને તબીબી સગવડતા તેમજ બાળકોના જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછી લેવાવી જોતી સંભાળનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. જિલ્લામાં પ્રસૂતિ દરમ્યાન મરણ પામતી માતાઓનું પ્રમાણ કેટલું હતું તેને લગતી વિગત મેળવવાનું શક્ય નહતું; પગલું સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓફ હેલ્થ (૧૯૩૮) - સ્વાસ્થ્ય માટેની કેન્દ્રીય સનાદકાર સમિતિ (૧૯૩૮) - ના અંગજી અનુસાર સમગ્ર દેશના હિસાબે વ્યાજુ મરણપ્રમાણ ૧૦૦૦ માં ૭૦ ના ધોરણે હતું. બાળ મરણનું અને મરણનું પ્રમાણ એટલું મોટું છે કે પ્રસૂતિ દરમ્યાન મરણ પામતી માતાઓનું પ્રમાણ પણ મોટું હોવાની પૂરતી શક્યતા છે. બાળકો અને માતાઓના આવકા મોટા મરણપ્રમાણ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને પારાવાર યાતનાઓ વેઠવી પડતી હશે, આવી યાતનાઓ વેઠનારી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પણ બહુ મોટું હશે. આ વસ્તુ એ વાતનો નિર્દેશ કરે છે કે જિલ્લા માટેની સ્વાસ્થ્ય સુધારણા અંગેની કાર્યપણ યોજનામાં માતાઓ અને બાળકોને તાંદુરસ્તી જાળવી રાખવામાં પૂરતું સંરક્ષણ મળી રહે તેવાં પગલાંઓ યોજવાનો સૌથી વધુ ખ્યાલ ગંભીરો જોઈએ.

રોગોનું વૃત્તાંત

જિલ્લાની નબળી તાંદુરસ્તીનાં કારણો યોગ્ય રીતે સંમજવાં તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રદેશમાં પ્રવર્તતા જુદાજુદા રોગો લાણ પડવાના કેટલા બનાવે છે એ બાબતી લેવાનું ઇચ્છનીય ગણાશે. નીચેના કોષ્ટકમાં ગુજરાતના જુદાજુદા જિલ્લાઓમાં નીપજેલાં મરણનાં કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

કોષ્ટક નં ૩.

ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં મરણનાં કારણો : ૧૯૫૨ (શહેરો બાદ).

પ્રદેશ	નીચેના ટીપ્પા દ્વારા થતાં મરણોની ટકાવારી					બીજાં બધાં કારણો	કુલ
	કોગળિયું	માતા	મરકી	તાવ	મરડો	શ્વાસનાદાઓ	
અમદાવાદ	—	—	—	૬૬-૧	૭	૮૦	૨૫-૨ ૧૦૦
અમરેલી	—	૩	—	૮૧-૭	૬	૩૦	૧૪-૪ ૧૦૦
બનાસકાંઠા	—	૫	—	૭૭-૭	૭	૮૧	૧૩-૦ ૧૦૦
વડોદરા	—	૭	—	૮૯-૫	૪	૩૭	૬-૨ ૧૦૦
ભરૂચ	—	૪	—	૫૮-૧	૧૧	૧૪-૪	૨૬-૦ ૧૦૦
ગેડા	—	—	—	૩૭-૪	૮	૧૧-૯	૪૯-૯ ૧૦૦
મહેસાણા	—	૬	—	૯૦-૮	૧	૩૬	૪-૯ ૧૦૦

પંચમહાલ	૦૧	૦૧	—	૭૧૪	૦૭	૯૧	૧૮૦૬	૧૦૦
સાબરકાંઠા	—	૦૨	—	૭૩૮	૦૧	૭૭	૧૭૬	૧૦૦
સુરત	—	૦૭	—	૫૫૯	૦૪	૮૫	૩૪૦૫	૧૦૦

આધાર : મુ બઈ સરકારનો બહેર સ્વાસ્થ્ય અંગેનો વાર્ષિક અહેવાલ

ઉપરના કોષ પરથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તાવના કારણે નીપજતા મરણોનું પ્રમાણ ધણુ મોટું છે. લગભગ ૯૦ ૮ ટકા મરણો તાવથી નીપજે છે ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ સાથે સરખાવતા મહેસાણા જિલ્લામાં તાવનું જોર વધુમાં વધુ છે. અવગત, મરણ નોંધ તાખતી સમયાંચે મરણનું ચોક્કસ કારણ જણાવા પૂરતી કાર્યદલા નથી હોતી અને આથી આડકાઓમાં થોડી અતિશયોક્તિ હોનાનો સંભવ છે. પરંતુ તાવનું પ્રમાણ વધુ છે એ પણ શક વગરની વાત છે.

નીચેના કોષમાં જિલ્લાના મહત્વના શહેરોમાં તાવના બનાવો અંગે વધુ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

કોઠો ૪

મહેસાણા જિલ્લામાં કારણવસાત, થયેલાં મરણો : ૧૯૫૧

શહેર	તાવ	મરડો	આગતા રોગો	બીજા રોગો	કુલ
હારીજ	૯૫	—	—	૫૦	૧૦૦
કડી	૭૩૫	૦૩	૧૧૦	૧૪૯	૧૦૦
ખેરાળુ	૭૨૯	—	૧૯૫	૭૬	૧૦૦
ઉંઝા	૭૧૯	—	૭૦	૩૦૭	૧૦૦
મહેસાણા	૭૦૨	૧૮	૧૩૪	૧૪૬	૧૦૦
સિંધપુર	૫૪૩	૩૬	૧૬૦	૩૬૧	૧૦૦
ધિણોજ	૫૩૬	૧૨	૧૦૨	૩૫૦	૧૦૦
ચાણસમા	૪૮૫	૧૩	૧૪૩	૨૫૬	૧૦૦
પાટણ	૪૮૪	૫૧	૧૬૩	૩૦૨	૧૦૦
ઢોલોવ	૪૭૬	૨૭	૧૦૮	૩૯૪	૧૦૦
ગાંધીપુર	૪૦૯	૮૮	૧૫૫	૩૧૦	૧૦૦
વિઝાપુર	૩૩૦	૬૪	૧૭૦	૪૩૬	૧૦૦
વિસનગર	૩૧૦	૧૯	૧૪૯	૫૨૨	૧૦૦
વડનગર	૧૮૯	૫૦	૨૦૫	૫૫૩	૧૦૦

આધાર : મુ બઈના બહેર સ્વાસ્થ્ય ખાતાનો વાર્ષિક અહેવાલ

ઉપરના કોષ પરથી એ સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે કે તાવને કારણે વધુમાં વધુ મરણ હારીતમાં થયા છે, જ્યારે કડી, ખેરાળુ, ઉંઝા અને મહેસાણાનું તાવથી થયેલા મરણોનું પ્રમાણ મહદ અંશે સમાન છે. વડનગર, ખેરાળુ, પાટણ, રાધનપુર, સિંધપુર અને વિઝાપુરમાં રોગોની નીપજેતાં

મરણોનું પ્રમાણ ખીન્ન શહેરોની સરખામણીમાં ઘણું વધારે છે. રાધનપુરમાં મરણો અને સંઘણીના રોગથી વધુ મરણો નીપળ્યાં છે.

તાવ

મહેસાણા જિલ્લામાં મરણનું મુખ્ય કારણ તાવ જણાય છે. ભરોસાપાત્ર આધારના અભાવે આટલા બધા મોતનું કારણ બનતો એ તાવ ક્યા ખાસ પ્રકારનો છે એ શોધી કાઢવું કઠિન છે. પરંતુ હોસ્પિટલો દ્વારા અધારના તથા હોસ્પિટલમાં દાખલ થયેલા દર્દીઓ વિશે મળેલી માહિતીનું પૃથક્કરણ કરતાં આપણી સમક્ષ નીચેનું ચિત્ર ખડું થાય છે.

કોઠો ૫

મહેસાણા જિલ્લામાં લોકોને લાગુ પડેલા વિવિધ પ્રકારના તાવનું પ્રમાણ : ૧૯૪૯

તાવ	કોટલા દર્દીઓની માવજત થઈ (હોસ્પિટલમાં અને બહાર)	તાવશક્ત દર્દીઓની માવજતની ટકાવારી
મેલેરિયા ...	૨૬,૮૯૧	૫૪ ૫
ઈન્ફ્લુએન્સા (સળેખમ)	૯,૬૬૭	૧૯ ૬
ન્યુમોનિયા (ત્રિદોષ)...	૨,૭૮૫	૫ ૬
ટાઈફોઈડ (કાળજવર)...	૫૮૯	૧ ૨
ખીન્નતાવો ...	૯,૪૪૭	૧૯ ૧
કુલ ...	૪૯,૩૭૯	૧૦૦ ૦

આપાર - સ્ટેટીસ્ટીકલ એજન્સી ઓફ ઓર્ગેનિઝેશન ૨૨૯.

આના ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ખીન્ન તાવોની સરખામણીમાં મેલેરિયા તાવનું જોર ઘણું વધારે છે. એ પછી ઈન્ફ્લુએન્સા આવે છે. બ્યારે ત્રિદોષ અને કાળજવરનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં મેલેરિયાનું નિરીક્ષણ .

મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૯૫૨ ના મે થી ૧૯૫૩ ના ફેબ્રુઆરી સુધી મેલેરિયાનું નિરીક્ષણ કાળ કરવામાં આવ્યું હતું. જિલ્લામાં ૫૩ સરકારી દવાખાનાં છે. આ ૫૫૫ દવાખાનાઓમાંથી આધાર એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક તાલુકાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં હોય તેવાં ૧૪૫ ગામડાં-ઓની લોહી અને પિત્તની તપાસ માટે મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. ૮ થી ૧૦ વર્ષના વયજૂથના લગભગ ૨૮,૭૩૨ બાળકોને તપાસવામાં આવ્યા હતા. આમાંના ૬૧૫ બાળકોમાં પિત્તનું વિપુલ પ્રમાણ જણાયું હતું. એ જ વયજૂથના ૩૧૭ બાળકોના લોહીની તપાસ કરવામાં આવી હતી. આમાંના માત્ર ત્રણ બાળકોના લોહીમાં મેલેરિયાના જંતુ જણાયા હતા. આ ઉપરાંત સંખ્યાબંધ ગામડાંઓમાં ૯૪૧૪૭ને લગતી તપાસણી પણ કરવામાં આવી હતી.

દવાખાનાઓમાંથી, લોહી અને પિત્તની તપાસમાંથી અને શ્રવણનું લગતી તપાસમાંથી એમ જણાતું હતું કે સ્થળોત્તર ઋતુનો સમય એગસ્ટથી ઓક્ટોબર સુધીનો છે. આ ઉપરાંત રાગના જંતુઓના ઉદ્ભવસ્થાન નદીના ખાઓચિયાં, અને તળાવો વિગેરે છે. આખરિયા ટાપોનો વિસ્તાર

સૌથી વધુ મેલેરિયાગ્રસ્ત છે. પશ્ચિમ સરહદ પર વસેલાં સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર તાલુકાઓમાં, રાધનપુર તાલુકાનું એક ગામ બાદ કરતાં, મેલેરિયાનું પ્રમાણ સાધારણ છે. રાધનપુરના કમાર્ધપુર નામના ગામડામાં મેલેરિયાનું પ્રમાણ ઘણું છે. ચોમાસામાં બનાસ નદી અને એની ઉપનદીઓમાં પૂર આવે છે અને આથી તેના કિનારે વસેલાં ગામડાંઓમાં કીચકાણ થઈ જાય છે. આ કિસ્મત મનુષ્યોના ઉદ્ભવ માટે ભારે ફળદ્રુપ જમીન બની રહે છે.

બીજા રોગો

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ શ્વાસના રોગો, રોગોનું બીજું મહત્વનું ગુપ્તબળ બની રહે છે. હકીકતમાં તો આ રોગનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હોવાનો ભય સેવવામાં આવે છે. ઘણીવાર ક્ષયરોગ અને બીજા એવા શ્વાસના ભયંકર રોગોની નોંધ તાત્પર્યે અથવા તો ‘બીજા કારણોસર’ શીર્ષક હેઠળ કરવામાં આવે છે.

માતાના રોગોનું પ્રમાણ પણ ઘણું છે. અગાઉના કોષ્ટકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે એ મુજબ મહેસાણા જિલ્લામાં ગુજરાતના પ્રદેશમાં આવેલ સુરતને બાદ કરતાં માતાનાં રોગોનું પ્રમાણ વધુમાં વધુ છે. આ પ્રમાણ વધુ હોવાનાં ઘણાં કારણો છે. લોકોનું પછાતપણું, રસ્સી મૂકવા માટેની સગવડતાઓનો અભાવ અને એના પ્રત્યેની લોકોની ઉદાસીનતા અને બીજા અનેક સુખાકારીને બગાડે તેવા રીતરિવાજો આ રોગની વ્યાપકતા માટે જવાબદાર છે.

નબળાં સ્વાસ્થ્યનાં કારણો

આપણે ઉપર જે આંકડાઓ અગે વિચારણા કરી ગયા એ પરથી એ તદ્દન સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે કે લોકોનું તંદુરસ્તીનું ધોરણ ઘણું નીચું છે. જિલ્લામાં રોગોનો વ્યાપક ફેલાવો, ભારે મરણ પ્રમાણ અને હુકી આવરદા-આ બધી હકીકતો પ્રદેશની જનતાની અતિ નબળી તંદુરસ્તીના સ્પષ્ટ છે.

આ પ્રકારની સ્થિતિના ઘણાં કારણો છે; પરંતુ છેવટનું પૃથક્કરણ કરતાં મોટા ભાગના કારણો લોકોની નિર્ધનતા-પછાત આર્થિક સ્થિતિ છે. માથા દીક આવકનું અતિ ઓછું પ્રમાણ એ આ ખેદજનક પરિસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ હોવા છતાં તંદુરસ્તીના આ નીચા ધોરણ માટેના તાત્કાલિક કારણોમાં મુખ્ય તો (૧) અસંતોષજનક રહેવાના મકાનો (૨) સુખાકારીની અપૂરતી સગવડો (૩) પાણીના યોગ્ય પુરવઠાનો અભાવ-ખાસ કરીને ગ્રામ વિસ્તારોમાં (૪) અપૂરતો અને ઓછા પૌષ્ટિક તત્ત્વોવાળો આહાર (૫) તબીબી સગવડોની ન્યૂનતા અને (૬) શિક્ષણનો સામાન્ય અભાવ, ગણતરી શકાય. પહેલાં ત્રણ કારણો અને છઠ્ઠા કારણ અંગેની પરિસ્થિતિ વિશે જુદા પ્રકરણોમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એટલે અહીં આપણે આહાર અને તબીબી સગવડોના પ્રશ્નોની જ ચર્ચા કરીશું.

આહારનો પ્રશ્ન

વ્યક્તિ અને સમાજની કાર્યદક્ષતાનો આધાર પ્રાથમિક રીતે વ્યક્તિની તંદુરસ્તી અને તાકાત પર રહે છે. અને આ બંને વાતોનો આધાર ખોરાક પર રહે છે. અનાજ ગરમી અને શક્તિ આપવાની સાથેસાથ શરીરને ખાંધતી શીરાઓ અને હાડકાંને ખાંધતો ચુનો પૂરો પાડે છે. જો આ પુરવઠો મળતો બંધ થઈ જાય તો જીવન થઈ જાય છે અને જો પુરવઠો અપૂરતો મળે અથવા સપ્રમાણ રસાયણિક મિશ્રણ ચિનાનો મળે તો દેહમાં રોગ પ્રવેગે છે.

વડોદરાના નામદાર મહારાજના ફરમાનથી ૧૯૩૧ માં રાજ્યભરમાં સામાન્ય વસતિ ગણતરીની સાથેસાથ આદાની.તપાસણીનું કામ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. અતો હેતુ લેણે જે ખોરાક લે છે તેની પૂર્ણતા અથવા તો તેના પોષકતત્વના પ્રમાણની તપાસ કરવાનો હતો. વસ્તિ ગણતરી સમિતિઓ પર જે ભાગે પ્રત્યેકતરીઓ મોકલવામાં આવી હતી. એક પ્રત્યેકતરી સામાન્ય પ્રકારની હતી અને બીજી તાલુકાઓમાં દરેક જુથ કે કોમદારા ઉપયોગમાં લેવાતા ખોરાક, ખોરાકનાં પ્રમાણ અને પ્રકારને લગતી હતી લેણાના ખોરાકની રેવેનામાં વીચ વર્ષના દરેક ગણામાં ખાસ કરી દરેકર થાય નહીં, આથી અમે એ વખતના મહેસાણા જિલ્લાની અમલની કોમોના ખોરાકના પૃથક્કરણનો તમામ મર્યાદાઓ સાથે સ્વીકાર કરીએ છીએ.

કોઠો ૬

વડોદરા રાજ્યની પસંદ કરેલી જાતોના રોજનો અસરકારક આહાર : ૧૯૩૧

જાત	ફેબ્રુરી	પ્રોટીન	કેલ્શિયમ	ફોસ્ફોરસ	આયર્ન (ગ્રામ)
શાકાહારી					
લેયા પાકીદાર ...	+ ૧૯૨.૦૪	+ ૬૩૮	+ ૨૨૫	+ ૩૧૨	- ૧૦૦૧૭
ઔદિવ્ય બ્રાહ્મણ ...	+ ૮૬.૦૦	+ ૪૪૭	+ ૦૦૩	+ ૫૭૦	+ ૦૦૦૭
શાવક વાણિયા ..	- ૪૩૦.૬૦	- ૧૪.૬૭	- ૦૪૫	- ૩૩૧	- ૦૦૩૩
સોની ...	- ૧૩૦.૧૦	- ૧૧.૦૧	- ૦૬૬	- ૧૮૦	- ૦૦૩૫
બ્રહ્મભટ્ટ ...	- ૩૪૭.૫૦	- ૩.૧૦	+ ૦૨૬	+ ૫૬૦	- ૦૦૧૭
નાગર બ્રાહ્મણ ...	- ૨૦૭.૭૦	- ૬૭૮	+ ૧૩૬	+ ૧૮૦	+ ૦૦૧૬
કાઠીયા ...	- ૪૬૫.૫૦	- ૧૬.૬૮	- ૧૮૬	- ૦૩૭	- ૦૦૮૨
ભાવસાર ..	- ૨૮૪.૨૦	- ૧૬.૧૦	- ૨૩૪	- ૦૨૩	- ૦૦૫૪
કેસારા ...	- ૩૪૨.૦૦	- ૧૬.૨૬	- ૧૬૬	- ૦૩૦	- ૦૦૫૫
માંસાહારી					
દાકરડા ...	+ ૩૧૭.૧૦	+ ૪.૮૭	- ૨૮૫	+ ૩૫૧	- ૦૦૫૩
મુસ્લીમ ...	- ૩૪.૫૩	+ ૬.૬૧	- ૧૧૦	+ ૩૪૦	- ૦૦૩૬
ઢેલ ...	- ૭૮૧.૦૦	- ૨૨.૪૪	- ૩૬૬	- ૩૨૪	- ૦૧૦૭
રાજપૂત ...	- ૬૨૦.૬૦	- ૧૧.૬૫	- ૧૬૫	- ૧૨૬	- ૦૦૫૪
ભંગી ...	- ૧૦૨૩.૪૦	- ૩૮.૮૦	- ૩૬૩	- ૪૩૭	- ૦૦૭૬
વાણુદ ...	- ૮૨૩.૩૭	- ૩૨.૭૬	- ૨૭૧	- ૫૮૧	- ૦૧૦૦
વધારો	+	ખાધ	-		

આધાર : ફૂલ સર્વે ઓફ પ્રિન્સીપલ કારેટસ હન બરોડા રેટ્ટેડ ડૉ. આગિઆ અને કાલે.
બરોડા સેન્સસ, ૧૯૩૧ માં ૩૦૭

આનાં પરથી એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે માન પાકીદાર, ઔદિવ્ય બ્રાહ્મણ અને દાકરડા-
ઓની ખાખતમાં જ ફેબ્રુઆરી પ્રમાણ જરૂરિયાતથી વધારે છે. ખાકીની ખાધી જાતોનું ફેબ્રુઆરી

પ્રમાણ જરૂરિયાત કરતાં ઓછું છે. મદ્રાસમાં બાયો-કેમિસ્ટ દ્વારા કળાશ્રમ પૃથક્કરણમાં પણ નરેરાશ માસાહારી હિંદુ ખોરાકમાં પણ કેટલીનું પ્રમાણ જરૂર કરતા ઓછું જણાય છે. પ્રોટીન-સતુ પૃથક્કરણ તો એક કરણ કદાચી કંઈ જાય છે. લેવા પાટીદાર અને ઔદિય બ્રાહ્મણો સિવાયના બધા શાકાહારીઓમાં અતુ પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. આ બાબતમાં માંસાહારીઓની સ્થિતિ વધુ સારી છે. કેસિયમના પુરવડાનો મુખ્ય સ્ત્રોત દાળ, દૂધ અને જારા છે. આ બાબતમાં પાટીદારો ખીજ બધી જતા કરતાં સારી સ્થિતિમાં છે. જોનકેમાં કેસિયમનું પ્રમાણ નહીંવત હોય છે. દૂધ અને જારામાં પણ એ ઓછું જણાયે અને દાળનો પણ વધના ઓછા પ્રમાણમાં તેમાં સમાવેશ કરી શકાય. જે બાયો-કેમિસ્ટ્રીના ક્ષેત્રમાં અનધિકારી પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે તો એટલું સ્પષ્ટ થાય કે પાટીદારોના વિશિષ્ટ પ્રકારના ડયા અને પહોળા દેહને તેના દેહના માળખાને તાકાત આપતા કેસિયમના પુરવડા સાથે સારો સંબંધ છે. કેલ્શિયમના પુરવડાની સ્થિતિ સંતોષ છે. માત્ર કાઠીયાં, ભાવસાર અને કંસારામાં આ તત્વનું પ્રમાણ ઓછું જણાય છે.

દાળમાં ફોસ્ફરસનું પ્રમાણ વધુમાં વધુ છે અને ધર્મ તથા બાજરીમાં પણ એનું પ્રમાણ સાફ છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક એ હોયને ફોસ્ફરસ બાબતમાં તેનું પ્રમાણ જરૂરી વધુ કેમ છે એ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. માંસાહારીઓની સ્થિતિ જરા ઓછી અતુલ છે. લોકોનો અભાવ પ્રોટીનના અભાવ જેટલો જ મોટા પ્રમાણમાં છે. માત્ર ઔદિય બ્રાહ્મણો અને નાગમાં તેનું પ્રમાણ જરૂરિયાતથી ૦૦૦૦ થી ૦૦૧૬ જેટલું વધુ છે.

વ્યાપક રીતે વિચારણા કરતાં આ તપાસણીમાં વિવિધતાનું પરિણામ નોંધાયું છે. માત્ર ઔદિય બ્રાહ્મણોના કસોટીમાં સળગ પાર ઉતરે છે એ પછી પાટીદારો આવે છે. આ અભાવ માટે સામાન્ય ગરીબીથી માંડીને ખોરાકના મિશ્રિતો વિશેની અજ્ઞાનતા સુધીના અનેક કારણો ગણાવી શકાય. અનાજમાં પોષક તત્વોના આ અભાવને કારણે માંદગી, નબળાઈ અને અકાળ મરણમાં પરિણમતા જુદાજુદા રોગોનો મુકાબલો કરવાની શક્તિ ધરે છે.

આહારની સ્થિતિ સંબંધમાં અત્રે મુદ્દાઓની નોંધ આવશ્યક છે. એક મુદ્દો તો એ છે કે તાજેતરના વર્ષોમાં લોકો યંત્રદ્વારા હોવા દાળ-ચોખા ખાય છે અને એ તો હકીકત છે કે જ્યારે અનાજને યંત્રથી હડવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંના પોષક તત્વો નકામા જતા રહે છે. આ હકીકતની અવગણના કરવામાં આવે છે. બીજો મુદ્દો જમણમાં મળતી આહારની ચીજોમાં જે બનાવટ અને ભેળમેળ કરવામાં આવે છે તે છે. ખાવાની ચીજોમાં ભેળમેળનું પ્રમાણ વધતું જ જાય છે. ઘી અને દૂધમાં તો ભારે મોટા પ્રમાણમાં ભેળમેળ થાય છે. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે કેટલીક આહારનું ધોણ સુધારવા માટેની પહેલી અને મૂળભૂત જરૂરિયાત ચોખા ખોરાકની છે.

તળીળી સળગતાઓ

આ પ્રદેશમાં તળીળી અને રોગને અટકાવતી સરચાઓની અછત એ એક બીજી તપાસવા જેવી બાબત છે. નીચેનું કોષ્ટક વર્તમાન પરિસ્થિતિના સાચા સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે.

કોડો ૭

મહેસાણા જિલ્લામાં તળીળી સગવડો :

	વસતિને મળતી તળીળી સગવડોનું પ્રમાણ મહેસાણા	ભારત	ચિત્રન
એક ડોક્ટર ...	૪૯૮૮.૬ માણસો દીઠ	૬૩૦૦ માણસો દીઠ	૧૦૦૦ માણસો દીઠ
એક નર્સ (પરિચારિકા)	૨૬૭૫૭.૪ " "	૪૩૦૦૦ " "	૩૦૦ " "
એક સ્વાસ્થ્ય-તપાસ અધિકારી :	આવે એક અધિકારી છેજ નથી	૪૦૦૦૦૦ " "	૪૭૧૦ " "
એક મીડવાઈઝ (શુપાઈ)	૭૩૫૮૭૧ માણસો દીઠ	૬૦૦૦૦ " "	૬૧૮ " "
એક દાંનનો ડોક્ટર :	૪૯૦૫૫૪ " "	૩૦૦૦૦૦ " "	૨૭૦૦ " "
એક વૈદ્ય કે દુકાન :	૧૬૩૫૧૮ " "	—	—

આધાર : ૧૯૫૧ ના વસતિગણતરીના તથા ભારત સરકારની ભાવે સમિતિના અહેવાલના આધારે.

ઉપરનો કોડો ખતાવે છે કે જિલ્લાને મળતી તળીળી અંગેની સગવડ અતિ કુચ્છ છે. મીડવાઈઝ (દાખલો) અને દાંનના ક્યોલીફાઈડ તળીળીની સંખ્યા ધણી ઓછી છે. આ આંકડા-ઓનો અર્થ કરતી વખતે એક દુકાન કે એ પણ યાદ રાખવી જોઈએ કે મોટા ભાગના તળીળી શહેરી વિસ્તારોમાં જ છે. એટલે આમ વિસ્તારોમાં તો એમની અછત અતિ દારૂની છે. ગ્રામવિસ્તારોમાં ક્યોલીફાઈડ તળીળી નહીં હોઈને લોકો ધણી વાર ઉટવેલોનો આશરો લે છે-કે જેઓ મોટા ભાગે કેસ સુધારવાને બદલે વધુ બગાડે છે.

જિલ્લામાં સરકારી દવાખાનાઓની સંખ્યા ૫૩ ની છે. હોસ્પિટલો અને દવાખાનાઓની યાદી અને ખાટલાઓની સંખ્યા પરિશિષ્ટ નંબર ૧૬ માં આપવામાં આવેલ છે. યાદી પરથી જોઈ શકાય છે કે મોટાભાગે દવાખાનાની સગવડતાઓ પણ મોટા શહેરોને જ મળે છે. આ બાબતમાં સગી, સાંતલપુર અને રાધનપુર જેવા તાલુકાઓ તો ખૂબજ પછાત છે.

પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલું સરકારી પ્રસતિગ્રહે, ખાગકસ્યાણ કેન્દ્રો, તબિયત તપાસનારા અધિકારીઓ અને તાલીમ પામેલી મીડવાઈઝ (દાખલો) ની સંખ્યા દર્શાવતું કોષ્ટક પરિસ્થિતિને સાત ઉધારી પાટી દે છે. સરકારદ્વારા સંચાલિત એવું એક પણ પ્રસતિગ્રહ કે ખાગ કસ્યાણ કેન્દ્ર જિલ્લામાં નથી; તેમજ ત્યાં કોઈ તાલીમ પામેલ સ્વાસ્થ્ય તપાસનાર અધિકારી પણ નથી. તાલીમ પામેલી મીડવાઈઝ અને દાખોની સંખ્યા માત્ર ચારની છે. આ બધી શહેરી વિસ્તારમાં જ છે. જિલ્લાના ગ્રામ વિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારોમાં સરકારની સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ દર્શાવતું બીજું નિવેદન પણ આજ પરિસ્થિતિ ખતાવે છે. આખા જિલ્લામાં બહાર સ્વાસ્થ્યના કાગકાજ માટે પ્રમાણપત્ર ધરાવતો અને આખો સમય કામ આપતો એકજ તળીળી ગ્રેન્યુએટ છે. ચેપી રોગો માટે પ્રેક્ટિસીંગ માણસો નથી. સુખાકારી અંગે દેખરેખ રાખનારા ઇન્સપેક્ટરોની સંખ્યા માત્ર ૧૪ ની છે. જ્યારે રસી મૂકનારાઓ

(પુરૂષો અને મહિલાઓ)ની સંખ્યા માત્ર ૨૪ ની છે. વળી શાળા માટેના તબીબી અધિકારી કે સરકારદ્વારા રોકવામાં આવેલો દુર્ઘ એવો લોકોના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ રાખતો કોઈપણ પ્રકારનો સ્ટાફ પણ નથી.

‘જિરગાની વસતિગુ’ પ્રમાણુ જોતાં અપૂરતા પોલિયુસજો આહાર લેવાની આદતો અને રોગ સાગ કરવા માટેની તથા રોગને આવતા અટકાવવા માટેની મગવડતાઓ ખૂબજ અપૂરતી છે. આથી આ પ્રદેશના સ્વાસ્થ્ય વિકાસ માટેના કોઈપણ કાર્યક્રમમાં બીજા પગવાઓની સાથે આ બાબતો પર પણ ધ્યાન દોરવાશે જોઈએ.

સામાજિક મુખસગવડો

ગિરવાની મકાનોને લગતી પરિસ્થિતિ વિશે કાર્મ આંકડા મેળવવાનું હસિન છે. ૧૯૩૧ ની વસતિગણતરી વખતે મકાનોને ત્રણ પ્રકારની શ્રેણીમાં વહેંચી નાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. (૧) વધુ પડતી મુખ સગવડતાવાળાં (૨) મુખ સગવડતાવાળા અને (૩) ઓછી મુખ સગવડતાવાળાં, - આ વર્ગીકરણને પરિણામે ઉત્તર ગુજરાતની એટલે કે જોડાણ પટેલાના સમયના મહેસાણા ગિરવાની મકાન ધિગેની નિયતિને જે ખ્યાલ સાપડ્યો હતો તે નીચે મુજબ છે:

કોઠો ૧

મહેસાણા જિલ્લામાં મુખસગવડતાના ધોરણે મકાનોની ટકાવારી : ૧૯૩૧.

	વધુ પડતી મુખસગવડતાવાળાં	મુખ- સગવડતાવાળાં	ઓછી મુખસગવડતાવાળાં
ગ્રામ વિસ્તાર	... ૧૦	૧૦૦૩	૮૮૭
શહેરી વિસ્તાર	... ૭૪	૨૯૦૬	૬૩૦
કુલ	... ૨૪	૧૪૦૩	૮૩૩

આધાર : વડોદરા રાજ્યની વસતિ ગણતરીનો અહેવાલ, ૧૯૩૧.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક એ સ્પષ્ટપણે ખતારી આપે છે કે ૧૯૩૧ માં ગ્રામ વિસ્તારોમાં ૮૮ ટકા અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૬૩ ટકા ઘરો ઓછી મુખસગવડતાવાળાં હતાં. સમગ્ર જિલ્લામાં વધુ પડતી સગવડતાવાળાં મકાનો માત્ર ૨૪ ટકા જ હતાં.

૧૯૪૧ માં વડોદરા રાજ્યે નમુનાના ધોરણે મકાનોની પરિસ્થિતિ અંગે વધુ આધાર મેળવવા પ્રયાસ કર્યો હતો અને એ માટે મહેસાણા જિલ્લાના ૨૧ ગામડાંઓ પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ પછી એ આધારનું વિવિધ પ્રકારે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

કોઠો ૨

પ્રકારના ધોરણે મકાનોની ટકાવારી : ૧૯૪૧

વસવાટ માટેનાં મકાનો	...	૮૭૭	સરકારી યાજ્ઞાઓ વિગેરે	...	૦૩
દુકાન અને રહેઠાણ-સંમુખ	...	૯૪	ગાહેર મકાનો, મંદિરો, મસ્જિદો	...	૧૪
વખારો	...	૧૩	બીજા મકાનો	...	૬૪
કુલ	...	૨૫		કુલ...	૧૦૦

આધાર : વડોદરા રાજ્યની ૧૯૪૧ વસતિ ગણતરી

કુદર રહેણાંચ માટેના મકાનો ૮૭૭ ટકા હતાં. ગ્રામ વિસ્તારમાં બીજા હેતુઓસર વપરાતાં મકાનોની સંખ્યા ઓછી હોય એ તો દેખીતું છે. રહેવા માટેના મકાનોમાં ગાય અને બેંસ જેવાં પ્રાણીઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે; અને આથી સુખાકારીની પરિસ્થિતિ ઘણીજ બગડેલી રહે છે. ઉત્તર ગુજરાતના અન્ન-અર્થકારણ સાથે સુમંગલ કહી શકાય તે રીતે વખારોનું પ્રમાણ ૪૧૧ ટકા કરતાંયે ઓછું છે.

છાપરાં અને દિવાલોનું નીચે આપેલું વર્ણન મકાનો વ્યાપ્તમાં કાઠપણ પ્રકારની આધુનિકતા મેળવી શકાય હોય તો તેનો ખ્યાલ આપી રહે છે.

કોઠો ૩

છાપરાં અને દિવાલોનું વર્ણન

છાપરાં	ટકા	દિવાલો	ટકા
અગાસી...	૦.૩	પત્થર	...
નળીયાં	૮૨.૭	છંદ	...
પતરાં	૧૫.૩	ગારો	...
		(માટી)	
પરાળ છાજ	૧.૨	લાકડું	...
બીજું જણસો	૦.૫	બીજું જણસો	...
	૧૦૦		૧૦૦

આધાર : વડોદરા રાજ્ય વસતિ ગણતરી : ૧૯૪૧.

નળીયાંવાળાં છાપરાંનું પ્રમાણ ૮૨.૭ ટકા છે, બ્યારે પરાળ છાજવાળાં છાપરાંનું પ્રમાણ માત્ર ૧.૨ ટકા છે. પરાળ છાજવાળાં છાપરાં ઓછામાં ઓછી સગવડતાના સ્તરક છે. ગારા-માટીના રહેવા માટેના મકાનોનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે, પરંતુ ઇટેલા મકાનોનું પ્રમાણ પણ સારું એવું છે. મહેસાણામાં રેલવેના ક્વૉટર્સ સિવાય પત્થરના મકાનો છે જ નહીં એમ કહી શકાય. આથી વધુ મહત્વની વસ્તુ આ મકાનોમાં રહેનારાઓની સંખ્યા કેટલી ગીચ છે તેની તપાસ કરવાની છે. ૧૯૪૧ અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે એ મુજબ, 'મકાનોનો વધારો વમતિવધાગતી ખરોબરીમાં નથી થયો અને આથી પ્રતિ દાયકે મકાનોમાં રહેનારાઓની સંખ્યા વધતીજ નહીં છે.' ગામડાના મકાનોની નમુનારૂપ તપાસણીને પરિણામે મળેલા નીચેના આંકડાઓ પરિસ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

કોઠો ૪

મહેસાણા જિલ્લામાં બુદ્ધ બુદ્ધાં પ્રકારનાં મકાનોમાં વસતિની વહેંચણી
(માત્ર ઉદાહરણ પૂરતું)

મકાનોમાં ખડોની સંખ્યા	મકાનોની ટકાવારી	મકાનોમાં રહેતા લોકોની ટકાવારી	મકાન દીઠ વસતિ દખાણ
એક ખડો	૫૭.૫	૫૬.૫	૪.૬
બે ખડો	૨૬.૬	૨૯.૬	૪.૭

તલુ ખંડ	૯૦૩	૧૦૩	૫૦
ગાર અને એવી તલુ ખંડ ...	૩૬	૩૬	૪૮

આધાર : વડોદરા માનવની ૧૯૮૧ ની વસ્તી ગણતરી.

ઉપરનું ૧૯૮૬ નો અંકો છે કે સામ વિસ્તારોમાં ૫૭ ટકા મકાનો એક ખંડવાળાં છે અને આવા મકાનોમાં વસનિના ૫૬ ટકા લોકો રહે છે. આવા મકાનોમાં વસનારાઓનું પ્રમાણ ૫૭ દીઠ ૪૦૬ નું થરા વધ છે. ૧૯૫૧ માં સામ વિસ્તારોમાં એક ઘરમાં રહેતા લોકોનું પ્રમાણ ૪૦૬ થી વધીને ૪૨૮ નું થયું છે. જુદાજુદા તાલુકાઓમાં સામવિસ્તારોનાં આધારે ૫૨ દીઠ વસ્તીનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

કોડો ૫

જુદાજુદા તાલુકાઓના સામવિસ્તારોમાં ૫૨ દીઠ લોકોની સંખ્યા

વિભાગ	૮૨૮	કલોલ	૪૦૬
વિભાગર	૮૨૮	ખેડાણુ	૪૨૮
મહેસાણા	૪૦૭	કડી	૪૦૭
સમી	૫૦	વાળુસમા	૪૦૭
ગમનપુર	૫૦૪	પાટણુ	૪૨૮
સાંતલપુર	૫૦૩	નિહપુર	૪૨૮
દારીજ	૪૨૬	ફલ...	૪૨૮

આધાર : મેન્સસ ડેપ્યુટીમન આર્કિસ, મુબં.

ઉપરોક્ત આંકડાઓ ૫૨થી દેખાય છે કે વિનપુર તાલુકામાં ગીચતા વધુમાં વધુ છે. સમી, સાંતલપુર, રાંધનપુર અને દારીજની વિધિ ૫૫ કરતાં વધુ ગારી નથી. કલોલ તાલુકામાં ઓછામાં ઓછી ગીચતા છે.

ગીચ સામગ્રીમાં ફાલત

૧૯૩૬ માં વડોદરા સરકારનું ખાન સામગ્રીઓમાંની ગીચતા ઓછી કરવા નરસ ખેડાણુ હનું. મહેસાણા ખાતા હાગ નેપાર કરવામાં આવેલી વિકાસ યોજનામાં સામ પ્રદેશોના વિસ્તારના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો કે જે સામ વિસ્તાર ૭૦૦ માણુઓની વસતિ માટે ૩૦ વિધાંથી ઓછા અને એક દમનની વસતિ માટે ૪૩ વિધાંથી ઓછા હોય તેને અપૂરતો ગણવો જોઈએ. આવા સામગ્રીઓમાં વિસ્તાર માટેના પ્રદેશો ૫૨૬ કરતાં વધુએ, એ પ્રદેશો મેળવી લેવા જોઈએ અને યોગ્ય મકાનોના ધાતુપોરણ સાથે તેને સગવડનાયુગ્ય પ્લોટોમાં વહેંચી નાખવા જોઈએ. આ નીતિ મહેસાણા જિલ્લામાં ફેરવે એક અમલમાં મૂકાઈ હતી તે વનભૂમિ સંકાય તેમ નથી.

પાણીના પુરવઠો

સામગ્રીઓને ઓછા પાણી પૂરું પાડવાનો મત્ર અતિ મહત્વનો છે. સમગ્ર જિલ્લાના દરેક

પ્રદેશમાં પાણી મુદ્દામુદ્દા પ્રમાણમાં મળે છે. સિદ્ધપુર, પાટણ અને ચાણુસમાં સામાન્ય રીતે ૩૦ ફૂટની ઊંડાઈએ પાણી મળે છે, પરંતુ દારીજ અને એની આજુબાજુના પ્રદેશમાં એકમે ૬૫ ફૂટની ઊંડાઈએ પણ પાણી સહેવાઈથી મળતુ નથી.

આરોગ્ય વ્યવસ્થા

અમે જિલ્લાની મકાનો અંગેની પરિસ્થિતિનો ત્રીજીવટપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે અને એ તદુરસ્તી અને વ્યાપ્ત્ય માટે બહુ સારી જાણી નથી. મકાનોની બહાર પણ સારા માર્ગો નથી. તેમજ કચરાકુડા માટે યોગ્ય પ્રાપ્ત નથી. ઘણી જગ્યાએ તો રહેઠાણની જગ્યાએની પામેજ કચરાના અને ગંદવાડના ને ખાતરના ખાડાઓ હોય છે. ગામડાઓની આરોગ્યવ્યવસ્થા અને મુખાકારીના પ્રશ્નમાં કચરાનો નિકાલ કરવાની, ખાતરના યોગ્ય ખડકવાની અને ગામડાઓ માટે યોગ્ય બની રહે તેવા સંકલનોના પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા ખાસ લક્ષ મારી લે છે. શહેરમાં મુખરાઈઓની અને ગામડાઓમાં પંચાયતોની મુખ્ય કામગીરી આરોગ્યવ્યવસ્થા કરવાની હોય છે. પરંતુ આ સંસ્થાઓ પણ આ બાબતમાં પૂરતું ધ્યાન આપતી હોય એમ લાગતુ નથી.

વિજળી

સમગ્ર જિલ્લામાં, જ્યાં વિજળીનું ઉત્પાદન થતુ હોય અને તેનો પુરવઠો જનતાને પૂરો પાડવામાં આવતો હોય તેવાં સ્થળો મળ્યા-ગાંધ્યાંજ છે. અને જે છે તે બધાં તાલુકાઓનાં મહત્વના શહેરોમાં છે અને આથી શહેરોમાં વસતા લોકોનેજ તેનો લાભ મળે છે. કડી, કલોલ, મહેસાણા, પાટણ, સિદ્ધપુર અને વડનગરમાં આવેલી છ કંપનીઓ પામેથી માહિતી મેળવી શકાઈ હતી. નીચેના બધા કોષ્ટકો માત્ર આ કંપનીઓ પામેથી મળેલી માહિતીને આધારેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં મહેસાણા જિલ્લામાં દર વર્ષે માણસ દીઠ વપરાતા વિજળી-પુરવઠાનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે અને તેની બીજા પ્રદેશો સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે.

કોષ્ટક ૬

વિજળીનો માણસ દીઠ વપરાશ : ૧૯૪૮

				કિલોવોલ્ટ
મહેસાણા જિલ્લો	૮
વડોદરા રાજ્ય	૩૧૦
સૌરાષ્ટ્ર	૪૧૦
મુખર્ષી રાજ્ય	૪૯૨૭
ભારતીય સંધ	૧૧૦૦

બુરો ઓફ ઈકોનોમિસ એન્ડ સ્ટેટીસ્ટિક્સ એન્ડ પબ્લિક ઇલેક્ટ્રીસિટી સંસ્થા, આવ
ઈન્ડિયા સ્ટેટીસ્ટિક્સ, ૧૯૪૮ ના આધારે.

મહેસાણા જિલ્લામાં માણસ દીઠ વિજળીના વપરાશનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે. ૧૯૪૮ માં બધાં પાંચ હાઉસો (વિદ્યુતગૃહો) એ કુલ ૧,૪૫૬,૦૦૦ કિલોવોલ્ટ વિજળી પેદા કરી હતી અને તેમાંથી ૧,૨૧૨,૦૦૦ કિલોવોલ્ટ વિજળી વપરાઈ હતી. આગળ વર્ષની સરખામણીમાં ૧૯૪૮ ના વર્ષ દરમિયાન કોઈ ખાસ વધારો નોંધાયો ન હતો. અને જે કંઈ વિજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે

પણ શહેરી વિસ્તારોનાં ઘોડાં શહેરોને પૂરી પાડવામાં આવે છે અને ગ્રામ વિસ્તારોની તો તદ્દન અવગણના કરવામાં આવે છે:

કોટો ૭

મહેસાણા જિલ્લામાં જીલ્લાલેવેલ કામોમાં વિજળીનો વપરાશ.

(હજાર કિલોવોલ્ટમાં)

વર્ષ	ધરગથ્ય વપરાશ	વેપાર ધંધા માટે વપરાશ	ઔદ્યોગિક વપરાશ	નહેર વિજળી	ખીજાં કામોમાં	કુલ વપરાશ
૧૯૪૭	૪૨૨	૨૮૫	૨૬૧	૧૫૮	૫૦	૧,૧૭૬
	૩૫.૯%	૨૪.૨%	૨૨.૭%	૧૩.૮%	૪.૩%	૧૦૦
૧૯૪૮	૪૧૦	૩૩૩	૨૩૦	૧૬૯	૭૦	૧,૨૧૨
	૩૩.૮%	૨૭.૫%	૧૯.૦%	૧૩.૯%	૫.૮%	૧૦૦

આધાર : ઇલેક્ટ્રિક, પુરો. એન્ડ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ સ્ટેટીસ્ટીક્સ, જુલાઈ ૧૯૫૧

કોટો ખતાવી આપે છે કે ધરગથ્ય વપરાશ માટે ૩૫ ટકા જેટલી અને વેપાર ધંધા માટે ૨૪ ટકા જેટલી વિજળી વપરાય છે. નહેર વિજળી અને ઔદ્યોગિક કારણોસર વપરાતી વિજળીનું પ્રમાણ ધણ જ ઓછું છે. પ્રમાણમાં ઔદ્યોગિક કારણોસર વિજળીનો વપરાશ ઘણો ઓછો છે એ પરથી સાબિત થાય છે કે આ પ્રદેશ ઔદ્યોગિક રીતે ખુબ પછાત છે.

ખાધી કંપનીઓ ખાનગી માલિકીની છે અને સરકારની માલિકીની કે સુધરાઈની માલિકીની એક પણ કંપની નથી. વિજળી સેવાના લગભગ તમામ કેન્દ્રોમાં મોટા પાયા પર વિકાસ આવશ્યક છે. પાતાળ કુવાઓ અને યાંત્રિક જળ પુરવઠો સસ્તો અને અને એ બંને યોજનાઓ વધુ સફળ અને એ માટે ગ્રામ વિસ્તારોને વ્યાજબી દરે વિજળીનો પુરવઠો પુરો પાડવામાં આવે એ ઇચ્છનીય છે. સસ્તા દરે વિજળી મળી શકે એ માટે ઉત્તર ગુજરાત ઇલેક્ટ્રીક ગ્રીડ પદ્ધતિને મહેસાણા જિલ્લામાં પણ વિસ્તારવામાં આવે એ જરૂરી છે.

ગુન્હા અને પોલીસ

આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય રીતે પછાત હોય એવા પ્રદેશમાં વ્યક્તિગત સલામતીનો પ્રશ્ન મહત્વનો બની રહે છે. આર્થિક દરિદ્રતા, કોઈપણ પ્રકારની સામાજિક જવાબદારીના નિયમનનો તથા શહેરી ભાવનાનો અભાવ લોકોને વ્યક્તિ તથા મિલકત સામેના ગુન્હા તરફ દોરી જાય છે. મહેસાણા જિલ્લો આર્થિક રીતે પછાત હોઈને અને ત્યાં જેમને સામાજિક જવાબદારીઓનું ભાન ઓછામાં ઓછું છે એવી દાકરડાઓ, કોળીઓ અને રખારીઓ જેવી જાતો વસતી હોઈને આ પ્રશ્નનો ગ્રીણવટભર્યો અભ્યાસ આવશ્યક બની રહે છે.

વ્યક્તિની ખીનસલામતીનું ચોક્કસ પ્રમાણ જાણવાનું કઠિન છે કેમકે મોટા ભાગના ગુન્હાના ખનાવો પોલીસ ચોકીમાં નોંધાતા નથી હોતા. અને તેમાં જે વિસ્તારોમાં પોલીસ પ્રબળ પૂરતો નથી ત્યાંના ગુન્હાહીત પ્રતિના પ્રમાણનો કશો ખ્યાલ ન રહે એ સંકેત છે. આથી ફોજદારી ગુન્હાઓના જે ચોક્કસ આપવામાં આવ્યા છે તેના પરથી સંપૂર્ણ ચિત્ર જાણવા નથી મળતું એ

ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. એ તો માત્ર ગુન્હાઓનું વલણ અને ક્યા પ્રકારના ગુન્હાઓનું પ્રમાણ વધારે છે એનું ખતાવે છે. આપણે આ દૃષ્ટિએજ ગુન્હાના નીચેના આંકડાઓ, તપાસશું. કુલ ગુન્હાઓનો એકસ આંકડો મેળવવાનો એકમાત્ર ઉપાય, કદાચ, વધુ વ્યાપક ધોરણે તપાસ હાથ ધરવાનોજ હોઈ શકે.

કોઠો ૮

મહેસાણા જિલ્લામાં એકઠાજરની વસતિદીઠ થતા ફોજદારી ગુન્હાઓનું પ્રમાણ ખતાવવું નિવેદન, ૧૯૪૧-૫૧.

વર્ષ	નોંધાયેલાં ફોજદારી ગુન્હાઓ	ખૂન	ખૂનના પ્રયાસ કે દોષિત ગણી શકાય તેવી આત્મહત્યા	ધાક	કુલ
૧૯૪૧ ...	૧૦૪	૦૦૧૭	૦૦૫૯	૦૦૫૧	૦૦૧૪
૧૯૪૯ ...	૧૦૧	૦૦૯	૦૦૦૩	૦૦૯	૦૦૪
૧૯૫૧ ...	૨૦૮	૦૦૩	૦૦૨	૦૦૪	૦૧૮

વર્ષ	ધરફોડી	જનવચોની ચોરી	મિઠત ચોર ખતાવે	કુલ ગુન્હાઓ
૧૯૪૧ ...	૧૯	૨૪	૦૦૧૭	૪૯
૧૯૪૯ ...	૨૬	૪૧	૦૦૦૭	૭૪
૧૯૫૧ ...	૫૮	૯૩	૦૦૧	૧૦૯

આધાર : મુખ્ય સરકારના પોલીસ ખાતાનો વાર્ષિક અહેવાલ : ૧૯૫૧.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક એ ખતાવે છે કે છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમિયાન નોંધાયેલા ફોજદારી ગુન્હાઓના પ્રમાણમાં એકસો ટકાથી વે વધુ વધારો થયો છે. જુદાજુદા પ્રકારના ગુન્હાઓમાં થયેલો વધારો પણ વધતે જાય છે અંશે એકસરખો છે. આ વિસ્તારમાં જનવચો ઉપાડી જતો ખતાવે ધણા મોટા પ્રમાણમાં ખતતા જણાય છે. ૧૯૪૧ ના પ્રમાણ સાથે સરખાવતાં ૧૯૫૧ માં થયેલા ગંભીર પ્રકારના ગુન્હાઓ, લગભગ ચાર ગણા વધી ગયા છે. આ પરથી પરિસ્થિતિ ધણી ગંભીર છે એમ જણાઈ આવે છે.

ગુન્હાઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં થયેલા આ વધારાના કારણો શોધી કાઢવાનું કામ કઠિન છે. પરંતુ આ વિસ્તારમાં પૂરતા વરસાદનો અભાવ અને વારંવાર પડતો દુષ્કળ ફોજદારી ગુન્હાઓની વધેલી સંખ્યાના મુખ્ય કારણો ગણી શકાય. આ ઉપરાંત પોલીસ બંદોબસ્ત પણ ધણો હોય એમ જણાય છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં પોલીસ દળ

	૧૯૪૧	૧૯૫૧
એક પોલીસ ...	૨૦ ચોરસ માર્ચલ દીઠ	૩૦ ચોરસ માર્ચલ દીઠ
એક પોલીસ ..	૮૪૨.૪ માણુઓ દીઠ	૧૦૮૬.૮ માણુઓ દીઠ

એક પોલીસ ...	૦૮ ફોજદારી ગુન્હા દોષ	૩૯ ફોજદારી ગુન્હા દોષ
વિસ્તાર ...	૩,૦૮૦ ચોરસ માર્ગલ	૪,૧૨૬ ચોરસ માર્ગલ
વસતિ ...	૧,૨૩૫,૮૯૮	૧,૪૭૧,૬૬૨
પોલીસ દળ ...	૧,૪૬૭	૧,૩૫૪
ગુન્હાઓની સંખ્યા	૧,૨૧૧	૫,૨૫૧

પોલીસ ખાતાના વાર્ષિક અહેવાલ તથા વસતિ ગણતરીના આધારે : ૧૯૮૧-૮૨

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી વર્તમાન પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર મળી રહે છે. જિલ્લાનો વિસ્તાર અને વસતિ વધ્યાં છે. ગુન્હાઓની સંખ્યામાં પણ લગભગ ચાર ગણો વધારો થયો છે. ત્યારે પોલીસ દળની તાકાત ધરી છે. આ પરથી કહી શકાય કે વડોદરા રાજ્યના શાસનકાળ દરમિયાન આ વિસ્તાર વધુ સુરક્ષિત હતો અને વર્તમાન સમય આવે સગંધવતા પ્રમાણમાં જનભાવની ખીનસવામતી ઓછી હતી.

અત્યારનું પોલીસ દળ કેવી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે તેનો કોઈ આધાર અમારી પામે નથી. પરંતુ અમારી તપાસ દરમિયાન અમને જણવા મળ્યું હતું કે સંખ્યાબંધ ગુન્હાઓની નોંધમુદ્દા લેવાતી નથી અને જે ગુન્હાઓ નોંધાય છે તેમાં પણ પોલીસે તાત્કાલિક પગલાં લીધાં કે તે સમગ્ર હોવાનું જણાયું નથી. જિલ્લા કોમેસ સમિતિએ ફેટલાક મહત્વના મંડળોને સાથે રાખીને ડી. આઇ. ઇ. આ જિલ્લાની મુલાકાતે આવેલા ત્યારે આ પ્રશ્ન અંગે ચર્ચા કરી હતી. તેઓએ પરિસ્થિતિની સુધારણા માટે નીચેનાં સૂચનો તેમની સમક્ષ રજુ કર્યાં હતાં. અમે તેની સાથે પૂરેપૂરું મહત્ત્વ છીએ.

૧. પોલીસ ઓફીસોની સંખ્યા વધારવી જોઈએ અને આ વ્યાપ્તમાં મુખ્યમંત્રી રાજ્યના જીલ્લાઓની માફક બેદરગીર ગુન્હા દોષ એક પોલીસ ઓફીસના ધોરણને વળગી રહેવું જોઈએ.

૨. પોલીસ દળની તાકાત વધારવી જોઈએ. આ જિલ્લામાં ગુન્હાહીત સ્વભાવ માટે જણીતા એવા હાકરડાઓ જેવા પછાત વર્ગના લોકોની વસતિ ઘણી વધુ હોઈને પોલીસની સંખ્યામાં વધારો કરવો એ મહત્ત્વનું છે.

૩. ઝડપી સંદેશાવ્યવહાર અને વાહનવ્યવહારના અભાવે ઘણીવાર ગુન્હાઓ પકડી પાડવામાં વિવેચ થાય છે. આ માટે જિલ્લાના પોલીસ ખાતાને વધુ વાહનો આપવા જોઈએ.

૪. ઉચ્ચ કક્ષાના અધિકારીઓએ માત્ર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાને બદલે ગુન્હાઓ પકડી પાડવાના અને તેને ચતા અટકાવવાના કામમાં વધુ રસ લેવો જોઈએ.

સ્થાનિક સ્વશાસન

સ્વશાસનની વ્યાપક પદ્ધતિ લોકશાહીની સફળતા માટે અનિવાર્ય છે; કેમકે એ લોકોને રાજકીય ગિદાણની માત્ર વિશાળ તક પૂરી નથી પાડતી પરંતુ પ્રાગતિક રાજ્યે હાથ ધરવી જોઈએ એવી અનેક કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓના સફળ અંચાલન માટે બહુ જરૂરી છે.

પંચાયતો

બૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યમાં જમીન અર્જેની નવી નીતિ અમલમાં મૂકાઈ ત્યારથી સ્વશાસનનું પ્રશાસિકાગત તરત શક્ય તેટલી હદે જાળવી રાખવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૦૧ માં ગ્રામપંચાયતોમાં ચૂંટણી પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી હતી અને તેમને વધુ સત્તાઓ આપવામાં આવી હતી. એવા નિયમો ધડવામાં આવ્યા હતા કે એક હજાર કે એથી વધુ વસતિ ધરાવતા દરેક ગામમાં પંચાયત હોવી જોઈએ, અને એક હજારથી ઓછી વસતિવાળા ગામોના જુથ બનાવના જોઈએ અને તેને સંયુક્ત પંચાયત મળતી જોઈએ. ૧૯૨૦ ના કાનૂનથી પંચાયતોના અધારણને વ્યાપક બનાવવામાં આવ્યું હતું, મતદાન અધિકાર વિશાળ બનાવવામાં આવ્યા હતા અને પંચાયતોને પાણી પુરવઠો, ગટર, જાહેર ધર્માદા પરની દેખરેખ, મુકા અને ફાજદારી શુન્દાઓની તપાસ અને સરકાર પાસેથી અગાઉથી પરવાનગી મેળવીને લોકો પર કંગેગ નાખવા જેની મહત્વની સત્તાઓ આપવામાં આવી હતી.

કોઠો ૧

મહેસાણા જિલ્લામાં ગ્રામ પંચાયતો

તાલુકો	પંચાયત ધરાવતાં ગામડાંઓની સંખ્યા	ગામડાંઓની કુલ સંખ્યા
મહેસાણા ...	૮૧	૧૧૨
વિસનગર ...	૫૪	૫૪
ખેરાળુ ...	૬૬	૧૬૪
કડી ...	૧૦૯	૧૨૯
વિત્તપુર ...	૯૦	૧૦૨
પાટણ ...	૧૩૪	૧૦૭
ચાણસમા ...	૯૯	૧૧૧
સિદ્ધપુર ...	૭૯	૮૦
કપોત ...	૮૩	૯૨
રીડાંગ ...	૨૮	૩૮
સગી ...	—	૮૮

સાંતલપુર	...	—	૭૫
રાધનપુર	...	—	૬૬
કુલ	...	૮૨૬	૧,૨૩૮

ઉપરાંત કોડે મહેસાણા જિલ્લામાં ગ્રામપંચાયતો ધરાવતા ગામોની સંખ્યા બતાવી આપે છે. કેટલાક તાલુકાઓમાં ગ્રામપંચાયતોની સંખ્યા ઓછી છે કેમ કે ગામડાંઓ નાના હોઇને ત્યાં સંયુક્ત પંચાયતો છે. સમી, સાંતલપુર અને રાધનપુર વડોદરા રાજ્યમાં ન હતા અને આથી ત્યાં કોઇપણ પ્રકારના સ્વચાલનની પદ્ધતિ હતી જ નહીં.

આવકનાં સાધનો

આ સંસ્થાઓની આવકનું મુખ્ય સાધન પ્રાંત પંચાયતો ઓટલે કે જિલ્લા લોકલ બોર્ડને કરવેરાના રૂપમાં મળતી રકમમાંથી જે અમુક દિરસો આપવામાં આવતો હોય તે જ હોય છે. આ ઉપરાંત તેને જે બીજાં પરચુરણ સાધનો આવક માટે આપવામાં આવે છે તેમાં (૧) ગામડાંની જમીનનું લાકુ (૨) સરકારની પકતર જમીનમાં ઉચ્ચતા ધારૂ, ફળદ્રૂપ અને બળતણનું સિંચામ કરતાં થતી આવક (૩) સરકારી મંજૂરી મેળવીને પંચાયતોએ પોતે નાખેલા કરવેરા અને (૪) ગામડાના કાયમી ઉપયોગ માટેના કામ માટે નાખવામાં આવેલા વેરા કે આપવામાં આવેલા ફાળાની રકમ જેટલીજ સરકાર પાસેથી સહાયના રૂપમાં મળતી રકમનો સમાવેશ થાય છે.

વડોદરા રાજ્યના જોડાણ પછી મુખ્ય સરકારે પણ ગ્રામપંચાયતોમાં નવા પ્રાણ પૂરવા અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા પગલાં લીધાં છે. પંચાયતો સારી રીતે પોતાનું કામ ચલાવી શકે એ માટે તેને મહેસુલી આવકનાં કેટલાંક વધારાનાં સાધનો પૂરા પાડવામાં આવ્યાં છે. મકાનો પર તથા ખેતીવાડીના કામ સિવાયની જમીન પર દરજિયાત વેરા નાખવા ઉપરાંત નીચેના વધારાના કરવેરા નાખવાની પણ તેને સત્તા આપવામાં આવી છે: (ક) યાત્રા વેરા (ખ) મેળાઓ, મહોત્સવો અને મનોરંજનાના કાર્યક્રમો પરના વેરા (ગ) માલના વેચાણ પર વેરા (ઘ) નાકાવેરા (ઙ) લઘુ, દત્તક અને મિજબાની પરના વેરા (ચ) દુકાનો અને હોટેલો પરના વેરા (ઞ) ધરમથુ કે ખેતીવાડીના કામ સિવાયનાં બીજાં કામો માટે જે જગ્યાઓમાં વરાળ, તેલ કે વિજળી સંકિતદારા યંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તેવી જગ્યાઓ પરનો વેરા (જ) મારકીટો અને સાપ્તાહિક બજારો પરના વેરા અને (ઝ) ગામડાં માટેના સ્ટેન્ડો પરનો વેરા.

ગ્રામપંચાયતોને આ સત્તાઓ આપવા ઉપરાંત સરકાર તેને સીધી સદાય પણ આપે છે. ગ્રામપંચાયત કાર્યક્રમમાં ગ્રામપંચાયતોને જમીન મહેસુલના ૧૫% જેટલી કે ગામડામાંથી ઉધરાવવામાં આવતા સ્થાનિક વેરાની રકમના ૨૫% જેટલી—એ બેમાંથી જે રકમ વધુ મોટી હોય તેટલી નાણાકીય ગ્રાન્ટ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. કાર્યક્રમમાં ગ્રામપંચાયતના મંત્રીના પગારના ૩/૪ દિવસ જેટલી ગ્રાન્ટ આપવાની પણ જોગવાઈ છે.

વહીવટમાં દોરવણી

મુખ્ય સરકારે ગ્રામપંચાયતોને વહીવટ ચલાવવાના કાર્યમાં દોરવણી આપવા માટે એક તંત્રની પણ રચના કરી છે. ગ્રામપંચાયતોને તેની સત્તાઓનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં અને તેની જવાબદારીઓનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં સલાહ અને સહાય આપવા માટે મામલતદારના હોદ્દાના

આસ અધિકારીઓ તથા માનદ્ વ્યવસ્થાપકોની નીમણુંક કરવામાં આવી છે. આમપંચાયતો સ્થાનિક દિનોની પહેલાના કરતાં વધુ વિશાળ ધોરણે સેવા બજાવી શકે એ હેતુથી તેની કામગીરીને વિકસાવવાનાં પગલાં પણ લેવામાં આવ્યાં છે. આમપંચાયત કાનૂનમાં સુધારા કરીને તેને વધુ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે અને વધુ ફરજો તેના પર નાખવામાં આવી છે. ગામડાના વહીવટને લગતી મોટા ભાગની કામગીરી હવે આમપંચાયતોને સુપ્રત કરી દેવામાં આવી છે. પંચાયતોને સોંપવામાં આવેલી કામગીરીઓમાં સ્થાનિક વપરાશ માટે પાણીના પુરવઠાનો તથા શેરીઓ સાફ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની કામગીરીઓ ફરજિયાત છે; જ્યારે ખેતીવાડી સુધારણા કરવાની, ધાનના ભંડાર બનાવવાની, વાચનાલયો ખોલવાની અને એવી બીજી કામગીરીઓ મરજિયાત છે. ટૂંકમાં, આમપંચાયતોને જેના દ્વારા ગામડાનું વધુ કલ્યાણ સાધી શકાય તેવી તમામ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાની તક આપવામાં આવી છે.

ન્યાય પંચાયતો

આમપંચાયતોને નવી રચનામાં જે મદદવની કામગીરીઓ સોંપવામાં આવી છે તેમાં ન્યાયને લગતી કેટલીક સત્તાઓ બજાવવાની કામગીરીનો પણ સમાવેશ થાય છે. આમ પંચાયતોના સભ્યોમાંથી સભ્યો ચૂંટી કાઢીને ન્યાય પંચાયતની રચના કરવામાં આવી છે. ગ્રામલેના તબક્કામાં ન્યાય પંચાયતોને નાના ગ્રુન્હાઓ અંગે કામ ચલાવવાની અને સામાન્ય પ્રકારના ઝઘડાઓની પતાવટ કરવાની સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; પરંતુ આવી પંચાયતો જેમજેમ અનુભવ મેળવતી જાય તેમતેમ તેને વધુ વિશાળ સત્તાઓ આપવાની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે.

પાણીના પુરવઠો

ગામને પાણી પૂરું પાડવાની કામગીરી આમ પંચાયત માટે ફરજિયાત છે. આમ છતાં સરકારે જે પછાત વિસ્તારોમાં પાણીની સગવડ નહોય તેવા વિસ્તારોના એક હજાર કે એથી વધુ વસતિવાળાં ગામડાંઓને પૂરતા પ્રમાણમાં પીવાનું પાણી પૂરું પાડવાનો લાભદાયી કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો છે.

આ જરૂરિયાતને પહેંચી વળવા સંપૂર્ણ અને વ્યાપક તપાસ કરવામાં આવેલી અને ૧૯૩૧ માં પંચવર્ષીય કાર્યક્રમ ધડી કાઢવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૪૧ માં પણ બીજો પંચવર્ષીય કાર્યક્રમ ધડી કાઢવામાં આવ્યો હતો. આ યોજના હેઠળ કેટલી પ્રગતિ સાધી શકાય છે તે પૂરતાં આધારને અભાવે જાણી શકાય તેમ નથી.

સુધરાઈઓ

૧૯૫૦-૫૧ ના વસતિ ગણતરીપત્રક અનુસાર સુધરાઈઓની કુલ સંખ્યા ૧૫ ની છે. સુધરાઈની મુખ્ય ફરજોમાં રસ્તાઓ, દવાખાનાઓ, પાણીનો પુરવઠો, આરોગ્ય વ્યવસ્થા અને શિક્ષણ જેવી જાહેર અને ઉપયોગી સેવાઓના પ્રયત્ન કરવાની અને તેને જાળવી રાખવાની ફરજોનો સમાવેશ થાય છે. તેને સીધા તેમજ આડકતરા કરવેગ દ્વારા ભંડોળ ઊંચું કરવાની સત્તા પણ આપવામાં આવી છે.

આ સુધરાઈઓના ખર્ચની મુખ્ય બાબતોમાં વિજળી, પાણીનો પુરવઠો, ગટર, રસ્તાઓ અને સાકુમરીનો સમાવેશ થાય છે. આ સુધરાઈઓ દ્વારા અપાતી સેવાઓની વ્યાપકતા અને કાર્યક્ષમતા મર્યાદિત છે. કેટલાંક મદદવનાં મથકોમાં સુધરાઈ દ્વારા ઉધરાવાના વેરાની સંખ્યા જોતાં કરવેરાનું ધોરણ નીચું જણાય છે. વસતિ, મહેમુવ અને કરવેરાની સંખ્યા નીચેના ક્રમાંકોમાં આપવામાં આવી છે.

સાર અને તારવણી

મહેસાણા જિલ્લાની આર્થિક અને સામાજિક જીવનની વિવિધ બાબતોનો ત્રીજી વર્ણન અભ્યાસ કર્યા પછી કેટલાંક મહત્વનાં મંતવ્યો અને બાબતોનો સાર કહ્યો. ઉપરોક્ત ચર્ચા પછી નીચેની રકમોમાં જિલ્લાના જુદાજુદા પ્રશ્નોના પ્રકાર તથા વ્યાપકતાની દૃષ્ટી નોંધ આપવામાં આવી છે.

• જિલ્લો મહદઅંશે ગ્રામવિસ્તારના સ્વરૂપનો છે. લગભગ ૬૧% લોકો ખેતીવાડીના ઉત્પાદનના કાર્યોમાં કામે લાગેલા છે. ધીમે ધીમે શહેરીકરણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. પાંચસો અને એથી ઓછું વસતિવાળા ગામોનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે. જ્યારે ૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ ની વસતિવાળા ગામોની સંખ્યા વધી રહી છે. શહેરીકરણ ઔદ્યોગિક કરતા વધારે પ્રમાણમાં વેપારી સ્વરૂપનું ચર્ચ રહ્યું છે. વ્યતિમ મોટા ભાગ પછાત વર્ગના લોકોનો છે. કાર્ષિક પ્રકારના વિકાસના કાર્યક્રમમાં આ વર્ગના સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો ખાસ લક્ષ્ય માની લે છે.

જિલ્લો કાપડી કુષ્કાળિયા પ્રદેશ જુદો છે. દરેક ચોથું વર્ગ કુષ્કાળનું વર્ગ અને દરેક ત્રીજું વર્ગ અછતનું વર્ગ હોય છે. કુલ પ્રદેશનો લગભગ ૬૧% જેટલો પ્રદેશ અને કુલ વસતિની લગભગ ૪૧% જેટલી વસતિને કુષ્કાળની યાતના વેઠવી પડે છે.

જિલ્લાના કેટલાક ભાગોમાં જમીન સારી છે અને જો તેને પાણીનો જરૂરી પુરવઠો મળી રહે તો તે જમીનમાંથી સારો પાક ઉતારી શકાય તેમ છે. પશ્ચિમના પ્રદેશની જમીનમાં ફારતું પ્રમાણ ધણુંજ છે અને પવનને લઈને જમીન ધસાર્ધ જાય છે એ વિશિષ્ટ થતના છે. કચ્છનું રણ પણ આગળ વધી રહ્યોનો ભય છે. પૂર્વના પ્રદેશમાં અને તેમાં ખાસ કરીને નદીના કાંઠાઓના પ્રદેશમાં પાણીને લઈને જમીન સારા પ્રમાણમાં ધોવાઈ જાય છે. આ રીતે થતા જમીનના ધોવાણને અટકાવવા માટે તાકીદે પગલાં લેવાની આવશ્યકતા છે.

• વરસાદ ઓછો છે અને વર્ષમાં બે પાક ઉતારી શકે એવો વિસ્તાર ઘણો નાનો છે. ચાક્ર ખેતી માટેની જમીન પણ ઓછી છે. ખેડાણના ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી પડતર જમીનનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. ખેડાણ વગર પડેલી જમીનમાંથી ૨૦% જમીન ખેડાણવાળક પડતર જમીન છે; જ્યારે ૫૮% જમીન પર ઘાસચારો વિગેરે ઉગે છે. આવી જમીનનો કેટલોક ભાગ ખેતીના ઉપયોગમાં લઈ શકાય, આવી બધી શક્તિઓ હોવા છતાં જમીન મેળવવા માટેની કાર્ય યોજના અમલમાં નથી એ દુઃખની વાત છે.

મહેસાણા જિલ્લાની મુખ્ય નીપજ અનાજ છે. ખેડાણવાળક જમીનમાં ૮૫% અનાજનો પાક ઉતારે છે. પરંતુ આવો પાક ઉતારતી જમીનના મોટા ભાગમાં જુવાર, ખાંડરી વિગેરે જાડા અને હલકી જાતના ધાનનું વાવેતર થાય છે. ઘઉં સિવાય બધા પાકની નીપજનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. કેટલાક ભાગમાં કુવાના પાણીથી ખેતી થતી હોવાને લઈને પેદાશ વધારે છે. સમગ્ર રીતે જોતાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષ દરમિયાન નીપજનું પ્રમાણ ક્રમશઃ ઘટી રહ્યું છે.

ખેતીવાડીની એવી નીપજ માટે અનિષ્ટિત અને ઓછા વરસાદ હપગત બીજા પણ અનેક કારણો છે ત્યાં એકમે એક તો દીક પછ દુગો અને રર ગાડાઓ છે બળદોની સંખ્યામાં પણ ઘટાડો થયો છે. બળદ દીઁ ખેતીનો વિસ્તાર ૧૯૧૦ માં ૧૧ વીધા હતા, તે ૧૯૫૦ માં વધીને ૩૧ વીધાનો થયો છે. ખાતરની માત્ર સાગ પ્રમાણમાં છે પરંતુ જિલ્લાને ખાતરનો પૂરતો પુરવઠો મળતો નથી આ પ્રદેશ માટે નીકાડ અને કાનકાડ ઘઉં અને ૨૦૦ બાજરી તથા વાગડ કપાસના બિયારણ અનુરૂપ છે એક હકીકત એ પણ જણાવવા મળી છે કે આધુનિક જીતનાતક આધનોના ઉપયોગ અગે લોકો સ તગ નથી વ્યાપક પાયા પર ખેતીવાડીને લગતો પ્રચાર આવરખ છે

નિલાની નોંધપાત્ર અને પ્રસશાપાત્ર વાત એ છે કે ૭૭% ખેડૂતો પોતેજ પોતાના ખેતરમાં ખેતી કરે છે સરેરાશ માલિકાની જમીનનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે જેઓનો મૂળધર્મો ખેતીનો ન હોય તેના ખેડૂતોનું પ્રમાણ પણ સાદ છે. ધધાદારી કિસાનો સમા કણુખીઓની સરખામણીમાં તેઓ ઘણા ઓછા કાર્યદક્ષ છે ગણોત્તર પ્રમાણ ઓછું છે પાકમાં ભાગ પકાનનારાઓનું પ્રમાણ વધારે છે. પરંતુ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષો દરમિયાન ગણોત્તર તરફની વનણ વધતી જતી જણાય છે જિલ્લાના સૌથી વધુ કાર્યદક્ષ કિસાનો સમા કણુખીઓની માલિકાની જમીન વધતી જાય છે પરંતુ કારકડાઓની ખાખતમાં વસ્તુસ્થિતિ આની નથી વધુ જમીન પછાત વર્ગોના હાથમાં જતી જાય છે અને તેઓ કાર્યદક્ષ કે નિપુણ ખેડૂતો નથી જમીન માલિકાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ૪૦% થી વધુ કિસાનો ૦.૫ એકર અને ૩૮% થી વધુ કિસાનો ૫.૦૫ એકર જમીન ધરાવે છે ૦ થી ૫ એકર જમીનની માનિખીનું પ્રમાણ વધનામાં છે જ્યારે ૨૫ થી ૧૦૦ એકર જમીનની માનિકીનું પ્રમાણ ઘટવામાં છે જિલ્લામાં જેને ખેતી માટે પાણી મળી રહે છે તેવી મીતવ્યયી જમીનની માલિકા માટે ૧૫ એકર જમીન અને સૂકા વિસ્તાર માટે ૨૫ થી ૩૫ એકર જમીનનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અનાર્થિક જમીન-માનિકીનું પ્રમાણ ૪૫% થી વધુ છે

કારકર જોવી ઉમદા જાતના પશુઓ આ વિસ્તારમાં હોના છતાં લોકો તેની જાળવણી અને ઉછરવું મહત્ત્વ સમજ્યા નથી જાનવરોની જાત અને સંખ્યાની પરિસ્થિતિ વણુસી રહી છે છેલ્લા ૩૦ વર્ષમાં જાનવરોની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ રહ્યો છે દર રોજ વ્યક્તિદીક દૂધ પુરવઠાનું પ્રમાણ ૧૮૨૧ માં ૦.૬૫ લીટરનું હતું તે ૧૯૫૧ માં ધરીને ૦.૮૬ લીટરનું થઈ ગયું છે પહેલાં વાઝરડાનો જન્મ આપવાની ઉમ્મર ૨૬ અને ૩૬ વર્ષ પરથી વધીને ૪ અને ૬ વર્ષની થઈ ગઈ છે વાઝરડાના જન્મ વચ્ચેના સમયનું અંતર ૧૫ અને ૧૬ મહિના પરથી વધીને ૧૮ અને ૩૬ મહિના પર પહેલ્લી ગયું છે જાનવરોની જાળવણી માટેની રેન્ચ પદ્ધતિ સુધારો માગે છે જાનવરોને રાખના માટેની ગમણીની યોજના બહુ સતોજનક નથી લાગતી સમગ્ર પ્રજા ઝીણુવટભરી તપાસ અને સુરોજિત નીતિ માગી લે છે, આ વણુસેની પરિસ્થિતિનું કારણ જાનવરોને જાળવી રાખના માટેની ગમણી પદ્ધતિની સમયને અનુરૂપ થવાની નિષ્ફળતા છે પરિસ્થિતિ સુધારના માટે કરાગેના પ્રયાસોને ખાસ સફળતા સાપડી હોય એમ લાગતું નથી જિલ્લામાં વેગ-ઉછેર અને જીન તથા દૂધના ઉદ્યોગના વિકાસ માટે સારો અવકાશ હોય એમ માગે છે

જે પ્રદેશ મુખ્યત્વે ખેતીપ્રધાન હોય તે પ્રદેશ માટે પાણીની અગત્યતા પર ભાર દેનાની ભાગ્યેજ જરૂર હોય મહેસાણા જિલ્લામાં વરસાદ ઓછો છે અને તેના પ્રમાણમાં દરરોજ ઘટાડો જતો જાય છે. વળી વરસાદ અમુક નિયત અંતર કે સમયસર પડતો નથી આ રીતે વરસાદ હમેશા

અનિશ્ચિત છે. જળ સિંચાઈ માટે લાગે કુવાઓદ્વારા થાય છે. કુવાઓની સંખ્યા પણ ઘણી થોડી છે. ભૂગર્ભનાં પાણીની તપાસ દરમિયાન ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાણી હોવાનું જાણી શકાયું હતું. આ પાણી શક્ય તેવા કેટલાંક ઉપાયથી મેળવવું જોઈએ. જળસિંચાઈના કામમાં આવે એવાં તળાવો પણ સારી સંખ્યામાં છે; પરંતુ તે અવાવરે પડ્યાં છે. જો આ તળાવોનું સમારકામ કરવામાં આવે તો તે ખેડૂતો માટે ભારે લાભદાયી નિવડી શકે તેમ છે. પાતાળ કુવાઓ સાગ પ્રમાણમાં મદદરૂપ થઈ પડે. જળસિંચાઈ માટે સહકારી મંડળીઓ રચાય એ પણ ઇચ્છનીય છે. મૂળ અહેવાલમાં સહકારી ધોરણે પાતાળ કુવા દ્વારા જળસિંચાઈની યોજના સુચવવામાં આવી છે. સાગરમતી નદીની યોજના, રાધનપુરની રેલ યોજના અને નાની નદીઓ પગના નાના ખાંધો પ્રદેશની ઉત્તરિમા ખૂબ સહાયમૂલ નિવડી શકે.

ખજારની કાર્યદક્ષતાનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો છે. ઇસખમુલ, એરંકાના બીયાં, વરિયાળી, છરીયાળુ વિગેરે માટે વિદેશમાં સારા ખજાર છે. અત્યારે ખજારનું કામકાજ તદ્દન અવ્યવસ્થિત છે અને ગામડાના વેપારીઓ ઉત્પાદકોનું શોષણ કરે છે. વળી ખજાર માટે નાણાંની જોગવાઈનો પ્રશ્ન પણ વિકટ છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં વ્યાજનો દર પાંચથી માંડીને પચ્ચીસ ટકા જેટલો હોય છે. ગેરરીતિઓ મોટાપાયા પર ચાલે છે અને લાવના ફેલાવા પર તથા માવની ભંત પર તેની અસર પડે છે.

વાહનવ્યવહાર અને સંદેશવ્યવહારની ખામ્યતમા જિલ્લો ખડુ પછાત છે. રાધનપુર, સમી અને સાતવપુર જેવા તાલુકાઓ સિવાય બીજાં બધે રેલવેની સગવડતાઓ સારી છે. આમ છતાં કેટલીક મહત્વની રેલવે લાઇનોના જોડાણ જરૂરી છે. રસ્તાઓની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે અને આથી તેની સગવડતા નહીંવત છે. આખા જિલ્લામાં માત્ર ત્રણ માર્બલની લખાઈનો એક જ પાંદો માર્ગ છે. સારા રસ્તાઓનો અભાવ ખજાર પર ભારે માંડી અસર કરે છે.

સહકારી પદ્ધતિ જિલ્લાના અમુક ભાગોમાં જ સારી રીતે વિકસી છે. એકંદરે આ પદ્ધતિ નબળી છે અને સારી રીતે વિકાસ પામી નથી. ખેતીવાડી માટે ધીરધાર કરતી મંડળીઓની સંખ્યા મોટી છે પરંતુ તે માત્ર ૮% જનતાને જ પોતાના ક્ષેત્રમાં આવે છે. આ મંડળીઓની યાત્રા ચાપણ પેટની અનામતની રકમનું પ્રમાણ સારું છે. પરંતુ તેમાંની ઘણીખરીનો વહીવટ કાર્યક્ષમ રીતે થતો નથી અને લગભગ મૃતપ્રાય બની ગઈ છે. જીવનના બીજા તંત્રોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ ખાસ નોંધપાત્ર નથી મેટ્રીક બેંકે ભૂતકાળમાં પોતાનો ભાગ યોગ્ય રીતે ભજવ્યો નથી. મંડળીઓ પર યોગ્ય દબરેખ રહેલી નથી. ખડુલક્ષી મંડળીઓ રચવાના વિચારનું ખાસ કંઈ વજન પડ્યું નથી.

ગ્રામ ઉદ્યોગ અને ગૃહ ઉદ્યોગનો અભ્યાસ કરતાં મોટા ભાગના આ ઉદ્યોગોની પડતી થતી જાણાય છે. હાથશાળ વણાટ, કંતારી કામ, ચામડા કમાવવાનું કામ અને ચામડાની ખનાવટો તૈયાર કરવાનું કામ એ મહત્વના ગૃહઉદ્યોગો છે. નાણાનો અભાવ, ટેકનીકમાં સુધારણાનો અભાવ અને સારાં ખજારના અભાવ જેવી સમસ્યાઓ તેની સામે પડેલી છે. કારીગરોની સહકારી મંડળીઓ રચવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

અક્ષરજ્ઞાનનું ધોરણ ૨૫% જેટલું છે. તેમાં ગામડાઓની અને શહેરોની સ્થિતિમાં થોડો તફાવત છે. ગણતિયાઓમાં લાણીલાઓનું પ્રમાણ માત્ર ૬.૫ ટકા છે. શૈક્ષણિક ધોરણે જોતાં જિલ્લો અક્ષરજ્ઞાનમાં ઘણો પછાત છે. મેટ્રીકયુલેશન પછી આગળ અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા લોકોની

સંખ્યા ઘણી નાની છે. પ્રાથમિક શિક્ષણના ધોરણે મળતી શૈક્ષણિક સગવડતાઓ સારી છે; પરંતુ તેનાં ધાર્મિક પરિણામ આવતાં જણાતાં નથી. સમગ્ર રીતે શિક્ષણના ધોરણને ઊંચું લાવવામાં આવે એ ઇચ્છનીય છે. પ્રૌઢશિક્ષણ અને વાચનાલયની પ્રવૃત્તિ ખાસ લક્ષ્ય માગી લે છે.

જનતાના સ્વાસ્થ્યનું ધોરણ ધણું નીચું છે. બાળ મરણનું પ્રમાણ ધણું વધારે છે. જિલ્લાને મળતી તબીબી સગવડો મળવી જોઈએ એ ધોરણે નથી મળતી. લોકોની ખાવાપીવાની એટલે કે આહારની ટેવોમાં પણ સુધારણા આવશ્યક છે. રહેવા માટેના મકાનોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ અને તંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચાડે તેવી છે; તથા ગામડાઓમાં ચોક્કા પાણીની જરૂર પૂરતી નોંચવાઈ નથી.

આ પ્રદેશમાં લોકોની અને માસમિકતની સલામતીનો પ્રશ્ન અતિ વિકટ છે. ગુન્હાઓનું, અને તેમણે ખાસ કરીને ગંભીર પ્રકારના ગુન્હાઓનું પ્રમાણ લગભગ ચારગણું વધી ગયું છે.

લોકોના આમાનિક અને આર્થિક જીવનના આ વિવિધ પાસાંઓના અભ્યાસને પરિણામે જે મિથ ખરું થાય છે તે વિકટ પ્રકારનું છે, એ બતાવી આપે છે કે લોકોને જુદાજુદા અંતરાયોને પહોંચી વળવા માટે હરહરેશ લડતા રહેવું પડે છે અને સમગ્ર સમાજની ઉન્નતિ માટેના પ્રયાસો હંરફમ કરતાં રહેવા પડે છે. એ સરકારની અને જનતાની જીવનની જુદીજુદી બાબતોમાં નિષ્ફળતાઓ અને સિદ્ધિઓ બતાવી આપે છે. ઉન્નતિ માટે સમગ્ર રીતે પ્રયાસ થઈ શકે એ માટે જૂતકાળના આવા અનુભવોમાથી લાભદાયી પાઠ લેવામાં આવે એ ઇચ્છનીય છે.

તપાસ પરથી જણાઈ આવે છે કે ઘણી બાબતોમાં સાંપડેલી નિષ્ફળતા યોગ્ય ગોઠવણો અને સંગઠનનો અભાવ, આવશ્યક સંશોધન અને આયોજનનો અભાવ અને કાર્યમાં એકમૂલતા અને સાતત્યના અભાવને આભારી છે. કાર્યપણ પ્રકારની ઝીણવટભરી તપાસ કર્યા વગર ઉત્તાવળા અને દગધડા વગરના પ્રયાસો, યોગ્ય વહીવટીતંત્રનો અભાવ, યોજનાના અમલમાં એકસૂત્રતાનો અભાવ-આ બધાને કાગણે ઘણી યોજનાઓ લાંબાગાળે નકામી બની જાય છે.

જિલ્લામાંના જળમિત્રાઈ માટેના તળાવોની નિષ્ફળતા ખામી ભરેલી તપાસ યોજન વિશેની અપૂરતા અને વિશ્વાસ ન રાખી શકાય તેવા આધારની ગૂંચળી કુખદ કથની કહી જાય છે. એમ કહેવાય છે કે કાર્ધરપુર તળાવ ખોદવામાં એન્જિનિયરે પાણી ઝીલવાના પ્રદેશના વિસ્તાર અંગે ગંભીર ભૂલ કરવા ઉપરાંત જમીનના સાવકાશનો પ્રબંધ કરવામાં સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. મોટા ભાગની વિકાસની બાબતોમાં યોગ્ય આયોજન અને પૂર્વજરૂરિયાત માટેના સંશોધનનો અભાવ નજરે ચડ્યા વગર રહેતો નથી.

પશુધનના સાધનો અને જમીનના ધોરાણે જેવા પ્રશ્નોમાં જૂતકાળમાં પ્રયાસો થયા હતા, પરંતુ કામના અમલમાં સાતત્યના અને દીર્ઘ દૃષ્ટિના અભાવને કારણે ઘણાખગ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા હતા. પશુધનની સંખ્યાબળ અને જાતના ધોરણની બાબતમાં પરિસ્થિતિ વણસી રહી છે. તેની સુધારણા માટે પુખ્ત વિચારણા સાથે તેમજ મુખ્યવચ્ચિત પ્રયાસ કરવામાં નથી આવ્યો. નીતિઓને અમલમાં મૂકવાની અણ આવડત તથા અનિયમિતતાને પરિણામે પાટણમાં ઘેટાં ઉછેર અને ઊન ઉત્પાદન માટેની, હીરાપુરા ખાતેની જમીન સરક્ષણ માટેની અને ઘીનું વર્ગીકરણ કરવા માટેની યોજનાઓ પડતી મૂકવી પડી હતી. વિવિધ નીતિઓ અંગે યોગ્ય સંગઠન અને મદદારના અભાવે

ગૃહ ઉઘોગો તથા ગ્રામ ઉઘોગો ક્રમશઃ વસાઈ રહ્યા છે; તેમજ વાહન વ્યવહાર અને સંદેશ વ્યવહાર વિકાસ ધીમે પડી ગયો છે.

આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ માટેનું એક મહત્વનું કારણ એ છે કે જનતા તરફથી જોઈએ તેટલો સહકાર સાંપડતો નથી. સરકારે પણ આમ જનતાનો વિશ્વાસ અને સહકાર મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય તેમ જણાવતું નથી. સરકારે જનતાને પ્રોત્સાહિત કર્યા વિના અને તેનો સહકાર મેળવ્યા વિના, પોતાના કાર્યવાહક અગવદ્ધારોદ્ધાર કેટલીયે યોજનાઓ અને નીતિઓ અમલમાં મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે. રાખારીઓને એક સ્થાનેથી ખસેડીને બીજા સ્થાને વસાવવાનો પ્રયત્ન અતિ વિકટ બની ગયો છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે એ માટે જનમત યોગ્ય રીતે કેળવવામાં આવ્યો નથી. અત્યારે પણ જમીનની ભળણણી, બજારોનું નિયમન અને જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સહકારી મંડળીઓની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાના પ્રયાસોને જનતા તરફથી અનુકૂળ પ્રત્યુત્તર નથી મળતો, તેનો સાથ નથી મળતો તેનું કારણ પણ એજ છે કે આ બધા પગલાંઓ દ્વારા પોતાને મળનારા લાભોથી જનતા વાકેફગાર નથી. સહકારી પ્રવૃત્તિના ધીમા અને પાગળ વિકાસ માટે પણ એકંદરે પ્રચારના અભાવને અને જનમત કેળવવાની નિષ્ફળતાને દોષિત ગણાવી શકાય.

વિકાસનો કોઈપણ કાર્યક્રમ વહીવટી રીતભાતો અને તેની રચનામાં સુધારણા માગી લે છે. કોઈપણ નીતિના અમલ માટે હેતુની સ્પષ્ટ સમજણ, જરૂરી નાણાંકીય સાધનો, કામને પહેંચી વળે એટલું અને એવું વહીવટી તંત્ર અને નીતિના અમલમાં જેમની મદદ જરૂરી હોય તેમનો પૂરતો સહકાર મળી રહે એ ઇચ્છનીય છે. જે લક્ષ રાખવામાં આવ્યું હોય તેમજ જે આર્થિક નીતિ હોય તેને અનુરૂપ, વિકાસના કોઈપણ કાર્યક્રમના અમલની જવાબદારી શક્ય તેટલી વધુ હદે વહેંચી આપવામાં આવે એ મહત્વની ખામત છે. યોજનાના અમલની જવાબદારી સ્થાનિક બનાવવાનો ઉદ્દેશ હોવા જોઈએ.

†

અહીં સરકારની સમગ્ર વહીવટી નીતિનું પૃથક્કરણ કરવાનું કે તેની વિચારણા કરવાનું યોગ્ય નહીં ગણાય, તેમજ કેંદ્ર અને રાજ્ય સરકાર હેઠળ આવતા વહીવટી તંત્રની રચનાની વિગતોમાં ઉતરવાનું પણ ઇચ્છનીય નહીં ગણાય. આપણે જિલ્લાના વહીવટી તંત્રનોજ વિચાર કરશું અને પ્રદેશના આર્થિક વિકાસને સહાયક તરફ ધરે તે રીતે ફેરફારો કેવી રીતે થઈ શકે તે જોઈશું.

તપાસને પરિણામે જાણી શકાયું કે મોટા ભાગના લોકો છુટાજવાયા નાનાં ગામડાઓમાં વસે છે અને આ ગામડાઓ વાહનવ્યવહાર અને સંદેશ વ્યવહારની સંગવડતાઓના અભાવને કારણે શહેરોમાંના સરકારી તંત્રથી વિખુટા પડી ગયેલાં છે. પરિણામે ગ્રામ ધોરણે વહીવટનો પ્રશ્ન અતિ વિકટ બની જાય છે. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે મોટાભાગની રાષ્ટ્રીય સ્પૃષ્ટિ આ ગામડાંઓના ઉત્પન્ન-માથી થાય છે. આથી ઉપાદાન તેમજ કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ગ્રામધોરણે યોગ્ય વહીવટી તંત્રનું મહત્વ ધણું છે.

ગ્રામ વિકાસના કોઈપણ કાર્યક્રમને ગામડાંના લોકોનાં જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યાપક પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા રહેશે અને આથી વહીવટી તંત્ર લોકોમાં વિશ્વાસ અને ભરોસો પેદા કરે તેનું હોય તે જરૂરી છે. વળી એ તંત્ર એવું હોવું જોઈએ કે સરકાર દ્વારા લેવાતા સુધારણાના પગલાંઓને લોકોનો તાત્કાલિક અને પૂરતો સહકાર સાંપડી રહે. આથી સરકારનું સૌથી પહેલું અને તાત્કાલિક કામ આ

અવિશ્વાસ દૂર કરવાનું અને ખેડૂતો તથા સરકારી કર્મચારીઓ અને સમજૂતીની નવી ભાવના પેદા કરવાનું છે. આમ કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી સરકાર પોતે ઘડી કાઢેલો વિકાસના કાર્યક્રમોમાં પ્રગતિ સાધી નહીં શકે. સૌ પહેલાં તો લોકો સરકાર દ્વારા લેવાતાં પગલાંઓ અત્યે સહાનુભૂતિથી જોતા થાય એ જરૂરી છે. સરકાર સામેની આ મોટામાં મોટી વહીવટી સમસ્યા છે. આ વસ્તુ નજરમાં રાખીને નીચેનાં મૂલ્યો કરવામાં આવ્યાં છે.

(૧) આમ પંચાયતને આમ વિસ્તારના વહીવટનું અસરકારક સાધન બનાવવું જોઈએ.

(૨) જિલ્લા લોકલ બોર્ડને પંચાયતો રચવાની અને તેના પર દેખરેખ રાખવાની કામગીરી સોંપવી જોઈએ.

(૩) જિલ્લા લોકલ બોર્ડની કામગીરી વિચારશીલ હોવી જોઈએ અને તેના અમલની કામગીરી કલેક્ટરની સોંપાવી જોઈએ.

આમ વિકાસની દ્રષ્ટિથી યોજનાની સફળતા મહદ અંશે એ હેતુ માટે રચવામાં આવેલ તંત્રની યોગ્યતા પર અવલંબે છે. તંત્ર એવું હોવું જોઈએ કે યોજનામાં સ્થાનિક લોકો રસ લેતા થાય અને સ્થાનિક હુદ્દિશાળી લોકો તાલીમ પામે કે જેથી સમય જતાં તેઓ પોતાનું કામ પોતેજ સંભાળી લે. ધીમે ધીમે તેઓ પોતાની ખાધનો અંદાજ કાઢી શકશે, પોતાની માગણીઓ સ્પષ્ટ રીતે ઘડી શકશે અને સરકાર પાસેથી સહાય અને રાહત મેળવવાના આગ્રહી બનશે.

આમ જીવનના અને અર્થકારણના સર્વાંગી વિકાસ માટે દરેક ગામડામાં ત્રણ સંસ્થાઓ હોવી જરૂરી છે.

(અ) વહીવટ અને સામાજિક વ્યવસ્થા માટે પંચાયત.

(બ) આર્થિક વિકાસ માટે બહુવક્ષી સહકારી મંડળી.

(ક) શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ માટે ગ્રામ-શાળા.

જેમાં લોકો પોતાની બાંધતો પોતેજ સંભાળી શકે એવાં પ્રાગતિક સહકારી જીવનનો પાયો નાખવા માટે અમે આ ત્રણે સંસ્થાઓને તાત્કાલિક મદદની ગણીએ છીએ. જો પંચાયતને સમજળ અને સુવ્યવસ્થિત બનાવવામાં આવે તો તે બીજી સંસ્થાઓની કાર્યક્ષમ કામગીરીના પાયારૂપ બની રહે.

આમ પંચાયતો

દરેક ગામડા કે ગામડાઓનાં જુથ માટે અને જરૂર જણાય તો પછાત વિભાગવાળા આખા તહેરીલ કે તેના એક ભાગ માટે પંચાયત હોવી જોઈએ.

પંચાયતને ગામડાની માલમિલકતના વહીવટમાંથી ચતી આવકમાંથી અમુક મહેસુલ, એ વિસ્તારના બંધીનમહેસુલની આવકનો અમુક ભાગ કે કરવેરા અને પરવાના ધી જેવી પરચુરણ આવકનો અમુક ભાગ મળવો જોઈએ. એ કરવેરા ઉધરાવી શકે પરંતુ તેને મુખ્ય કામો તો દરેક સગવડ નાગરિકની શારીરિક મહેનતના રૂપમાં મળવો જોઈએ.

અમે એવું મુચન કરીએ છીએ કે પંચાયતો સુવ્યવસ્થિત રહે અને આવી દિશામાં કામ કરે એ જોવાની જવાબદારી જિલ્લા બોર્ડની હોવી જોઈએ. તેણે પંચાયત માટે જરૂરી સ્ત્રોત ગણવેા જોઈએ અને પંચાયતો ચૂંટણીઓ દ્વારા ચોખ્ખી રીતે રચાય તથા તેને ચલાવવા માટે જરૂરી સાધનો મળી રહે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વહીવટી તંત્ર સ્વાર્થ ગણ પ્રાપ્તિ પંચાયત માટે પહેલું કામ દરેક ગામડાની જરૂરિયાતોની યાદી તૈયાર કરવાનું હોવું જોઈએ. અને એ યાદી 'પ્રથમ પસંદગી'ના ધોરણે થવી જોઈએ અને એ પછી અંદાજપત્ર ઘડવું જોઈએ. તેને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખવું જોઈએ. (અ) તેના પોતાનાં સાધનોમાંથી શું બની શકે, આને વળી બે ભાગમાં વહેંચી શકાય : નાણાં અને શારીરિક શ્રમ, (બ) જિલ્લા બોર્ડે પામેથી શી સહાય મેળવી શકાય અને (ક) ગામ પામેથી બહીસ કે લેનના રૂપમાં શું મેળવી શકાય. દરેક પંચાયતે કામગીરીનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો જોઈએ.

એવાં કામો પણ હોઈ શકે કે જે પડોશી ગામના સહકારથી થઈ શકે. આથી તાબુકાના ધોરણે તમામ તહેરીલોનું મહામંડળ હેલ્ય એ ઇચ્છનીય છે અને તેણે બધાં ગામડાઓ માટે સંપૂર્ણ કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો જોઈએ. જુલા બોર્ડે અચાનક-દોગવણી મેળવીને તેને અમલમાં મૂકવો જોઈએ. જિલ્લા બોર્ડે તેને જરૂરી નિષ્ણાતો પૂરા પાડવા જોઈએ અને આમાન્ય સહાય આપવા ઉપરાંત, સુખાકારી, ખેતીવિપયક એવાઓ, જાહેર જનતાને ઉપયોગી એવા કર્મોનો અમલ વિગેરે દરેક બાબતોમાં દોગવણી આપવી જોઈએ. તેણે તેને પોતાની દોગવણી આપવા અને નિરીક્ષણ કરવા માણ-મોનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હકીકતમાં તો જિલ્લા બોર્ડની પ્રાથમિક જવાબદારી પોતાના વિસ્તારમાં પંચાયતો રચવાની છે. વિસ્તાર ધણે મોટા હોઇને વચગાળાના તબક્કે વહીવટ માટે તાબુકા-મંડળો રચાય એ ઇચ્છનીય છે.

સરકારે પણ, પોતે પંચાયતોને જુદા જુદા હેતુઓ માટે કયા પ્રકારની લેનો કે સહાય આપી શકશે, તેનો કાર્યક્રમ તૈયાર કરવો જોઈએ.

કાર્યક્રમ ગ્રામ સંસ્થા ગ્યાયા પંચી ખીજુ પગલુ ગામમાં અને જિલ્લા વચ્ચેના મંપકરણે પંચાયતોનું તાબુકા મહામંડળ રચવું જોઈએ. તમામ ક્ષેત્રોમાં વિકાસ માટે અમલમાં આવેલા છે અને પંચાયતો જેમજેમ પાંગરતી જાય તેમતેમ વાંડને વધુ કામગીરી હાથ ધરી શકે.

જિલ્લા લોકલ બોર્ડ

ખીજુ પગલુ જિલ્લા લોકલ બોર્ડની પુનરચના કરવાનું છે. જિલ્લામાં સ્થાનિક સ્વરાજની કામગીરીને વધુ સમજળ બનાવવાના હેતુથી જિલ્લા લોકલ બોર્ડને વધુ કાર્યક્રમ અને ઉપયોગી બનાવવા માટે આ સંસ્થામાં કેટલાક સુધારાઓ કરવામાં આવે એ ઇચ્છનીય છે. જિલ્લા લોકલ બોર્ડ અત્યારે જાહેર બાંધકામ, સ્વાસ્થ્ય, સુખાકારી અને શિક્ષણના ક્ષેત્રે કેટલીક પાંગળી કામગીરી બજાવે છે. જિલ્લા બોર્ડને વહીવટ સારો ન હોઇને મુખ્ય સરકારે સાળાઓનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ લીધો છે. જિલ્લામાં જાહેર બાંધકામ ખાતામાં નાના કામો માટે જિલ્લા બોર્ડ અને મોટા કામો માટે જાહેર બાંધકામ ખાતું એવી બે સંસ્થાઓ હોવી જરૂરી નથી-એવી કામગીરી ટાળવી જોઈએ અને નાના કામો જાહેર બાંધકામ ખાતાને અથવા ગ્રામ પંચાયતોને મોખી દેવા જોઈએ. જિલ્લા બોર્ડે તો સમગ્ર જિલ્લાના વિકાસ પાછળ લક્ષ આપવું જોઈએ, પ્રગતિઓનો કાર્યક્રમ ઘડવો જોઈએ અને તેના અમલ માટે અંદાજપત્રો તૈયાર કરવાં જોઈએ. જિલ્લા બોર્ડની કામગીરી નીચે મુજબ દોરી જોઈએ.

(૧) ગ્રામ પંચાયતો રચવી, તેની કામગીરી પર દેખરેખ રાખવી અને તેને વિકસાવવી, અને સત્ય તેના હક્કના કામો માટે જોરથી અગરડો આપવા તૈયાર હોય તેની તેને મળ્યું કરી.

(૨) સત્ય દ્વારા અપાતી મેનાઓનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય અને બધા લોકોને તેનો લાભ મને તેનો ખ્યાલ રાખવો. આપણે અસંખ્ય સામાજિક, આર્થિક અને વહીવટી પ્રશ્નો આવી શેરના છે અને તે દરેકમા જિલ્લા બોર્ડ લોકોને મદદ કરી શકે. તેણે દરેક ગામડા માટે, આતર-ગ્રામ કામો અને પ્રશ્નો માટે કાર્યક્રમ તૈયાર કરવો જોઈએ અને એ માટે જરૂરી બાંહેધ તેને મળી રહે તથા તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થાય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

બોર્ડ ખેતીવાડી, શિક્ષણ, સુખાકારી, રહેઠાણ અને તંદુરસ્તી, પંચાયતોના વિકાસ અને શૃદ્ધિઓ માટે ખાસ સમિતિઓ દ્વારા કામ કરી શકે આ તબક્કે તમામ સરકારી ખાતાઓના મુખ્ય નિયામક અધિકારીઓએ કાર્યક્રમોનો ભાગ ધરાવવામાં અને તેના અમલમાં સદકાર આપવો જોઈએ. આપણે જોઈએ બધા વિવિધ કામો કરવાના છે કે જે સરકારના સામાજિક સેવાઓ જુસ્સો છે તેઓને પુરક સ્વરૂપે અમલમાં મળી રહે.

જીલ્લા બોર્ડના કાર્યવાહક અધિકારી કચેરીના દ્વારા નીચે દેવો જોઈએ અને તેણે તેની દેવણી હેઠળ કામ કરવું જોઈએ. તેને કચેરી સલાહવા માટે તથા બોર્ડના સંબંધિત કામ-કાજની દેખરેખ રાખવા માટે એક અધિકૃત માણસ આપવો જોઈએ.

પંચાયતોની સફળ કામગીરીનો આધાર પંચાયતોના 'ગ્રેટ ગ્રંડસ્ટ્રાર'ની યોગ્યતાઓ પર રહેશે. એવા યે પંચાયત અધિકારીઓ છે કે જેઓ તદ્દન અવગણિત વગરના, કોઈ કામ મનથી કરી ન શકે તેવા અને માત્ર ગમેના મુજબનું જ કામ કરી શકનારા છે. બીજા કેટલાક એવા છે કે જેઓ લોકોનો જુઓ પછી બાંધી નાખે છે. આથી આ નવી સંસ્થામાં માણસો નીમવા બાબતમાં સરકાર ખૂબજ સાવધ અને મગજ રહેતું જોઈએ.

જો અહીં બતાવેલી રીતે ગ્રામપંચાયતો અને જિલ્લા બોર્ડની રચના કરવામાં આવે તો જિલ્લા કે તાલુકા વિકાસ બોર્ડ જેવી બીજી સમવાયી સંસ્થાની આવશ્યકતા નહીં રહે જિલ્લા બોર્ડની રચના ચૂંટણીના ધોરણે થતી હોઈને તે અનેક પક્ષીય સંસ્થા બની રહેશે બ્યારે ગ્રામ વિકાસ બોર્ડની રચના નીમણુંક દ્વારા થતી હોઈને તે મહદંશે બહુમતી પક્ષના મતબોનોજ પડ્યો પડશે. આમ હોઈને બંને સંસ્થાઓ વચ્ચે અવારનવાર અથડામણો જાગશે આથી અવગ જિલ્લા બોર્ડ વગર ચંચાની શંકા, સખા પાયા પર અને પૂરતી સલાહથી રચાયેલી રચાનિક સંસ્થાઓ માત્ર નિશિષ્ટ માનદ મંડળો કરતા ખૂબ વધુ ઉપયોગી નિહાશે.

પરિશિષ્ટ : ૧

૧. રાધનપુર, સમી, સાંતલપુર, વડગામ તાલુકાના જે ગામડાઓ, કાંકરેજ તાલુકાના ૧૬ ગામડાઓ અને પાલણપુરના એક ગામડાને બનાસકાંઠા જિલ્લામાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે અને તેનો મહેસાણા જિલ્લામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. ગદવાડા મહાલના ૭૫ ગામડાઓ અને ઇડર તાલુકાના પાંચ ગામડાઓને સાપરકાંઠા જિલ્લામાંથી બાકાત કરવામાં આવ્યા છે અને તેનો મહેસાણા જિલ્લામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૩. કાલીસાણુ થાણાના ૨૦ ગામડાઓ, પાલજ તાલુકાના જે ગામડાઓ, ઠટોસણુ રાન્યના ૬ ગામડાઓ, માણસા અને વરમોડા રાજ્યોના ૫૬ ગામડાઓ અને દરકોઈ તાલુકાના ૫૧૧ ગામડાઓ તથા અમદાવાદ જિલ્લાના વીરમગામ તાલુકાના એક ગામડાને તેમાંથી બાકાત કરી તેનો મહેસાણા જિલ્લામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૪. દેહગામ તાલુકામાં આવતા પ્રદેશો અને મહેસાણા જિલ્લામાં વતરક નદીની પશ્ચિમે આવેલા અત્તરમુખ્યા મહાલના ગામડાઓને તેમાંથી બાકાત કરવામાં આવ્યા છે.

૫. વતરક નદીની પૂર્વે આવેલા અત્તરમુખ્યા મહાલના ગામડાઓ અને મહેસાણા જિલ્લાના સાદેસર નામના ગામડાને તેમાંથી બાકાત કરીને તેનો ખેડા જિલ્લામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૬. કલોલ તાલુકાના નબોઈ નામના ગામડાને અને મહેસાણા જિલ્લાના કઠી તાલુકાના ખોરજ નાડોદા નામના ગામડાને તેમાંથી બાકાત કરીને તેનો અમદાવાદ જિલ્લામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મહેસાણા જિલ્લાના વિંગપુર તાલુકાના સારાલી નામના ગામડાને તેમાંથી બાકાત કરીને તેનો સાપરકાંઠા જિલ્લામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

મહેસાણા જિલ્લાની ધારૂસ પત્તિ

વસ્તુ	ચિન્તાર, વધિમાં વધુ નજીકનું ફેલવું નેટશન	જરથો	ઔધોગિક કિન્ચત	આધાર	નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬
ધાતુ					
૧ લોખન્ડ	વિભાગર તાલુકામાં વિભાગરની દક્ષિણે આસરે અર્ધા માઈનના અંતરે આવેલા પુઝોસીન ખડકોમાં	એક પાતળું નાલું ચર	કદ નહીં	આયરનુ મીનરલ રીસોર્સિઝ ઓફ બરોડા, પાનું ૧૦૪	...
૨ લોખન્ડ	વિભાગર તાલુકામાં ફુટેરા નજીક હીસોટાઈટ લોખન્ડનો ચર	ઉપર પ્રમાણે	...
રક્ષાબળો					
૧ નેચરલ સોડા	મહેસાણા તાલુકામાં ગેવ અને પ્રકાસ તથા મહેસાણા જિલ્લાના વિસનગર તાલુકામાં કાડા	પ્રકાસ નજીક કારવાળી બૂમિતો વિસ્તાર લગભગ એક ચોરસ માઈલનો છે, જિલ્લામાં કુલ વિસ્તાર કેટલાક માઈલનો હોવાનો સંભવ છે.	માફ કરેલ મોડાનો કાચ અને સાણુ બનાવવામાં તથા ઘેલવાના કામેમાં થયું ઉપયોગ થઈ શકે	આયરનુ મીનરલ રીસોર્સિઝ ઓફ બરોડા, પાના ૪૮, ૫૮.	...

કાચ, ચિનાસ મટાણી
અને ફાયર બ્રીક્સ
(બજે નહીં તેવી છ)

૪ સેન્ડ રેડો ન
(અમદાવાદ)
પત્થર, રેતી

પેદાશથી નછક સાબર-
મતીના જમણા કાંઠે સુંદર
કણીદાર પત્થર મળી આવેલ
છે. કાંઠાર તરીકે જોળખાતી
લોખંડની ટુટલીક ખીણોમાં
ખડબચ્ચો કણીદાર પત્થર
હોવાનું જાણવા મળેલ છે.
ચિન્નપુર તાલુકા.

ગોળા પ્રમાણમાં

આ સુંદર અમદાવાદ પત્થરનો
રીડીઓ તથા અમદાવાદ બના-
વવામાં ઉપયોગ થઈ શકે.
સ્થાયત્વના કામમાં ઘડવા માટેની
ધાતુ તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ
શકે. સુરતની રેતી તરીકે પણ
તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. પણ
અને કાચની પ્લેટ બનાવવાના
ઉપયોગમાં પણ લઈ શકાય.
ચિન્નપુર (પાંચ માઈલ) ખાતે
ચીનાઈ માટી મળી આવતાં
કાચના ધણ, બચે નહીં તેવી
છટા અને ફેદરીના બીજાં
સામાન જેવી ફેદલાક માટીના
ઉદ્યોગ માટે વિવિધ મિશ્રણો
તેવાર થઈ શકશે.

આપતું મીનરલ
રીસોર્સિઝ કોથ
બ રોડ, પાના
૧૦-૧૬-૨૧-૨૫
વવા માટે સ્વચ્છ-
માં સ્વચ્છ ગણ્યાતી
રેતી (ટાન લેઇન
બ્લો) બેટલોજ
સરસ પત્થર છે.

૫ ચીનાઈ મા

સાબરમતી નદીના જમણા
કિનારે લગભગ એક માઈલ પર
ચિન્નપુર, ચિન્નપુર તાલુકાના
ગાયરીપુર નામના ગામડાના
અમિટાજીમાં.

૯૭૫ ફૂટ + ૧૭૦ ફૂટના
ચર હોવાનું જાણવા મળ્યું છે.
દળ ત્રણ ફૂટ. મળી શકે તેવા
જથ્થો ૩૭,૦૦૦ ટન. આજુ-
બાજુના પ્રદેશમાંથી વધુ મોટા
પ્રમાણમાં જથ્થો મળી આવે
એવો સંભવ છે.

બજે નહીં તેવી છટા,
કાચના ધણ અને માટીની
બીજી યીજે બનાવવામાં કસી
ધાતુ તરીકે કામમાં આવી શકે.
બાજુના પ્રદેશમાંથી મળતા
પાટલોન્ડ સીમેન્ટ ઉદ્યોગ માટેના
ચુનાના પત્થર માટે પણ
ઉપયોગી.

આપતું મીનરલ
રીસોર્સિઝ કોથ
બ રોડ, પાના
૧-૮-૪૯

રત્નદ્રવ્ય, ચિતા-
રત્નો રંગ અને
રંગો

૬ પીળા અને...
લાલ ગોલેસ

મહાનોના બાંધકામ
માટેના પત્થરો

જા ક્રેનાઇલ પત્થર

વિજાપુર તાલુકામાં રાણુસા-
પુર નજીક

વિજાપુર તાલુકામાં વિજાપુર
નજીક સાબરમતી નદીના કાંઠાના
તથા પટના પ્રદેશમાં

ગોદા પ્રમાણમાં

ઉત્તર-પશ્ચિમ-દક્ષિણના ટેક
છડે રહે માઈક્રોનો નાનોનિસ્તાર

ખતીજ રંગી બનાવવાના, આપરતું મીનરલ
દરિયાંપારના રંગી બનાવવાના
અને નળીઆં રંગવાના કામમાં
આવે છે.

અંબિા ગુલાબી અને જુરો
ગુલાબી, ખૂબ ટકાઉ પત્થર,
ખૂબ આકર્ષક ને મુંદર. મોઢા
પ્રમાણમાં ચોરસા પાડી શકે
તેવે. મરસ પાલીસની પ્રદાન-
શક્તિ ધરાવતો.

કુટેસ, છઠો-
લોછાઓખરોડા,
પાનાં ૨૨-૨૩-
૧૧૭.

૮ સેન્ડરોન-

વિજાપુર તાલુકામાં પુટોરા
ખાતે

ગોદા પ્રમાણમાં

શીલાઓ, શાંખસાઓ અને
હવામાં નિગેરે બની શકે. પત્થર-
માંથી છટા બનાવી શકાય.
ખાળીને બળે નહીં તેની છટા
અને મજબુત તથા કઠણ
શીલાઓ બનાવી શકાય તેમજ
એ પ્રકારની કઠણ અને મજબુત
ચીજો બનાવી શકાય. -આપર

કુટેસ, પાનાં
૬૭-૧૩૦

આ પત્થર
આપર, પાનાં
૮૬-૮૯.

એટલો નરમ છે કે
તેને કાતરીને
ધરેણાં જેવી
ચીજો બનાવી
શકાય.

મહેસાણા જિલ્લામાં બુદીબુદી રીતે જીવનનિર્વાહ
જેતીવાડીને લગતા કામો દ્વારા જીવનનિર્વાહ કરતા વર્ગો

તાલુકા અથવા ગ્રામ	મ'પૂર્ણપણે કે સુખ્યત્વે પોતાનીજ માલિકીની જમીન પર જેતી કરના- રો અને તેમના આશ્રિતો	મ'પૂર્ણપણે સુખ્યત્વે પોતાની માલિકીની નહીં જેવી જમીન પર જેતી કરનારાઓ અને તેમના આશ્રિતો	જેતી કરતા મજૂરો અને તેમના આશ્રિતો	જેતી ન કરનારા જમીનના માલિકો અને મહેસુલ મેળવ- નારાઓ તથા તેમના આશ્રિતો
૧	૨	૩	૪	૫
મમમ જિલ્લો	૬,૯૩,૧૩૪ (૧૭ ૧)	૬૫,૬૮૯ (૪૫)	૮૩,૬૮૮ (૫૭)	૫૫,૦૯૨ (૩ ૭)
આણસમા	૬૦,૪૯૯ (૫૪.૯)	૩,૮૭૮ (૩.૯)	૪,૪૬૮ (૩.૯)	૬,૬૦૧ (૫.૮)
હારીજ	૧૪,૪૪૮ (૪૦.૯)	૨,૬૫૮ (૭.૯)	૧,૫૦૩ (૪.૫)	૧,૦૪૪ (૩.૬)
કડી	૫૫,૯૮૫ (૪૫.૫)	૩,૯૧૮ (૩.૨)	૧૦,૪૦૩ (૮.૪)	૫,૮૪૪ (૪.૭)
કબોલ	૬૩,૭૪૮ (૪૧.૦)	૫,૦૯૦ (૩.૩)	૧૦,૪૨૮ (૮.૦)	૭,૪૯૭ (૪.૮)
ખેરાળુ	૭૭,૨૮૫ (૫૩.૯)	૭,૭૮૮ (૫.૪)	૫,૫૩૬ (૩.૮)	૪,૬૬૮ (૩.૩)
મહેસાણા	૭૧,૮૭૬ (૪૮.૪)	૩,૨૧૪ (૨.૨)	૮,૬૩૩ (૫.૮)	૫,૬૨૬ (૪.૦)
પાટણ	૭૮,૮૭૯ (૪૬.૮)	૬,૧૬૦ (૩.૭)	૧૧,૪૧૯ (૬.૮)	૪,૮૬૨ (૦.૯)
ગધનપુર	૨૩,૭૧૦ (૫૧.૯)	૩૬૫ (૦.૮)	૭૬૫ (૧.૭)	૧૫૨ (૧.૨)
સમી	૨૫,૯૮૧ (૫૩.૮)	૫૪૨ (૧.૧)	૩,૩૭૬ (૭.૦)	૧,૫૬૨ (૩.૩)
સાતપુર	૨,૨૮૬ (૬.૩)	૧૯,૧૭૧ (૫૩.૦)	૩૦૨ (૦.૮)	૯૨૭ (૨.૬)
સિધ્ધપુર	૭૧,૫૫૩ (૪૫.૯)	૪,૮૩૯ (૩.૧)	૬,૯૪૫ (૪.૫)	૪,૩૮૨ (૨.૮)
વિગપુર	૯૫,૫૪૭ (૪૬.૮)	૫,૬૫૪ (૨.૮)	૧૨,૫૯૪ (૬.૨)	૮,૦૬૫ (૪.૦)
વિસનગર	૪૯,૪૨૭ (૫૧.૬)	૨,૪૧૨ (૨.૫)	૫,૩૧૬ (૫.૫)	૨,૯૩૨ (૩.૧)

ચલાવતા વર્ગોમાં વસતિની વહેંચણી : ૧૯૫૧.

ખેતીવાડીનું કામ ન કરનારા વર્ગો

ખેતીવાડી મિલાયતું
બીજી ઉત્પાદન
કરનારાઓ

વેપાર સંસ્થાગર
કરનારાઓ

વાહનવ્યવહારનું
કામ કરનારાઓ

બીજા કામકાજ અને નોકરી
કરનારાઓ તેમજ બીજા
વિવિધ પ્રકારના પરચુરણ
કામો કરનારાઓ

૧	૭	૮	૯
૨,૦૬,૫૧૬	૧,૧૮,૦૩૦	૨૨,૪૧૦	૨,૨૭,૧૦૩
(૧૪૦)	(૮૦)	(૧૫)	(૧૫૫)
૧૩,૪૩૨	૭,૮૮૮	૯૭૯	૧૪,૦૬૨
(૧૧૮)	(૬૯)	(૦૯)	(૧૨૪)
૩,૪૨૪	૩,૫૭૩	૨૫૩	૬,૫૫૨
(૧૦૨)	(૧૦૬)	(૦૮)	(૧૬૫)
૧૮,૪૩૯	૮,૨૩૫	૧,૯૨૯	૧૮,૩૯૪
(૧૫૦)	(૬૭)	(૧૮)	(૧૪૯)
૨૮,૭૧૭	૧૦,૯૩૪	૨,૬૭૪	૨૩,૭૧૦
(૧૮૬)	(૭૧)	(૧૭)	(૧૫૩)
૧,૮૯,૨૧૦	૯,૫૫૯	૧,૩૧૩	૧૯,૧૫૧
(૧૨૭)	(૬૬)	(૦૯)	(૧૩૩)
૧૬,૯૦૪	૧૨,૦૨૬	૫,૭૮૧	૨૪,૨૧૮
(૧૧૪)	(૮૧)	(૩૯)	(૧૬૨)
૨૨,૧૮૩	૧૫,૩૧૯	૧,૫૬૫	૨૮,૦૩૭
(૧૩૨)	(૯૧)	(૦૯)	(૧૬૬)
૬,૯૭૬	૩,૬૮૮	૬૪૫	૮,૯૯૦
(૧૫૩)	(૮૧)	(૧૪)	(૧૬૬)
૮,૧૭૪	૨,૫૮૦	૩૬૪	૫,૩૩૯
(૧૭૬)	(૫૩)	(૦૮)	(૧૧૧)
૪,૮૧૨	૨,૩૨૮	૧૪૨	૬,૨૦૬
(૧૩૩)	(૬૪)	(૦૪)	(૧૭૨)
૨૩,૩૦૨	૧૮,૧૭૭	૨,૫૩૬	૨૪,૦૬૭
(૧૫૦)	(૧૧૭)	(૧૬)	(૧૫૪)
૨૮,૦૧૭	૧૬,૭૨૪	૩,૧૨૦	૩૪,૩૦૨
(૧૩૭)	(૮૨)	(૧૫)	(૧૬૮)
૧૩,૬૨૬	૬,૯૯૯	૧,૧૦૯	૧૪,૦૧૨
(૧૪૨)	(૭૩)	(૧૨)	(૧૪૬)

જેતીવાડી પર જીવનનિર્વાહ ચલાવતા વર્ગો

તાલુકા અથવા ચોટા	૧ થી ૪ ફોલોવર્સ સરવાળો	સંપૂર્ણપણે કે સુખ્યત્વે ચોટાની માલિકાની જમીન પર જેતી કરનારાઓ અને તેમના આશ્રિતો (ટકા)	સંપૂર્ણપણે કે સુખ્યત્વે ચોટાની માલિકાની નહીં તેવી જમીન પર જેતી કરનારાઓ અને તેમના આશ્રિતો (ટકા)	જેતી કરતા મહુલો અને તેમના આશ્રિતો (ટકા)	જેતી ન કરતા જમીનના માલિકો અને મહેસુલ સંગ્રહનારાઓ તથા તેમના આશ્રિતો (ટકા)
નિર્મથો	...	૭૭૨	૨	૩	૪
ચામસમા	...	૮૧૭,૬૦૩	૭૭૩	૬૦૩	૬૦૨
હાસીજ	...	૭૭,૪૪૬	૫૦	૫૦	૮૫
હાસીજ	...	૧૬,૮૫૩	૧૩૪	૭૬	૬૨
હાસીજ	...	૭૬,૧૫૦	૫૧	૧૩૭	૭૭
હાસીજ	...	૮૮,૭૬૩	૫૭	૧૪૦	૮૫
હાસીજ	...	૬૫,૨૭૭	૮૨	૫૮	૪૬
મહેસાણા	...	૮૬,૬૪૬	૩૬	૬૬	૬૬
પાટણ	...	૧,૦૧,૩૨૦	૬૧	૧૧૩	૪૭
ગંધનપુર	...	૨૫,૩૬૨	૧૪	૩૦	૨૨
મમી	...	૩૧,૪૮૧	૧૭	૧૦૭	૫૧
મિદપુર	...	૮૭,૬૧૮	૫૫	૭૬	૫૧
આતપુર	...	૨૨,૬૮૬	૮૪૫	૧૩	૪૧
વિગતપુર	...	૧,૧૧,૮૬૦	૫૬	૧૧૩	૭૨
વિગતપુર	...	૬૦,૦૮૭	૪૦	૮૮	૪૬

ગેન્સલ ટપ્પુલેશન ઓફિસ, સુભઈના આધારે

क्रमांक	गाव	पट्टा	लेज- वाणी (टकाभा)	जमीन (टकाभा)	तथातांथती घट (टकाभा)	छिन्न (टकाभा)	कुल नाष्टिरोजन (टकाभा)	कामभां आवे दोवी के वं (टकाभा)	कामभां आवे दोवी आसत मूका- येदी कायन	कामभां आवे दोवी आसत मूका- येदी कायन	कामभां आवे दोवी आसत मूका- येदी कायन	कामभां आवे दोवी आसत मूका- येदी कायन
१	मुडगाव	...	०६०	१०४४	१०४४	००६०	००३६	००४०	००३६	००४०	००३६	००४०
२	गोथीवा	...	०७६	२०५६	२०५६	००७६	००४६	००५०	००५०	००५०	००५०	००५०
३	जोराण	...	०६४	१०४४	१०४४	००६४	००३२	००३२	००३२	००३२	००३२	००३२
४	राजोडा	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
५	पिंपणी	...	१०८	१७२	१७२	००८०	००३२	००३२	००३२	००३२	००३२	००३२
६	पिंपणी	...	०७२	१०४४	१०४४	००७२	००४६	००५०	००५०	००५०	००५०	००५०
७	पिंपणी	...	०६४	१०४४	१०४४	००६४	००३२	००३२	००३२	००३२	००३२	००३२
८	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
९	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१०	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
११	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१२	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१३	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१४	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१५	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१६	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१७	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१८	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
१९	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४
२०	पिंपणी	...	०७२	१०६०	१०६०	००७२	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४	००५४

आधार : शासित प्रिन्स, जनसेन सोड जाऊन, पुनः

પરિશિષ્ટ : ૬ (અ)

મહેસાણા જિલ્લામાં જમીનનો વપરાશ : ૧૯૫૧-૫૨

(એકરમાં)

તાલુકો	ગામડાઓનો વિસ્તાર કાગળ પર	જેના પર પાક ઉતરે છે તેનો કુલ વિસ્તાર	જેના પર એક કરતા વધુ વાર પાક ઉતરે છે તેનો વિસ્તાર	ચોક્કસ પાક ઉતારતો વિસ્તાર	ચાલુ અને ખાલ પસંતર	કુલ ખેડાયેલો વિસ્તાર
મહેસાણા...	૧,૯૪,૩૩૯	૧,૬૩,૮૧૭	૬,૬૧૧	૧,૫૭,૭૦૬	૬,૫૫૭	૧,૬૪,૨૬૩
વીસનગર...	૧,૧૦,૧૮૨	૧,૦૧,૧૫૦	૧૦,૫૬૪	૯૦,૫૮૬	૫,૬૯૩	૯૬,૨૭૯
ખેરાળુ ...	૨,૨૦,૪૭૭	૧,૫૪,૨૧૨	૪,૩૬૫	૧,૫૦,૧૪૭	૨૧,૬૮૯	૧,૭૧,૮૩૬
પાટણ ...	૨,૫૭,૭૮૫	૧,૯૨,૭૧૨	૧,૭૬૪	૧,૯૦,૯૧૪	૧૪,૬૯૧	૨,૦૫,૬૦૫
ચાલુસમા...	૨,૧૯,૩૦૦	૧,૮૫,૧૪૨	...	૧,૮૫,૧૪૨	૧૬,૮૬૭	૨,૦૨,૦૦૯
સિદ્ધપુર ...	૧,૬૬,૩૦૯	૧,૨૯,૮૮૬	૧૨,૫૬૫	૧,૧૭,૩૨૧	૩,૬૦૪	૧,૨૦,૯૨૫
હારીજ ...	૧,૦૦,૭૨૪	૭૩,૦૦૧	...	૭૩,૦૦૧	૧૧,૨૧૨	૮૪,૨૧૩
રાધનપુર ...	૧,૩૮,૯૧૨	૮૬,૧૮૭	...	૮૬,૧૮૭	૧,૧૭૮	૮૭,૩૬૫
સાંતલપુર...	૪,૦૦,૦૦૦	૧,૦૬,૫૮૧	...	૧,૦૬,૫૮૧	૧,૩૬,૧૦૭	૨,૪૨,૬૮૮
સમી ...	૩,૫૦,૮૫૫	૧,૭૨,૮૮૩	...	૧,૭૨,૮૮૩	૩૬,૨૫૯	૨,૦૯,૧૪૨
કડી ...	૨,૦૬,૭૫૫	૧,૬૨,૪૬૯	૧૦,૧૫૧	૧,૫૨,૩૦૭	૬,૪૫૬	૧,૫૮,૭૬૩
કલોલ ...	૧,૭૩,૨૬૫	૧,૩૬,૧૩૨	૧૨,૫૯૧	૧,૨૩,૫૪૧	૮,૭૧૧	૧,૩૨,૨૫૨
વિળપુર ...	૨,૨૮,૬૬૪	૧,૯૦,૬૩૬	૧૯,૮૬૨	૧,૭૦,૭૭૪	૮,૨૮૯	૧,૭૯,૦૬૩
કુલ-જામી...	૨૭,૬૭,૬૨૭	૧૮,૫૪,૮૦૮	૭૮,૦૦૩	૧૭,૭૭,૦૯૦	૨,૭૭,૩૧૩	૨૦,૫૪,૪૦૩

પરિશિષ્ટ ૬ (અ) ચાલુ

તાલુકો	વેરાન અને ખેડાયેલ વગરની પસંતર	ખેતીવાડી સિવાયના કામમાં લેવાતી જમીન	ખેડાયેલા પસંતર	કાયમી ઘાસુચારા માટેની અને ખાલ અસંતર જમીન	જંગલો	વૃક્ષો, પાક ચારાદિ હેઠળની જમીન	કુલ ખેડાયેલ વગરનો વિસ્તાર
મહેસાણા...	૬૨૨	૯,૦૯૬	૫,૭૨૭	૧૨,૫૨૨	...	૨,૧૦૯	૩૦,૦૭૬
વીસનગર ..	૧,૪૦૨	૬,૭૭૧	૪,૬૨૫	૧,૨૦૫	૧૩,૯૦૩
ખેરાળુ ...	૬,૦૪૭	૪,૬૫૦	૧,૦૨૪	૧૭,૭૯૦	૧૫,૪૯૭	૩,૩૩૩	૪૮,૬૪૧
પાટણ ...	૪,૮૪૩	૨,૫૬૯	૧૦,૨૭૮	૩૩,૪૬૩	...	૧,૦૨૭	૫૨,૧૮૦
ચાલુસમા...	૨,૫૨૫	૧,૪૦૦	૧૨,૩૩૨	૧,૦૦૯	...	૨૫	૧૭,૨૬૧
સિદ્ધપુર ...	૪,૩૮૩	૩,૨૨૮	૬,૭૨૨	૩૦,૭૮૦	...	૨૭૧	૪૫,૩૮૪
હારીજ ...	૫,૨૦૯	૧,૩૯૩	૩,૧૭૦	૬,૭૩૯	૧૬,૫૧૧
રાધનપુર	૧,૭૧૬	૧૭,૧૭૮	૧૨,૫૭૧	૧,૭૧૬	૧૮,૩૬૬	૫૧,૫૪૭
સાંતલપુર...	૯,૩૦૦	૧૦,૮૦૨	૩૭,૦૦૦	૧,૦૦,૨૧૦	૧,૫૭,૩૧૨
સમી ...	૭,૯૦૫	૧,૦૨૮	૨૯,૯૬૯	૨૦,૧૩૦	...	૮૨,૬૮૧	૧,૪૧,૭૧૩
કડી ...	૧,૪૦૯	૧૧,૪૯૮	૧૦,૩૯૦	૨૩,૮૧૯	...	૮૭૬	૪૭,૯૯૨
કલોલ ...	૩,૮૮૭	૫,૧૫૦	૨,૯૧૯	૧૯,૫૭૦	...	૯,૫૧૭	૪૧,૦૪૩
વિળપુર ...	૯૦૦	૨૦,૨૧૮	૪,૬૨૮	૧૬,૪૩૧	૩,૬૫૦	૩,૮૦૫	૪૯,૬૩૧
કુલ-જામી...	૪૮,૪૩૨	૭૯,૮૧૯	૧,૪૫,૯૬૨	૨,૯૬,૦૩૮	૨૦,૮૬૩	૧,૨૨,૦૧૦	૭,૧૩,૨૨૪

પરિશિષ્ટ : ૭

મહિસાણા જિલ્લામાં પાકના પ્રકાર : ૧૯૫૨-૫૨

ધાન્ય # ૬૩%	કેંદાળ ૧૩%	તેલીબિયાં ૧૨%	ધાન્ય ગિવાયના પાકો ૧૧%	શાકભાજી ૨%	ફૂલ ૧.૨%
બાજરી	૧૭.૯	૧૦.૭	૪૧.૧	૭૭.૦	૧૫.૫
જુવાર	૩૯.૯	૩૫.૩	૩૦.૫	૨.૭	૧૦.૦
ડાંગર	૦.૫	૧૦.૧	૧૬.૦	૦.૫	૦.૬
ધઉં	૫.૨	૨.૭	૫.૦	૧૫.૨	૪.૧
જવ	૦.૦૫	૨.૮	૫.૩	૦.૪	૨૬.૬
કાન્દેર	૦.૦૨	૩૬.૩	બીજાં તેલિ-		
			બીયા	૦.૮	૧.૯
બાટી	૨.૩	૧.૬	...	મસલગમ	
ચીનો	૧.૩	૫.૧	...	બીજા પાકો	
બીજાં ધાન્ય	૨.૫				
ફૂલ	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦

આધાર : જિલ્લા એલીવારી કમિટી

* વ્યાખ્યાના ક્રમાં કરતા આ આકાશ્યો એટલા પૂરતાજ બદલ છે કે વ્યાખ્યા ક્રમાંમાં વ્યવસ્થાના પાકોમાં વ્યવસ્થા ઉપરાંત મરી, મરચાં, ફેંગા અને શાકભાજી, સોરઠી તથા બીજાં પરચુરલ્સ અન્ન-પાનનો સમાવેશ થાય છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં મુખ્ય પાકોનું એકર દીઠ સરેરાશ ઉત્પાદન : ૧૯૪૬-૫૦

(પાઉન્ડમાં)

નિવૃત્તો	ચોખા	ધઉ	ભવ	કુલ પરચુર- સ્ત્રો આનાનો (બાજરી સિવાય)	બાજરી		કુલ બવાર	બાજરી રાગી	મકાઈ	કાદોશ	બીજી બાજરીઓ	કુલ બાજરીઓ
					બીજી કાંઠા	બીજી બવાર						
મહેસાણા	૫૮૫.૪	૭૧૧.૬	૭૪૬.૬	૭૦૦.૬	૧૪૦૦	૬૬૧૧	૧૪૦૦	૨૫૮૮	૧૦૭૨	૬૪૮૦	૪૪૨.૬	૨૧૫.૮
ગુનરાત	૫૪૪.૫	૪૪૦.૮	૪૩૦.૭	૫૦૩.૪	૨૩૬૩	૪૦૫૮	૨૭૧.૨	૩૩૩૬	૮૩૩.૧	૭૨૪.૩	૭૨૭.૭	૪૦૦.૫
મુખર્જીગામ	૭૩૦.૮	૩૫૭.૦	૩૬૪.૨	૫૮૧.૪	૪૨૩.૫	૨૩૬૬	૨૮૮.૫	૨૫૮.૧	૬૮૩.૧	૬૬૫.૪	૬૦૭.૭	૩૩૨.૬

નિવૃત્તો	કુલ પરચુરસ્ત્રો આનાનો અને બાજરીઓ	પ્રવેશ	ચાણા	બીજી કાંઠા	કુલ કુલ કાંઠા	કુલ કુલ પરચુરસ્ત્રો આનાનો અને કાંઠા	કુલ કાંઠા	કુલ રાગી પાક પાક	બટાટા	કપાસ	
મહેસાણા	૨૪૦.૮	૧૮૪.૧	૨૪૦.૮	૧૬૬.૬	૧૭૨.૬	૨૩૩.૨	૨૦૭.૫	૭૬૪.૦	૨૩૩.૨	૫૬૦.૦	૮૨.૨
ગુનરાત	૪૨૬.૦	૪૦૨.૬	૩૩૪.૬	૨૬૮.૦	૩૧૧.૦	૪૧૧.૭	૪૦૭.૦	૪૩૪.૨	૪૧૧.૭	૧૦,૬૦૨.૬	૧૨૩.૧
મુખર્જીગામ	૩૮૩.૪	૪૮૨.૮	૩૦૧.૬	૩૦૩.૭	૩૩૨.૮	૩૭૬.૨	૪૨૩.૬	૨૮૩.૨	૩૭૬.૨	૪,૩૭૬.૨	૮૩.૧

આધાર : સીક્રન એન્ડ ડોપ રિપોર્ટ એન્ડ થી બીએમ્બે સ્ટેટ, ૧૯૪૬-૫૦

અતીવાહીન લગતા યંત્ર તથા સાધનોની ગણતરી : ૧૯૫૨

તાલુકા	લાકગના હજોની સંખ્યા	કુત્ર હજોની દકાવારી	ટાઈપગના હજોની સંખ્યા	કુત્ર હજોની દકાવારી	ગાંઠ	ટ્રેકટર્સ
વિજાપુર	૧૪,૬૭૫	૮૫૭	૨,૪૩૪	૧૪૩	૫,૬૮૬	૧
વિસ્તનગર	૮,૬૬૦	૭૫૦	૨,૮૮૧	૨૫૦	૩,૧૦૬	૧
મહિસાણા	૧૧,૩૦૬	૮૪૬	૨,૦૦૨	૧૫૧	૩,૬૩૧	૧
સમી	૪,૨૪૨	૬૯૮	૮	૦૦૨	૨,૬૭૬	-
રોધનપુર	૭,૨૪૫	૬૭૩	૨૦૩	૨૭	૨,૮૮૮	-
આતનપુર	૨,૮૬૮	૬૮૦	૫૬	૨૦	૨,૦૩૬	-
કોયલ	૬,૭૫૨	૬૯૧	૮૬	૦૮	૩,૬૪૬	૫
હારીજ	૨,૮૨૫	૬૬૭	૬	૦૩	૧,૫૧૮	-
ગોરાગી	૧૪,૨૩૦	૬૧૮	૧,૨૫૩	૮૧	૩,૮૪૦	૧
કળી	૮,૨૬૮	૬૬૬	૩૩	૦૪	૩,૬૨૮	-
આણંચમા	૧૬,૫૪૦	૬૮૧	૨૨૩	૧૮	૪,૬૫૩	૧
પાટણ	૧૩,૦૩૨	૬૩૬	૮૬૫	૬૪	૮,૩૩૫	-
ત્રિધમપુર	૧૦,૬૩૪	૬૬૫	૩૬૭	૩૫	૪,૩૭૬	-
કુલ	૧૧૮,૬૦૭	૬૧૮	૧૦,૪૮૬	૮૧	૫૦,૩૨૭	૧૦

આધાર : પ્રિન્ટિંગ ઓફ ધી બ્યુરો ઓફ ઈસ્ટેબ્લિશ્મેન્ટ ઓન્ડ સ્ટેટીસ્ટીક્સ, મુંબઈ, જુલાઈ ૧૯૫૨.

મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૮૭૬ થી ૧૯૫૨-૫૩ સુધીના વર્ષોમાં જિલ્લાના તાલુકાઓમાં થયેલા વરસાદના આંકડાઓ બતાવવું નિવેદન.

વર્ષ	કડી	કરોડ	વિઝવિર	ખેતી	મહેસાણા	વિસ- નગર	પાટણ	ચાજી- સેમાં	સિદ્ધપુર	હારીજ	સમી	રાધન- પુર	સાંતલ- પુર
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
૧૮૭૬ થી ૧૮૮૦ ...	૩૧.૩૬	૩૦.૭૮	૨૨.૩૩	૨૫.૧૮	૧૮.૩૪	૧૬.૧૦	૨૦.૮૦	૧૨.૪૦	૧૬.૨૭	૧૬.૧૬	—	—	—
૧૮૮૧ થી ૧૮૮૫ ...	૪૧.૭૨	૩૭.૨૬	૪૫.૮૬	૫૮.૮૧	૩૬.૪૦	૩૯.૮૦	૩૬.૧૭	૩૬.૩૭	૪૭.૮૪	૩૨.૮૨	—	—	—
૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦ ...	૨૩.૬૨	૨૭.૫૧	૨૮.૯૦	૨૩.૬૬	૧૮.૮૮	૨૭.૬૨	૨૨.૪૩	૨૨.૪૬	૨૭.૬૩	૧૬.૬૭	—	—	—
૧૮૯૧ થી ૧૮૯૫ ...	૫૩.૧૮	૪૩.૫૫	૪૫.૮૩	૨૬.૮૮	૪૪.૬૦	૪૧.૩૦	૨૪.૬૨	૨૬.૭૫	૨૭.૭૬	૨૧.૭૫	—	—	—
૧૮૯૬-૧૮૯૭ ...	૪૭.૬૮	૫૦.૧૬	૪૩.૧૩	૫૧.૧૧	૪૦.૩૬	૪૫.૩૦	૪૬.૦૫	૪૨.૧૧	૩૨.૮૫	૩૨.૦૩	—	—	—
૧૮૯૮-૧૮૯૯ ...	૫૦.૭૦	૪૧.૭૮	૪૦.૨૫	૪૫.૧૧	૩૪.૨૫	૪૮.૪૮	૩૭.૨૭	૩૩.૫૭	૩૬.૨૦	૨૫.૮૪	—	—	—
૧૯૦૦-૧૯૦૧ ...	૫૪.૫૭	૩૬.૨૮	૪૪.૮૫	૩૨.૪૫	૪૦.૬૪	૪૧.૨૩	૨૫.૨૨	૨૪.૮૧	૨૬.૭૮	૧૭.૮૭	—	—	—
૧૯૦૨-૧૯૦૩ ...	૧૭.૨૮	૧૬.૮૨	૨૩.૬૮	૨૬.૭૮	૨૬.૨૨	૨૬.૫૭	૧૮.૮૫	૧૫.૪૪	૨૨.૩૬	૧૧.૭૫	—	—	—
૧૯૦૪-૧૯૦૫ ...	૩૭.૪૩	૩૫.૪૦	૩૩.૨૮	૩૯.૭૧	૩૩.૭૮	૩૦.૬૮	૨૬.૭૪	૨૭.૮૧	૨૭.૭૧	૨૦.૦૦	—	—	—
૧૯૦૬-૧૯૦૭ ...	૨૬.૨૨	૨૬.૦૮	૩૦.૫૮	૨૮.૬૬	૨૬.૨૬	૨૪.૪૩	૨૮.૧૫	૨૩.૦૮	૨૪.૬૬	૨૧.૬૫	—	—	—
૧૯૦૮-૧૯૦૯ ...	૨૬.૬૦	૩૭.૦૪	૨૦.૬૩	૨૩.૮૧	૧૮.૭૮	૧૫.૬૦	૨૫.૨૧	૧૭.૨૫	૧૩.૪૦	૨૨.૧૮	—	—	—
૧૯૧૦-૧૯૧૧ ...	૩.૬૨	૩.૪૦	૪.૭૮	૭.૨૪	૫.૨૮	૫.૮૬	૨.૫૮	૧.૪૨	૨.૩૭	૧.૭૮	—	—	—
૧૯૧૨-૧૯૧૩ ...	૧૮.૧૨	૨૧.૬૮	૨૪.૬૬	૨૫.૦૮	૨૦.૮૭	૨૦.૨૭	૨૬.૬૪	૨૧.૪૭	૨૮.૩૦	૧૬.૬૮	—	—	—
૧૯૧૪-૧૯૧૫ ...	૧૨.૪૩	૧૮.૫૫	૧૭.૬૦	૧૩.૮૦	૧૦.૬૮	૧૧.૮૪	૬.૮૧	૧૨.૦૮	૧૦.૧૮	૬.૦૮	—	—	—
૧૯૧૬-૧૯૧૭ ...	૩૧.૮૪	૨૮.૦૫	૨૬.૪૩	૨૪.૮૧	૨૭.૬૬	૩૧.૦૫	૧૬.૦૪	૧૭.૮૬	૨૦.૮૦	૧૩.૧૩	—	—	—

મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૮૭૬ થી ૧૯૫૨-૫૩ સુધીના વર્ષ માં જિલ્લાના તાલુકાઓમાં થયેલા વરસાદના
આંકડાઓ બતાવવું નિવેદન

વર્ષ	કડી	કલાલ	વિઆપર	ભેરાળી	મહેસાણા	વિસ- નગર	પાટણ	ચાલુ- સેખા	સિદ્ધપુર	ભાસીજ	સમી	રાધન- પુર	સાંતલ- પુર
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
૧૯૦૩-૧૯૦૪	...	૨૦.૮૪	૧૩.૫૧	૩૧.૮૦	૨૧.૦૬	૨૪.૧૦	૨૫.૬૯	૧૭.૧૧	૧૫.૦૮	૨૧.૬૬	૨૦.૬૮	—	—
૧૯૦૪-૧૯૦૫	..	૮.૭૨	૧૪.૨૫	૨૦.૬૨	૧૮.૧૩	૬.૬૦	૧૦.૮૦	૫.૫૮	૫.૨૮	૧૦.૬૪	૬.૧૫	—	—
૧૯૦૫-૧૯૦૬	સમગ્ર જિલ્લાની સરેરાશ — ૩૩.૬૬											
૧૯૦૬-૧૯૦૭	સમગ્ર જિલ્લાની સરેરાશ — ૩૨.૬૬											
૧૯૦૭-૧૯૦૮	...	૩૧.૭૪	૩૬.૫૮	૩૮.૧૩	૩૩.૪૦	૩૩.૭૦	૨૮.૬૬	૨૫.૩૬	૨૧.૧૪	૨૦.૪૦	—	—	—
૧૯૦૮-૧૯૦૯	...	૩૪.૦૦	૨૭.૪૮	૪૦.૫૪	૪૪.૦૬	૩૬.૬૧	૩૩.૫૬	૨૬.૪૦	૨૬.૪૦	૨૦.૨૭	—	—	—
૧૯૦૯-૧૯૧૦	...	૩૭.૬૮	૩૭.૩૪	૩૭.૩૪	૨૭.૪૦	૨૮.૪૮	૧૮.૩૩	૨૩.૫૫	૨૩.૫૫	૨૪.૨૭	—	—	—
૧૯૧૦-૧૯૧૧	...	૨૬.૫૫	૨૪.૩૬	૨૭.૪૦	૨૪.૩૪	૨૬.૬૦	૨૨.૫૩	૨૦.૮૬	૩૭.૫૨	૨૦.૫૬	—	—	—
૧૯૧૧-૧૯૧૨	...	૫૬.૧૧	૬.૪૨	૬.૩૬	૬.૨૫	૨૨.૭	૫.૨૦	૬.૬૫	૨.૮૩	૫.૨૦	—	—	—
૧૯૧૨-૧૯૧૩	...	૪૧.૮૨	૩૬.૦૬	૨૮.૪૪	૨૦.૨૮	૨૪.૫૩	૨૩.૨૫	૨૬.૬૧	૨૧.૦૬	૪૦.૨૨	—	—	—
૧૯૧૩-૧૯૧૪	...	૩૪.૧૭	૩૪.૬૬	૩૦.૪૫	૩૩.૭૮	૨૬.૬૫	૩૮.૦૭	૨૭.૩૫	૩૬.૫૨	૩૧.૩૧	—	—	—
૧૯૧૪-૧૯૧૫	...	૨૮.૩૭	૩૦.૬૬	૩૫.૨૫	૧૮.૦૫	૧૭.૮૨	૨૪.૨૭	૨૨.૩૮	૧૮.૩૮	૨૪.૬૬	૧૪.૬૮	—	—
૧૯૧૫-૧૯૧૬	...	૧૫.૩૧	૧૩.૧૪	૧૪.૫૮	૮.૭૦	૧૦.૪૨	૧૧.૬૭	૮.૮૨	૧૨.૨૦	૬.૬૬	૧૨.૨૧	—	—
૧૯૧૬-૧૯૧૭	...	૨૮.૬૨	૨૮.૮૪	૨૩.૧૫	૨૬.૧૮	૩૬.૧૪	૨૬.૭૮	૨૨.૫૩	૨૬.૬૮	૩૦.૪૫	૧૮.૬૫	—	—
૧૯૧૭-૧૯૧૮	...	૫૬.૪૪	૪૬.૮૨	૫૦.૩૧	૩૪.૪૭	૪૬.૩૦	૪૧.૫૮	૧૫.૨૮	૩૭.૬૧	૪૨.૭૭	૪૨.૫૬	—	—
૧૯૧૮-૧૯૧૯	...	૭.૭૮	૮.૪૦	૮.૪૮	૧૫.૬૩	૧૭.૫૬	૧૭.૫૫	૧૧.૭૨	૧૦.૭૮	૧૩.૧૫	૧૧.૨૨	—	—

[illegible]

પત્રિશિષ્ટ : ૧૦ આયુ

મહેસાણા જિલ્લામાં ૧૮૭૬ થી ૧૮૫૨-૫૩ સુધીના વયો માં જિલ્લાના તાલુકાઓમાં થયેલા વરસાદના આંકડાઓ બતાવતું નિવેદન

વર્ષ	કડી	હટોલ	વિભાગીય	ખેરાબુ	મહેસાણા	વિસા- નગર	પાટણ	ચાણ- સમા	ચિંજીવર	ભારીજ	સમી	રાધન- પુર	સાંતલ- પુર
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
૧૮૪૩-૧૮૪૪	...	૨૬-૧૯	૩૬-૮૧	૨૭-૪૬	૨૭-૩૯	૨૨-૮૨	૨૩-૮૫	૨૯-૯૦	૨૨-૮૯	૨૯-૫૫	૨૦-૪૫	—	—
૧૮૪૪-૧૮૪૫	...	૩૭-૦૨	૩૭-૪૯	૪૭-૫૦	૪૯-૩૯	૩૪-૭૨	૪૦-૪૨	૩૫-૮૪	૩૫-૨૩	૩૩-૫૪	૩૨-૯૦	—	—
૧૮૪૫-૧૮૪૬	...	૨૭-૯૫	૩૧-૯૪	૧૯-૮૧	૩૬-૩૨	૨૯-૫૬	૩૦-૭૨	૩૪-૪૬	૨૧-૨૫	૨૩-૮૪	૨૩-૮૪	—	—
૧૮૪૬-૧૮૪૭	...	૧૮-૬૦	૩૩-૨૧	૧૬-૯૧	૨૪-૧૬	૨૧-૯૭	૨૦-૦૭	૨૦-૯૨	૧૫-૧૭	૨૧-૨૭	૧૬-૬૦	—	—
૧૮૪૭-૧૮૪૮	...	૨૨-૮૫	૨૪-૮૫	૧૯-૮૦	૧૮-૨૩	૧૭-૧૬	૨૧-૩૬	૧૩-૭૩	૧૩-૨૩	૧૬-૪૯	૧૭-૦૮	—	—
૧૮૪૮-૧૮૪૯	...	૧-૭	૭-૯૮	૬-૧૧	૬-૨૦	૬-૫૮	૬-૦૮	૧૪-૭૩	૭-૮૧	૮-૬૮	૧૦-૩૦	૭-૫૬	૧૩-૯૭
૧૮૪૯-૧૮૫૦	...	૧૪-૨૯	૧૭-૫૩	૧૧-૫૦	૧૬-૫૨	૧૧-૬૪	૧૦-૪૨	૧૪-૯૦	૧૮-૧૪	૨૦-૩૫	૨૦-૨૭	૬-૦૭	૧૩-૨૭
૧૮૫૦-૧૮૫૧	...	૪૮-૮૫	૫૧-૬૧	૪૯-૭૨	૩૦-૨૭	૫૭-૫૨	૩૦-૮૯	૩૨-૫૯	૨૮-૯૨	૩૦-૦૭	૩૦-૩૩	૨૭-૩૩	૨૦-૩૬
૧૮૫૧-૧૮૫૨	...	૧૦-૮૧	૬-૦૯	૧૩-૦૪	૬-૧૮	૧૨-૫૦	૭-૭૨	૧૨-૬૨	૧૦-૨૪	૧૦-૩૩	૧૦-૮૨	૬-૪૯	૧૬-૪૨
૧૮૫૨-૧૮૫૩	...	૨૬-૫૩	૨૫-૮૭	૩૩-૯૮	૩૧-૬૩	૨૯-૦૩	૨૭-૬૫	૨૦-૧૯	૧૭-૧૧	૨૦-૬૪	૧૫-૬૧	૧૬-૮૨	૧૬-૫૩

આધાર : ૧. રેડીકેલિય એન્ડ્રેક્સ ઓફ બરોડા રેલ્વે.

૨. ઈન્ડોલિમિય એન્ડ પેલિડિકલ વાર્ધ ઓફ બરોડા, બા. ડી. એમ. એસ. એન્ડ ગોવર્ડન (શ્રી. એમ. એમ. પાળીવ, ધારાસભ્ય)

૩. રિપોર્ટ ગ્રાન ફ્રેમીન ઓપરેશન ઇન બરોડા રેલ્વે ધી ઇયર્સ ૧૯૦૦-૦૧, ૧૯૦૧-૨ એન્ડ ૧૯૦૨-૦૩ :

૪. સી રોડ્ડ એમ્પ્લોય્ડ ઓફ રેલ્વેની ઓફ ૧૯૬૬-૬૭ ઓફ બરોડા રેલ્વેની.

૫. સરવે મોડર્નિસ રિપોર્ટ્સ.

મહેસાણા જિલ્લામાં જળસિંચાણ કામો

ક્રમાંક	જળસિંચાઈ કામનું નામ	કેચમેન્ટ વિસ્તાર (ચોરસમાઈલમાં)	અંદાજિત (લાખ ધનકેટમાં)	જળસિંચાઈ કામ કેટલી જમીનને પાણી મળે છે (વીધામાં)	થયેલો ફલ અર્થ (રૂપિયામાં)	આવકનો અંદાજ (રૂપિયામાં)	ખાસ નોંધ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
૧	કાલરપુર જળાશય ... (શ્રી ગીમનાનાઈ જળાશય)	૩૦.૦૦	૭૬૭૦.૦૦	૬,૫૦૦	૭,૨૧,૨૦૫	૨૨,૨૦૦	
૨	ચોવ નાવા તળાવ, ...	૧૦.૦૦	૪૪૭૦.૦૦	૭,૨૦૦	૧,૨૨,૭૭૪	૧૬,૪૦૦	
આ ઉપરાંત તેને ૫૦ ચોરસ માઈલમાં પાણી કાઢી નાખતા પૂરના પાણીપ્રવાહનો લાભ મળશે.							
૩	વનામર તળાવ ...	૬.૦૦	૨૩૦.૦૦	૧,૩૦૦	૪,૨૧૨	૨,૬૦૦	
૪	રોર તળાવ ...	૫.૫૦	૭૫૦.૫૦	૨,૧૦૦	૩૩,૦૦૦	૪,૨૦૦.	
૫	અંજેયા પીપરી તળાવ ...	૦.૬૬	૬૦.૦૦	૧૭૫	૪,૮૦૦	૩૬૦	
૬	મરજતીની પેલીપાર ...	—	૨૦૦૦	૧૩,૦૦૦	૧,૫૧,૮૬૫	૨૬,૦૦૦	૧૯૧૮માં જળા-શયમાં ફાટ પડેલી
૭	અનાવાડા જળાશય...	૨૧.૦૦	૪૨૦.૫૦	૧,૨૦૦	૩૮,૦૦૦	૨,૪૦૦	
૮	ચંદ્રસણ તળાવ ...	૧૦.૦૦	૬૦૦.૦૦	૧,૭૦૦	૨૬,૬૪૦	૫,૪૦૦	ફાટ પડેલી કાવતમાં
૯	ઝોખયા તળાવ ...	૧૭.૦૦	૧૦૦૨.૦૦	૧,૮૦૦	૫૨,૧૮૦	૨,૬૦૦	" "
૧૦	ગોવના જમનાપુર તળાવ...	૨૨.૦૦	૪૦૦.૦૦	૬૦૦	૭,૭૩૦	આંકડા મળતાં નથી	" "

આધાર : ટેબીલ ૫, પ્ર ૧, પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ, વડોદરા ૧૯૨૭

વીધાં - વસા

વીધાં - વસા

મહેસાણા તાલુકો

અંબોળ	૧,૩૩૩—૨
લાંધણજ	૬૦૦—૬
વડાસણ	૫૦૧—૬
જમનાપુર	૩૦૬—૧૩
જુની શેઠવી	૩૦૬—૧૨
વાલીઆણ	૩૬૦—૧૬
સમેના	૩૬૨—૯
હેડરાજગર	૩૩૭—૧૭
મીઠા	૫૪૮—૮
દેદીઆસણ	૩૪૭—૦

હાલજ તાલુકો

ખેખાડી	૫૬૬—૨
દુણવાડા	૩૩૮—૫
વેળવાડા	૭૨૬—૧૦
શેર	૦૭૭—૨
હારિજ	૧૭૩૮—૨

સિદ્ધપુર તાલુકો

ઉપેરા	૨૫૧૧—૧૨
તાણાવાડા	૧૦૬૦—૯
દેવમી	૪૪૪—૭
રુણાસણ	૩૮૬—૧૬
નંદાણા	૧૮૪૦—૬
મેથાણ	૫૪૭—૫
મેદવાળ	૬૪૨—૧૦
હુણામણ	૧૪૫૩—૧૬

કલોલ તાલુકો

અમરાપુર	૬૮૩—૭
ગોરીજ	૪૮૩—૫
મોડીમેળણ	૪૮૮—૨
ગદેગણ	૩૧૦—૪
વાસંતગ કલોલ	૩૦૨—૬
મન્તી	૫૧૩—૧૭

વિજાપુર તાલુકો

ધીરપુરા	૧૧૯૨—૦
દેવપુરા	૭૦૧—૧૭
મડા	૧૭૩૦—૧૭
મોજી ઝસ્તાપુરા	૧૫૫૮—૮
દામવા	૭૬૮—૧૮
ખામખવા	૫૪૬—૯
ડુરેડા	૪૦૭—૩૭
કેલીસાણ	૩૨૩—૨
કોલવાડા	૩૭૩—૧૭
વઘાણ	૫૩૮—૬૬
સમોળ	૧૦૮૮—૧૬
કોલ	૭૪૮—૦
માનપુર	૩૯૪—૧૯
વનગવા	૨૫૬—૮
કવામપુર	૮૯૫—૧૭

પાટણ તાલુકો

નોરતા નુલપડ	૪૦૭—૬
નોરતા વાઉલો	૮૩૬—૧૬
બોરચણ	૫૨૯—૧૮
આમથીઆસણ	૫૩૮—૧૨
ગુમથીપટ્ટી	૪૩૧—૧૪
સાતી	૪૮૦—૧૧
દેરવોટા	૨૭૭૫—૮
લોડી	૭૦૬—૧૭
કોપોડી	૩૧૫—૪૧
નાપટા	૧૧૨૮—૧
વેવવોડા	૧૪૪૮—૯
સરિયા	૧૧૦૨—૧૦
મોળી તાડા	૭૨૭—૧૮
મહિમ	૪૧૮—૯
ભદ્રાડા	૬૮૬—૫
કાસા	૪૦૪—૧૦
કોમ્પાડા	૩૬૦—૧૨

वीधां - वन्या

वीधां - वन्या

दानमपुर	५५१—८
धायेकी	४५२—१४
भेपाहर	५७५—४
वागहोड	४४५—११
आलुसभा तालुके		
उभीठा	६४५—१२
गोडीघायल	१११०—८
नेतपुर	१७२२—५
शेवीला	७६६—३
सामपावाडा	१८७०—०
देनवाडा	१४८६—११
होडीवाडा	६८२—२
सुरपुरा	४२५—४
आहरोडा	२८३०—४
भांभनपुर	१६२३—१५
अकोटा	६२२—०
पडावकी	७१४—०
भेहर	६३३—१०
कभोपी	६२०५—६
हेणभाय	७६७—१८
नोडा	६११—७
असमनेय	५७२—३
रापुरा	३२४७—१७
देनपुरा	१२८६—११
सावतपुरा	६०१—१८
कडी तालुके		
ध्रुवा	४१८—२
कन्नरी	८४५—१४
अट्टासल	५७६—१७
नाधनपुरा	४३०—१०
अयोडा	१०५६—१८
शोरा	५८६—२
हेमसल	६३६—१७
नंदावा	४१६—१५
पुनवीर	७७६—५
पाना	१०१८—०
भेराट	४८१—१६

विमनगर तालुके

छिंदपुर	४७१—१०
डाडा	४८६—११
कमवापुर गोथना	३८०—१५
गोथना	५७८—११
धमलावा	८११—१४
वाचम	४८६—८

भेरार्णु तालुके

भेरार्णु	८१६—३
प्रांठा	८८४—३
विठोडा	६१७—११
लुलुवा	८४२—२
वाचडी	१०१०—५
होडा	१००६—५
आरडी	१००६—१३
भीमवहर	१६३५—७
कुंडाई	६३३—३
विभाडा	४७६—०
अभिध	४६२—२२
नानीवाडा काहपुर	३३५—११
सलुव	३०१—१३
दणपुरा	४६८—०
भदाभन	३७१—१८
भंडागा	५७२—१८
पाना	५७४—१५
दीरवाणी मोरी	३८६—०
दीरवाणी नानी	३६१—१८
भलवा	७६०—१०
भरेसुनपुरा	३०६—०
वडेरा	३३२—८
कुण्डीया	३३१—६
आडा	४३८—८
वाचराडी	३७७—१
आरमा	५२५—१३
सानथना	४०७—१६
भंडा	३६६

પરિશિષ્ટ : ૧૩

તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિએ સૂચવેલ રબારી વસવાટો, ૧૯૫૨

તાલુકા	ગામ
ખાટલ	માણદ, વાલેડા, નોરતા-તાલપડ.
આણસમા	કોનોડા, રાણેવા, જોતપુર, વડાવળી, શંખતપુર, ચંદોડા, દેલમાલ
	મીરાધારવા, સાપાવાડ.
દારિજ	કમ્બોઇ
કડી	કંજરી, નાદણ, ખાવલુ.
સિદ્ધપુર	સુણવાડા, સાંખર
મહેસાણા	મીઠા
વીસનગર	ઉદલપુર, ધુમણવા

ਸ੍ਰੀ : ਦਾਇਤੀ

पञ्चवसति गर्भवती : १८५२

(૧) આય-ભે રાની વરસી

[illegible]

परिशिष्ट : १५
पशुवसति गजुतरी : १८५१
(२) घेदां, अकरां, वि.

ଅନ୍ତରାଳ : ପ୍ରାୟ ୨ ମିଟର

(૨) છેડાં, બઠરાં, વિ.

તાલુકા	ઘેડાં				અકસો	ગણેરા	જી.બી.સી.	અતક		
	ઝોન વર્ષથી નાનાં	૧ થી ૩ વર્ષનાં	ત્રણથી વધુ વર્ષનાં	ઝોન વર્ષથી નાનાં					૧ થી ૩ વર્ષનાં	ત્રણથી વધુ વર્ષનાં
વિઝાપુર	૪૨૫	૨,૮૩૪	૩,૬૮૫	૧,૨૮૮	૧,૫૩૭	૮,૪૨૯	૩૯૧	૩,૫૩૮	૧,૯૪૩	૧
વિસનગર	૨,૨૦૦	૩,૦૯૫	૨,૯૪૩	૨,૯૭૭	૨,૧૪૩	૨,૫૪૦	૨૩૬	૧,૦૫૩	૧,૨૩૫	૨
મહિસાણા	૪૮૩	૩,૭૧૨	૩,૯૧૨	૧,૨૦૯	૪,૮૭૭	૬,૧૩૩	૩૧૯	૧,૭૬૦	૧૫૩	—
સમી	૧,૧૦૫	૨,૫૦૭	૬,૩૬૨	૧,૬૦૪	૪,૩૫૪	૭,૦૦૩	૫૯૮	૧,૦૬૧	૨૨૨	—
રાવનપુર	૧,૧૬૩	૨,૩૨૮	૭,૭૫૭	૯૫૯	૨,૭૧૬	૫,૬૭૪	૪૪૨	૧,૭૨૮	૭૪૨	૨૦૦
સાતપુર	૧,૪૫૩	૭,૮૭૨	૯,૧૦૭	૯૬૦	૨,૩૮૩	૪,૧૯૮	૪૬૦	૫૩૪	૨૦૯	—
કલોલ	૩૨૬	૧,૪૧૩	૨,૫૦૧	૧,૩૪૦	૩,૬૩૪	૫,૯૨૭	૧૨૬	૧,૭૨૪	૧,૩૨૩	—
હાલિમ	૨૬૦	૭૦૯	૧,૨૪૦	૮૩૫	૧,૪૨૨	૨,૯૩૮	૪૬૬	૬૪૫	૧૨૪	—
ખેરાળી	૪૬૫	૧,૩૧૨	૨,૮૪૦	૧,૫૪૦	૬,૩૦૫	૧૧,૬૦૦	૬૦૩	૧,૬૧૧	૧,૫૦૮	—
કડી	૫૦૦	૧,૧૨૮	૧,૯૨૨	૧,૫૨૭	૩,૧૧૦	૫,૫૭૫	૩૯૪	૧,૦૬૩	૧,૪૪૪	—
આલેખમા	૭૬૭	૧,૯૨૪	૩,૯૮૦	૧,૬૧૭	૩,૪૩૪	૮,૪૨૫	૩૧૧	૨,૦૨૫	૪૨૯	—
પાટણ	૧,૭૧૩	૪,૫૬૨	૬,૪૩૨	૩,૧૫૮	૭,૫૯૩	૧૦,૭૨૬	૮૦૮	૨,૮૦૦	૨,૨૯૨	૧૨
મિલપુર	૫૨૮	૨,૦૩૭	૨,૯૬૭	૧,૦૧૨	૪,૩૬૭	૫,૩૮૯	૩૮૪	૨,૩૭૫	૧,૯૮૪	૫
જિલ્લા : કુલ	૧૧,૩૮૮	૩૭,૪૪૩	૫૫,૬૭૮	૨૦,૦૨૬	૫૪,૮૭૫	૯૪,૮૫૭	૫,૫૩૮	૨૨,૨૮૭	૧૩,૭૦૮	૨૩૪

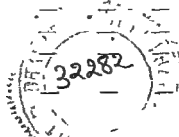
આધાર. પૃથ્વી ભોદ્ર કૃત્તિનોમિત્ત એન્ડ સ્ટેરીસટીમ્, આર્થ ન બેલેટીન, ન્યુયાર્ક ૧૯૫૨

મહેસાણા જિલ્લામાં દરિયાકાંઠા અને દર્યાખાનાંઓની લેમન્ટ રચક, ખાટલા ઇ.ની યાદી.

ક્રમાંક	નામ	ખાટલાની સંખ્યા		નક્શા		રજીશ
		દરિયાકાંઠા	પ્રવૃત્તિ મુદ્દ	પુરુષ	સ્ત્રી	
	દરિયાકાંઠા	પુ.	સ્ત્રી.			
૧	ચિલીય હોમીટલ-મહેસાણા	૧૦	૬	૧૦	૧	૪
૨	ખાટલા જનરલ હોમીટલ અને પ્રવૃત્તિ મુદ્દ	૨૫	૨૫	૧૮	૩	૭
૩	કેડી હોમીટલ, કેડી	૬	૬	૬	૧	૧
૪	સિદ્ધપુર "	૨	—	૧૦	—	૧
૫	ચીમનગર "	૧૫	૧૫	૧૦	—	૫
૬	રાધનપુર "	૧૬	—	—	—	૧
	દર્યાખાનાંઓ					
૭	વડનગર દર્યાખાનાં	૩	—	૩	—	૧ ખેડા નાપુકા
૮	ખેરાલુ "	૨	—	—	—	૧ " "
૯	ચાણુમઠા "	૨	—	૩	—	૧ ચાણુમઠા "
૧૦	ચિત્રપુર "	૨	—	૩	—	૧ ચિત્રપુર "
૧૧	કેનોય "	૨	—	૧૦	—	૨ કેનોય "
૧૨	કાલીજી "	૨	—	—	—	૨ કાલીજી "
૧૩	ચિત્તોડા "	—	—	૩	—	૧ ચાણુમઠા "
૧૪	ખેડાજી "	૨	—	—	—	૧ " "
૧૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ મહેસાણા "
૧૬	કાંપડી "	—	—	—	—	૧ કાંપડી "
૧૭	ખાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ કેનોય "
૧૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૧૯	ચિત્તોડા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૦	ખાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૨૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૩૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૪૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૫૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૬૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૭૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૮૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૧	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૨	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૩	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૪	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૫	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૬	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૭	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૮	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૯૯	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "
૧૦૦	ચાણુમઠા "	—	—	—	—	૧ " "

પરિશિષ્ટ : ૧૬ ચાલુ

ક્રમાંક	નામ	ખાટલાની સંખ્યા		વર્ગ		સ્થળ
		પરિપતાલ	પ્રસૂતિ જુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	
	પરિપતાલો	પુ.	સ્ત્રી.			
૨૬	ખેરવા	—	—	—	—	મહેસાણા
૨૭	વાલામ	—	૩	—	૧	વીસનગર
૨૮	ઉંઝા દવાખાનું	—	—	૩	૧	સિક્કપુર તાલુકો
૨૯	વાડસર	—	—	—	—	કલોલ
૩૦	ચાલુંડ	—	—	—	—	પાટણ
૩૧	સરિયાહ	—	—	—	—	—
૩૨	દુણાવડા	—	—	—	—	—
૩૩	ઉમટા	—	—	—	—	ખેરાળુ
૩૪	કહોડા	—	—	—	—	સિક્કપુર
૩૫	ઉનવા	—	—	—	—	—
૩૬	થોલ	—	—	—	—	કડી
૩૭	સોળ	—	—	—	—	કલોલ
૩૮	વસર્ધ	—	—	—	—	વિળપુર
૩૯	લાડોલ	—	—	—	—	—
૪૦	આયુર્વેદ	—	—	—	—	—
૪૧	મેડા અદરેજ	—	—	—	—	કડી
૪૨	સુલસણા	—	—	—	—	ખેરાળુ
૪૩	સનવાસણા	૩	—	—	—	—
૪૪	વમાસણા	—	—	—	—	—
૪૫	સમી	—	—	—	—	સમી
૪૬	મુળપુર	—	—	—	—	—
૪૭	સાંતલપુર	૨	—	—	—	વિળપુર
૪૮	વારસી	૨	—	—	—	—
૪૯	મન્સા	૨	—	—	૧	—
૫૦	વારસોડા	—	—	—	—	—
૫૧	સંથાલ	—	—	—	—	મહેસાણા
૫૨	બલોલ	—	—	—	—	—
૫૩	કોલવાડા	—	—	—	—	—
૫૪	મોદેરા	—	—	—	—	—
	આયુર્વેદિક	—	—	—	—	ચાણસમા

આધાર મુબઈ સરકારનો જાહેર સ્વાસ્થ્ય પરનો રિપોર્ટ

આધાર : મુંબઈ સરકારનો બંદેર સ્વાસ્થ્ય પરનો રિપોર્ટ

ચુકવણતના જિલ્લાઓના શહેરી તેમજ ગ્રામ વિસ્તારોમાં પ્રસૂતિ અને બાળકલ્યાણ કેન્દ્રો, સ્વાસ્થ્ય સુવાકાલીઓ, અને તાલીમમધ્ય સંચાલીઓ

જિલ્લા	પ્રસૂતિ કેન્દ્રો અને બાળ કલ્યાણ કેન્દ્રો સંભાળનારા				બાળ સ્થાઓ		તાલીમ પામેલ સ્વાસ્થ્ય સુવાકાલી		તાલીમમધ્ય સંચાલી		તાલીમમધ્ય દારૂ	
	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી	આમીજ શહેરી
અમદાવાદ શહેર	—	—	—	૨	—	—	—	૨	—	—	—	—
અમદાવાદ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ખેડા	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ભરૂચ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
મહેસાણા	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
પાંચમહાન	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
વડોદરા	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
મહિસાણા	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
અમરેલી	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
બનાસકાંઠા	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
લાખરકાંઠા	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
કુલ સુબજિશન	૨૩	૪	૧૦	૬૮	૧૧	૬૬	૨૫	૫૮	૫૨	૬૫૩	૫૭	૭૫

આધાર સુબજિશનના બહિર સ્વાસ્થ્ય પરનો અદિવાલ

